STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 06698

IDISHE DENKER UN POETEN IN MITEL-ALTER

I. Ginzburg

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

אידישע דענקער און פּאָעטען

אין מיטעל־אלטער

(צווייטער באנד)

פון

דר. א. גינזבורג

„פארווערטס״ אויסגאבע

1919

Copyright 1920
By Dr. I. Ginzburg
(All rights reserved)

אינהאַלט פאַרצייכנים :

די אידען אין צפון פראַנקרייך.

קאַפּיטעל איינס :

די אידען אין פראַנקרייך. ווען זיי האבען זיך דארטען בעזעצט און פון וואנען זיי זיינען אהין געקומען. זייער עקאנאמישע און פאליטישע לאגע. דער קולטורעלער מצב פון די מערב־אייראָפּעאישע פעלקער און ווי אזוי דאס האט זיך אפגערופען אויף די אידען. מיט וואס די אידען זיינען געשטאנען העכער פאר זייערע קריסטליכע שכנים. דער אנפאנג פון דעם תלמוד־שטודיום אין פראנקרייך. ר׳ קלונימוס און זיין זוהן ר׳ משה פון לוקא. נתן הבבלי און זיין תלמיד לעאנטין, רבינו גרשום „דער ליכט פון גלות“ און זיין ישיבה. דער גרויסער ערפאלג פון די פראנצויזיש־דייטשע אידען אויף דעם געביעט פון תלמוד. צווישען א רייהע פון גלענצענדע תלמודיסטען איז דער גלענצענדסטער — רש״י. 18—9

קאַפּיטעל צוויי :

רש״י אין דער לעגענדע. 30—19

קאַפּיטעל דריי :

רש״י׳ס ערציהונג. דער אידישער חדר אין מיטעלאלטער. רש״י׳ס רביים. רש״י בעזעצט זיך אין טרוא און עפענט דארטען א ישיבה. זיינע „תשובות“ און זיין פאעזיע. 41—31

קאַפּיטעל פיער :

רש״י אלם קאמענטאטאָר. 53—42

קאפיטעל פינף:

דער איינפלוס פון רש"י. די „בעלי התוספות". ווארום רש"י'ס פירוש הייסט „קונטרס". דער חלוק צווישען רש"י און די „בעלי התוספות". ר' יוסף ב"ר שמעון קרא און ר' יוסף ב"ר יצחק בכור־שור און זייערע פירושים אויף דער בי־על. דער רשב"ם אלס קאמענטאטאר. רבינו תם און זיינע תקנות. די ערשטע „עלילת דם" בעשולדיגונג. די רדיפות נעגען די אידען און זייער ווירקונג אויף דער ווייטערער ענטוויקלונג פון די פראנצויזיש־דייטשע אידען. 64—54

די אידען אין דרום פראנקרייך.

קאפיטעל זעקס:

די אידען פון דרום פראנקרייך אלס די פערמיטלער צווישען דער אידיש־אראבישער קולטור און די אידישע קולטור פון די אנדערע אייראפעאישע לענדער. די פאמיליע קמחי: ר' יוסף קמחי און זיין זוהן ר' דוד קמחי (דער רד"ק). די פאמיליע אבן־תבון, „די פאטערס פון די איבערזעצער". ר' יהודה אבן־תבון, ר' שמואל אבן־תבון, ר' משה אבן־תבון און די ספרים וואס זיי האבען איבערזעצט פון אראביש אין העברעאיש. די קולטורעלע בע־דייטונג פון זייערע איבערזעצונגען. אנדערע מיטגליעדער פון דער אבן־תבון פאמיליע. 75—65

קאפיטעל זיבען:

די אידישע פאעזיע אין דרום פראנקרייך. אברהם בעדרא־רעשי (בדרשי) און זיין זוהן ר' ידעיה הפניני. די נייע מחלוקה וועגען דעם רמב"ם, איהרע אורזאכען און איהרע פיהרער. די שטעלונג פון דעם „פניני" צו דער מחלוקה און זיין „אגרת ההתנצלות". זיין ספר „בחינת עולם". 85—76

קאפיטעל אכט:

קלונימוס בן קלונימוס — א אידישער סאטיריקער פון פיערצעהנטען יאהרהונדערט. די אידישע לאגע אין פראנק־רייך. די „גזרה פון די פאסטוכער" און די „גזרה פון די קרעציגע". זיין הויפט ווערק „אבן־בוחן", וואו דער ערנסט און דער שפאס געהען האנד אין האנד. זיין בייסענדע סאטירע וועגען זיינע צייט־גענאסען. 96—86

קאפיטעל נייו:

די אידישע פילאזאפען פון דרום־פראנקרייך. ר' יוסף אבן־כספי. ר' משה נרבוני. דער „שווארצער טויט" און

די לאגע פון די אידען אין דרום־פראנקרייך און שפאניען. דער פאבסט קלעמענס דער זעקסטער. די משומדים־עפידעמיע. דער משומד אבער פון בורגאס. זיין „אגרת הגזרה" און ר' משה נרבוני'ס ענטפער „מאמר בבחירה". 107—97

קאפיטעל צעהן :

רבי לוי בן גרשון (דער רלב"ג). זיינע וויסענשאפטליכע, מאטהע־מאטישע און אסטראנאמישע ספרים. זיינע פירושים אויף דער ביבעל. זיין פילאזאפישער ספר „מלחמות ה'". זיין בעציהונג צו די פריהערדיגע פילאזאפען און זיין אונערשראקענהייט. זיין מיינונג וועגען אונשטערבליכקייט. זיין מיינונג וועגען גאט'ס וויסען און דעם מענשליכען פרייען ווילען. וואס מיינט השגחה? איז די וועלט א בעשאפענע אדער אן אייביגע? איז זי בעשאפען פון גאר נישט אדער פון א עטוואס? 143—108

די אידען אין איטאליען.

קאפיטעל עלף :

די אידען פון איטאליען. ר' שבתי דאנאלא און זיין צייט. דער „קליינער יוסיפון" און זיין מחבר. דער תנא רבי עליהו". ר' נתן בר' יחיאל פון רוים און דער „ערוך". ר' הלל בן שמואל פון ווע־ראנא ר' זרחיה אבן־חן. 153—144

קאפיטעל צוועלף :

ר' עמנואל הרומי און זיין צייט. די בעציהונגען צווישען די אידישע און די קריסטליכע געלעהרטע. י ה ו ד ה ר א מ א נ א און ר' ב נ י מ י ן ב"ר מ ש ה. דער איינפלוס פון די אידיש שפאנישע און פון די איטאליענישע פאעטען אויף עמנועל'ן. עמנואל'ס פאר־נאגראפישע ליעדער. זיינע ליעבע־ליעדער. זיינע תפילות. זיין „עדן ותופת" (גן־עדן און גיהנום) אין פערגלייך מיט דאנטע'ס „געטליכע קאמעדיע". 177—154

די אידען אין דייטשלאנד.

קאפיטעל דרייצעהן :

די קולטור פון די אידען אין דייטשלאנד און די אידישע קולטור פון צפון פראנקרייך. דער פראטעסט געגען די טרוקענע הלכות פון דעם תלמוד. דער ראציאנאליזם און דער מיסטיציזם. דער דייטשער מיסטיציזם און זיין איינפלוס אויף די אידען. די קרייציגע און זייער איינפלוס אויף דעם גייסטיגען צושטאנד פון דער אייראפע־אישער בעפעלקערונג. די גייסטיגע עפידעמיען. אידישע און

קריסטליכע אבערגלויבענס. ר' יהודה האלט מעהר פון „עבודה" ווי פון תורה. ר' יהודה החסיד אלס פאעט. ר' יהודה החסיד און זיינע תלמידים. דער „ספר חסידים" און זיין קולטור־היסטארישע בעדייטונג. 197—178

קאפיטעל פיערצעהן:

ר' אלעזר פון ווארמס — דער וויכטיגסטער תלמיד פון ר' יהודה החסיד. די מארטירער פסיכאלאגיע פון דעם אידישען פאלק און די פילאזאפיע פון ענטזאגונג. די דייטשע און די שפאנישע קבלה. דער „רוקח" און זיין מאראל. 205—198

קאפיטעל פופצעהן:

ר' מאיר פון ראטהענבערג אלס ראציאנאליסט. זיינע תלמודישע קענטניסע און זיין שטעלונג צו דער מיסטישער ריכטונג פון ר' יהודה החסיד. זיין ארעסט, און זיין טויט אין געפענגניס. ר' מאיר ראטהענבערג אלס פאעט. 214—206

די אידען אין ענגלאנד.

קאפיטעל זעכצעהן:

די אידען אין ענגלאנד. זייער עקאנאמישע און פאליטישע לאגע. די פאגראמען און די שחיטות, וועלכע האבען זיך גענדיגט מיט דעם ארויסטרייבען פון די אידען פון ענגלאנד. ווארום די ענג־לישע אידען אין מיטעל־אלטער זיינען געשטאנען קולטורעל ניד־ריגער ווי די אידען פון די אנדערע לענדער. ר' ברכיה ב"ר נטרונאי הנקדון. זיין „משלי שועלים" און זיינע אנ־דערע ספרים. 224—215

די פאלעמישע ליטעראטור.

קאפיטעל זיבעצעהן:

שפורען פון פאלעמישער ליטעראטור אין דער ביבעל. פאלעמישע ליטעראטור אין דער גריכישער עפאכע. אריסטאבולוס, פילאן דער איד און יאזעפוס פלאוויאוס. דאס געבורט פון קריסטענטהום און די נייע ווענדונג פון דער פא־לעמישער ליטעראטור. די ויכוחים מיט די „מינים" אין תלמוד און אין די מדרשים. די פאלעמיק מיט די משומדים. „ספר מלחמות לה', פון יעקב בן ראובן. וכוח פון רמב"ן. 239—225

קאפיטעל אכטצעהן:

די אידען פערפאלגונגען אין שפאניען אין פיערצעהנטען יאהרהונ־דערט. די „אנוסים". די משומדים להכעיס. פאול דע סאנ־

טא־מאריא און זיין שנאה צו אידען און יודענטהום. ר׳ יהושע בן יוסף אל־לורקי און זיין בריעף צו פאולען. פראפיאט דוראן און זיין בעריהמטער „אל תהי כאבותיך“. זיין „כלמת הגויים“ און אנדערע ספרים. 249—240

קאפיטעל נייןצעהן:

ר׳ חסדאי קרשקש. זיין קאמפף געגען דעם אריסטאטעליאניזם, הויפטזעכליך געגען די אידישע אריסטאטעליאנער ווי דער רמב״ם און דער רלב״ג. זיין קאמפף געגען די דאגמען פון קריסטענטהום אוון זיין „בטול עקרי הנוצרים“. זיין איינפלוס אויף שפינאזא׳ן. 256—250

קאפיטעל צוואנציג:

די פאלעמישע ליטעראטור אין די דייטשע און סלאווישע לענדער. ליפמאן מילהויזען און זיין „ספר הנצחון“. דער קאראאים יצחק בן אברהם טראקי און זיין קלאסישע ווערק „חזוק אמונה“. זיין קריטיק אויף דעם „ברית חדשה“ און זיין איינפלוס אויף די קריסטליכע פריידענקער ווי זואלטער און דאוויד פריעדריך שטרויס. 264—257

די אידען אין צפון פראַנקרייך.

I.

די אידען אין פראנקרייך. ווען זיי האבען זיך דארטען בעזעצט און פון וואנען זיי זיינען אהין געקומען. זייער עקאנאמישע און פאליטישע לאגע. דער קולטורעלער מצב פון די מערב־אייראפעאישע פעלקער און ווי דאס האט זיך אפגערופען אויף די אידען. מיט וואס די אידען זיינען געשטאנען העכער פאר זייערע קריסטליכע שכנים. דער אנפאנג פון דעם תלמוד־שטודיום אין פראנקרייך. ר' קלונימוס און זיין זוהן, ר' משה פון לוקקא. נתן הבבלי און זיין תלמיד לעאנטין. רבינו גרשום „דער ליכט פון גלות" און זיין ישיבה. דער גרויסער ערפאלג פון די פראנצויזיש־דייטשע אידען אויף דעם געביעט פון תלמוד. צוויי־שען א רייהע פון גלענצענדע תלמודיסטען איז דער גלענצענדסטער—רש"י.

די גענויע צייט, ווען אידען האבען זיך צום ערשטען אנגעפאנגען צו בעזעצען אין פראַנקרייך אדער, ווי מען האט איהר דאמאלס גערופען, גאַליען, קען מען אויף זיכער ניט בעשטימען. עס איז כמעט אהן שום ספק, אז א קלענערע אדער גרעסערע אידישע בעפעלקערונג האט זיך שוין דארטען געפונען נאך אין דער צייט, ווען גאַליען איז בלויז געווען א טהייל אדער א קאלאניע פון דער גרויסער רוימישער אימפעריע, נאך איידער די פראַנקען זיי־נען דארטען געווארען די בעלי בתים. „אויב מיר גלויבען אין דעם רעכט פון דעם ערשטען איינזיעדלער", בעמערקט מאַ־רים ליבער, א אידיש־פראנצויזישער שריפטשטעלער:

„דאָן זיינען דיא פראנצויזישע אידען מעהר פראנצויזיש ווי פיעלע פון דיא פראנצויזען גופא“.

מען דארף ניט פערגעסען, אז דער אידישער גלות האָט זיך אָנגעפאנגען נאָך איידער די צושטערונג פון דעם טעמפּעל און איידער די פּאָלשטענדיגע פערניכטונג פון דער אידישער פּאָליטישער זעלבסטשטענדיגקייט. נאָך איידער די אידען זיי־נען מיט געוואלט ארויסגעריסען געוואָרען פון זייער היים און פערטריעבען געוואָרען פון זייער לאנד דורך די רוימער צוליעב פּאָליטישע אורזאכען, זיינען שוין פיעלע פון די אידען געצוואונגען געוואָרען צו פערלאָזען זייער פאטער־לאנד און זוכען זייער גליק אין פרעמדע לענדער צוליעב עקאָנאָמישע אורזאכען. נאָך איידער עס איז געקומען דער פּאָליטישער גלות איז שוין געווען, אויב מען קען עס אזוי אָנרופען, אן עקאָנאָמישער גלות. דאָס לאנד, ארץ ישראל, פאַרנעהמט, פערהעלטניס־מעסיג, א גאנץ קליינעם שטח. און ווען די בעפעלקערונג איז פערגרעסערט געוואָרען דורך דער נאַטירליכער פערמעהרונג, איז דאָס לאנד פּשוט געוואָרען צו קליין. עס האָט ניט גע־קענט אויסהאלטען און שפּייזען די צוגעקומענע בעפעלקערונג, בפרט דאמאָלסט, ווען די אינדוסטריע איז בכלל געשטאנען אויף א ניעדעריגע מדרגה. אנדערע פעלקער אונטער אזעלכע אומשטענדען פלעגען זיך אריינרייסען ווי רויבער אין די בע־נאכבארטע לענדער, אוים'הרג'ענען אָדער פערקויפען אלס שקלאַפען די ארטיגע בעפעלקערונג, און פערנעהמען זייערע לענדער. אויף אזא ארט זיינען אויסגעבויט געוואָרען די גרויסע מלוכות און אימפּעריען. אין א געוויסער צייט פון זייער היס־טאָריע האָבען דאָס אויך געטהאָן די אידען. אָבער אין דער צייט פון וועלכער דאָ ווערט גערעדט, האָבען שוין די אידען לאנג אויפגעהערט צו זיין א מיליטעריש פּאָלק. זייער מילי־טאַריסטישע קאריערע האָט זיך שוין לאנג צוריק געענדיגט. צו קליין און צו שוואַך, און אפשר אויך צו ווענינ ברוטאַל, האָט דאָס אידישע פאָלק שוין אָנגעפאנגען צו פּריידיגען רעכט אנשטאָדט מאכט, מענשען־ליעבע

אנשטאדט ב ר ו ד ע ר־מ א ר ד. װעגען פערכאפּען פרעמדע לענדער האט גאר קיין רייד ניט געקענט זיין, װייל זיין אייגען לאנד איז שוין מעהר ניט געװען זיינס, זיין איי־גען־לאנד איז געלעגען אונטער די אייזערנע נעגעל פון רױ־מישען אדלער. און דער רױמישער ערא‏בערער האט ניט גע־שאנעװעט זיינע קרבנות: ער האט פון דעם ארעמען לאנד א ר ץ י ש ר א ל די לעצטע ביסעל זאפט אויסגעזױגט דורך די שװערע שטייערען, אזוי אז די לאגע פון דער בע־פעלקערונג איז דורך דעם געװארען נאך ערגער. די אידען זיי־נען אלזא געצװאונגען געװארען צוליעב דעם עקאנאמישען דרוק צו פערלאזען זייער לאנד, און שוין אין דעם ערשטען יאהר־הונדערט פון דער קריסטליכער צייט־רעכנונג געפינען מיר אידישע קהלות אין פיעלע טהיילען פון דער רױמישער אימפעריע, ג א ל י ע ן ניט אויסגעשלאסען.

די געשיכטע פון די אידען אין ג א ל י ע ן אין די ערשט יאהרהונדערטע איז אונז װעניג בעקאנט. עס איז אבער אנצונעהמען, אז זייער עקאנאמישע און פּאליטישע לא־גע איז ניט געװען שלעכט. די ערשטע פיער יאהרהונדערטע האט דאס קריסטענטהום נאך אליין געדארפט קעמפּפען פאר זיין עקזיסטענץ, איז נאך ניט געװען אנערקענט אלס די הער־שענדע רעליגיאן, און האט נאך ניט געהאט קיין צייט, קיין געלעגענהייט און קיין מעגליכקייט צו פערפאלגען אנדערע אמונות. דיא אידען זיינען דאמאלסט געװען פערעכנעט פאר גלייך־בערעכטיגטע מענשען, און האבען זיך פונקט װי די איבעריגע בעפעלקערונג געקענט אפּגעבען מיט אירגענד װעלכער בעשעפטיגונג זיי האבען געװאלט. זייערע בעציהונ־גען מיט זייערע שכנים זיינען געװען גאנץ פריינדליכע. די דאזיגע פריינדליכע בעציהונגען זיינען ניט איבערגעריסען געװארען אפילו שפּעטער, אין די ערשטע יאהרהונדערטע פון דער קריסטליכער הערשאפט. נאך אין אכטען, נייגטען און צעהנטען יאהרהונדערט האבען די אידען אין פראנקרייך גע־לעבט א מעהר אדער װעניגער רוהיגען לעבען. עס איז זיי נאך דאמאלסט געװען ערלויבט זיך צו בעשעפטיגען א חוץ מיט

האַנדעל און וואוכער אויך מיט ערד־אַרבייט און אַלערליי מלאכות. די אידישע בעלי מלאכות זיינען נאָך ניט אויסגעשלאָסען געוואָרען פון די גילדען. נאָך אפילו אין ר ש י׳ס צייטען, אין עלפטען יאהרהונדערט, האָבען זיך געפונען אידען אין פראַנקרייך וואָס האָבען זיך בעשעפטיגט מיט ערד אַרבייט. ר ש י אליין האָט געצויגען זיין חיונה פון וויין־פלאַנצונג. אין איינעם פון זיינע תשובות ענטשולדיגט ער זיך, וואָרום ער שרייבט אַזוי קורץ, ווייל ער און די פאַמיליע איז בעשעפטיגט ביים וויין־גאָרטען („ר ש י“, מ אָ ר ר י ס ל י ב ע ר).

וועגען דעם קולטורעלען לעבען און דעם גייסטיגען צושטאַנד פון די ג אַ ל י ש ע אידען אין די ערשטע יאָהרהונדערטע ווייסען מיר גאָר ניט. מעגליך, אַז זיי האָבען געהאַט צווישען זיך געלעהרטע, מעגליך אַז זיי האָבען פערמאָגט אַ ליטעראַטור, אָבער קיין שפּור דערפון איז ניט געבליבען. מעהר אָדער ווענינער זיכער איז, אַז די ג אַ ל י־ש ע אידען זיינען אַהין געקומען פון א י ט אַ ל י ע ן, און אַז די לעצטע, די איטאַליענישע אידען, זיינען געקומען פון ארץ ישראל. דערפון האָט זיך עס גענומען, וואָס די איטאַליענישע אידען, און צוליעב זיי אויך די פראַנצויזישע אידען, האָבען זיך אין די ערשטע יאָהרהונדערטע פון זייער היסטאָריע געהאַלטען אָן די מנהגים און אָן די זיטען פון די ארץ־ישראלדיגע אידען. אונטער דעם איינפלוס פון די „גאונים“ פון ב ב ל און די באַבילאָנישע מנהגים און לעהרען זיינען זיי געקומען ערשט שפּעטער (זעה דור, דור ודורשיו חלק ד׳).

די צייט צווישען דעם פיערטען און אכטען יאָהרהונדערט איז אין קולטורעלען זינן געוועזען די ערגסטע פאַר די פעלקער פון מעריב איירופּאַ. דאָס קריסטענטהום האָט זיך ווי אַ געדיכטע כמאַרע פערשפּרייט איבער די שעהנע הימלען פון איטאַליען, פראַנקרייך און אויך דייטשלאַנד. די פעלקער זיינען ווי פערזונקען געוואָרען אין פינסטערנים, אין טיעפען אבערגלויבען און אונוויסענהייט. די קירכע האָט אונערבאַרעמליך פערניכטעט און צושטערט אַלץ וואָס איז איהר גע־

שטאַנגען אין וועג. די פילאָזאָפיע, וויסענשאַפט און קונסט פון דער אלטער וועלט זיינען ערקלערט געוואָרען פאר טריפה און שעדליך. די רעליגיעזע פאַרשטעהער האָבען לאנגזאם אָבער זיכער געשמידט די שווערע קייטען פאר דעם מענשליכען שכל און זיין פרייען פארשען. די מענשען זיינען מיט געוואלט אריינגעטריעבען געוואָרען אין די דערשטיקענדע ענגשאַפט פון די גלחישע צערעמאָניען און זייערע מיסטעריען. אונוויסענהייט איז דערהויבען געוואָרען צו דער מדרגה פון א טוגענד, און מענשען האָבען דערמיט שטאָלצירט. עס איז געווען זעלטען צו געפינען איינעם, וואָס זאָל קענען אונטערשרייבען זיין נאָמען נים בלויז צווישען דעם פּראָסטען עולם און די אריסטאָקראַטיע, נאָר אפילו אויך צווישען די העכסטע גייסטליכע, ווי די בישאָפען. וועגען שוהלען און שטודירען, וועגען אפגעבען זיך מיט פילאזאָפישע און וויסענשאפטליכע פראגען האָט גאָר קיין רייד ניט געקענט זיין.

די גאַנצע ערציהונג און „בילדונג" פון יענער צייט איז געווען א רעליגיעזע אבער אפילו אויך די דאָזיגע בילדונג איז געווען בלויז פאר די גייסטליכע. דער גרויסער המון איז דערפון אין גאַנצען געוועזי אויסגעשלאָסען. דער המון האָט אפילו די ביבעל נים געטאָרט לייענען: די קירכע האָט אין דעם געזעהן א געפאהר פאר איהר עקזיסטענץ. עס איז אָבער כדאי צו בעמערקען, אז אפילו צווישען די גייסטליכע האָבען זיך געפונען גאַנץ ווענינע, וואָס האָבען געקענט לייענען און פערשטעהן זייערע איינענע „הייליגע שריפטען".

עס פערשטעהט זיך, אז דער אלגעמיינער ניעדריגער צושטאַנד פון דער קולטור האָט זיך אויך געמוזט אָפּרופען נים צום גוטען אויף דעם קולטורעלען צושטאנד פון די דאָרטיגע אידען. עס איז אן אלטער כלל, אז „ווי עס קריסטעלט זיך אזוי אידעלט זיך". די גאַנצע ארומיגע אטמאָספערע איז געווען אזא, אז עס איז געווען אונמעגליך, דאָס ביי די אידען זאָל זיך ענטוויקלען א פילאָזאָפיע און א וויסענשאַפט. אין דעם מ א ה א מ ע ד א נ י ש ע ן שפאניען און אין מאַנכע אנדערע מאהאמעדאנישע לענדער, וואו די פילאָזאָפיע, די

וויסענשאַפטען און די פּאָעזיע האָבען פערנומען דעם „מזרח“־וואנט, האָבען אויך די אידען ארויסגעצייגט געוואלדיגע פע־היגקייטען אויף די דאָזיגע געביטען. זיי האָבען נאָך אריבער־געשטייגט זייערע שכנים און האָבען אין א פערהעלטנים־מע־סיג קורצער צייט פון זיך ארויסגעגעבען א רייהע פון גלענ־צענדע דיינקער, וויסענשאַפטס־לייטע און פּאָעטען. אין דער קריסטליכער מערב־אייראָפּא, וואו די דאָזיגע זאכען זיינען געווען אסור, זיינען אויך די אידען געבליעבען ווייט דערפון. די איינציגע אויסנאַהמע זיינען געווען די אידען פון דרום־פראנקרייך, וועלכע זיינען געקומען אין נאָהענטער בעריה־רונג מיט זייערע ברידער פון שפּאניען און זיינען פון די לעצ־טע בעאיינפלוסט געוואָרען, אָבער דאָס איז פארגעקומען אין א שפּעטערע צייט ווי די פון וועלכע דאָ ווערט גערעדט.

אָבער כאָטש דער קולטורעלער מצב פון די אידען איז בשום אופן ניט געווען קיין גלענצענדער, זיינען די אידען דאָך געשטאַנען אונפערגלייכבאַר העכער אין קולטורעלען זינן, ווי זייערע קריסטליכע שכנים. עס איז אמת, אויך ביי די אי־דען פון יענע לענדער איז דאמאָלסט די איינציגע בילדונג געווען א רעליגיעזע, דער איינציגער שטודיום געווען די תורה, און בנוגע אלגעמיינע, וועלטליכע, בילדונג האָבען די אידען פונקט אזוי ווייניג געוואוסט ווי די קריסטען. אָבער צווישען די אידען און די קריסטען איז געווען איין גרויסער, וויכטיגער חלוק. וועהרענד ביי די קריסטען איז געווען זעלטען צו טרעפען אפילו צווישען די גייסטליכע איינעם, וואָס זאָל קענען לייענען און פערשטעהן זייערע הייליגע שריפטען, איז ביי די אידען געווען זעלטען צו געפינען איינעם, אפילו צווי־שען דעם פּראָסטען המון, וואָס זאָל ניט קענען לייענען די תורה. וועהרענד די קריסטליכע בעפעלקערונג האָט נאָך ניט געהאַט קיין אַהנונג פון פאָלקס־שוהלען און פון אלגעמיינע, גע־צוואונגענע, בילדונג, האָט שוין ביי די אידען פון לאנג צוריק עקזיסטירט אזא מין אינסטיטוציע, — דער אידישער חדר. דער אידישער פאָטער האָט געהאַט אויף זיך א פליכט, א חיוב, אָדער אליין צו לערנען זיין קינד די תורה אָדער צו דינ־

גען פאר איהם א רבין. דאס איז געווען איינע פון די וויכטיג־סטע, אויב ניט די וויכטיגסטע פערפליכטונג פון דעם אידי־שען פאטער צו זיין קינד. דאס איז ניט געווען בלויז א מנהג, נאר טאקע א דין, א וויכטיגער ר ע ל י ג י ע ז ע ר חיוב. די קהלה האט געמעגט דעם פאטער צווינגען, און מען האט טאקע גאנץ אפט איהם געצוואונגען, אז ער זאל זיין קינד לערנען. דאס לערנען פון די קינדער איז בעטראכט געווארען אלס אזוי וויכטיג, אז „די גאנצע וועלט שטעהט אויף דעם זכות פון די „תנוקות של בית רבן", אויף דעם זכות פון די קליינע קינדער וואס לערנען. מיט דער צייט איז דער וואונש צו זעהן זיין קינד „געלערענט" געווארען ביים אידישען פאטער א מין צווייטע נאטור. און ווען מיר זעהען נאך היינטיגען טאג, ווי ארעמע אידישע עלטערען זיינען זיך פשוט מוסר נפש אום צו געבען זייערע קינדער אן אנשטענדיגע בילדונג און זיי לאזען געהן אין די אוניווערזיטעטען איז עס פיעלייכט דער רעזול־טעט פון יענע דורות־לאנגע אנשטריינגונג, וואס דער אידי־שער פאטער האט געמאכט צו זעהן זיין קינד „געלערענט".

די דאזיגע אלגעמיינע, געצוואונגענע בילדונג האט גע־האט צוויי וויכטיגע פאלגען. פון איין זייט האט עס געפיהרט דערצו, וואס ביי אידען זיינען כמעט ניט געווען קיינע אנא־פאלבעטען. יעדער איד האט ווענינגסטענס געקענט „אריינ־קוקען" אין א ספר. דער פראסטער מענש אין סידור און אין תהילים, דער למדן אין דער גמרא. פון דער צווייטער זייט האט עס ניט דערלאזען, אז ביי אידען זאל זיך בילדען א פריסטער־קלאססע. די תורה איז געווען אפען פאר אלעמען און יעדער איינער האט ניט בלויז געמעגט און געדארפט, נאר טאקע איהר ג ע מ ו ז ט לערנען. דער לערנען פון דער תורה איז געווען א חיוב פאר אלעמען. דער אידישער רב איז ניט קיין פריעסטער, ער איז ניט קיין פערמיטלער צווישען דעם אידען און זיין גאט. דער איד דארף ניט קיין פערמיטלער, ער דארף ניט קיין פריעסטער: ער איז אליין זיין אייגענער פריעסטער. דער רב איז ניט קיין גרעסערער יחסן פאר דעם נים־רב: דער לעצטער קען פונקט ווי דער ערשטער געפי־

נען דעם דין אין דער תורה, אויב ער איז גענוג למדן. ער איז ניט מחויב צו פרעגען שאלות ביין רב, ווען ער ווייס אליין דעם דין. דער אידישער רב איז בלויז א פאך־מענש, ער איז א ספעציאליסט אויף פסקענען שאלות. מען געהט צום רב פרע־גען א שאלה פונקט וויא מען געהט צום אדוואקאט פרעגען דעם געזעטץ, פונקט וויא מען געהט צום דאקטאר זיך האל־טען אן עצה וועגען דעם געזונד.

אין דעם אכטען יאהרהונדערט האט זיך דער קולטורע־לער מצב פון די מעריב־אייראפעאישע פעלקער עטוואס דער־הויבען צו פארדאנקען קארל דעם גרויסען, דער בויער פון דער „הייליגער רוימישער“ אימפעריע. ער האט געזוכט, אויף ווי ווייט דאס איז דאן געווען מעגליך און אויף ווי ווייט ער האט אליין פערשטאנען, צו פערשפרייטען צווישען זיינע אונ־טערטהאנען מעהר וויסען. ווי עס ווייזט אוים האט ער אויך ניט פערגעסען אן די אידען, וואס האבען זיך אויפגעהאלטען אין זיינע לענדער. לויט ווי עס ווערט בעריכטעט אין אידישע קוועלען האט ער אין יאהר 787 אריבערגעבראכט פון איטאליען צוויי אידישע געלעהרטע: ר׳ קלונימוס און זיין זוהן ר׳ משה פון לוקקא. די דאזיגע צוויי גע־לעהרטע זאלען זיך האבען בעזעצט אין מאינץ, וואו זיי האבען געעפענט העכערע אידישע שוהלען, ישיבות, פאר דעם שטודיום פון דעם תלמוד. די תלמידים פון די דאזיגע ישיבות זאלען זיך שפעטער האבען פערשפרייט אין די דייט־שע רהיינישע פראווינצען, אין „לותיר“ (לאטהערינ־גען) און אין די פערשיעדענע שטעדט פון פראנקרייך גופא. זיי, די דאזיגע צוויי געלעהרטע, זאלען עס האבען געלייגט דעם פונדאמענט פאר דעם שטודיום פון תלמוד אין פראנק־רייך און אין דייטשלאנד, וואס איז שפעטער אויסגעוואקסען אין א געוואלדיגען בנין.

עס איז שווער צו זאגען וויפיעל היסטארישען אמת דער דאזיגער בעריכט ענטהאלט אין זיך. איין זאך איז אבער זי־כער, און דאס איז, אז אין יענער צייט זיינען שוין די אידען פון מעריב־אייראפא געווען בעקאנט מיט דעם באבילאנישען

תלמוד און מיט דיא לעהרען פון די גאונים. עס איז פאראנגען א טראדיציע, אז אין א קנאפען יאהרהונדערט שפעטער, אין 865, האט נ ט ר ו נ א י ג א ו ן בעזוכט פראנקרייך.

א נייען און מעכטיגען שטויס פארווערטס האט דער שטודיום פון תלמוד געקראגען אין פראנקרייך, ווען עס איז אהין אנגעקומען ר' נ ת ן ה ב ב ל י. ער איז געווען איינער פון די פיער יונגע געלעהרטע, וואס די ישיבה פון ס ו ר א האט אין לעצטען העלפט פון צעהנטען יאהר־הונדערט, ארויסגעשיקט אלס משולחים צו קלייבען שטיצע און וועלכע זיינען געפאנגען געווארען פון א מאהאמעדאנישען אדמיראל און פערקויפט געווארען אלס שקלאפין אין פערשידענע געגענדען. ר' נ ת ן בר יצחק הבבלי איז אנגעקומען קיין נ א ר ב א נ א, וואו ער איז געווארען ראש־ישיבה.

זיין וויכטיגסטער תלמיד איז געווען ר' י ה ו ד ה בר מאיר, וועלכער איז מעהר בעקאנט אונטער דעם נאמען ל י־א ו ט י ן. ער איז געווען בעריהמט אלס גרויסער תלמודיסט און צו זיין ישיבה זיינען געקומען תלמידים פון נאהענטען און ווייטען. לויט ווי מאנכע היסטאריקער בעהויפטען איז דער בעריהמטער ר ב י נ ו ג ר ש ו ם "דער ליכט פון גלות" געווען זיינער א תלמיד.

צוליעב אורזאכען, וואס זיינען ניט בעקאנט האט ר ב י נ ו ג ר ש ו ם, וועלכער איז געבארען געווארען אין פראנקרייך אויסגעוואנדערט קיין מ א י נ ץ, וואו ער האט געעפענט א גרויסע ישיבה, וועלכע האט זיך געקענט פערגלייכען אין איהר בעדייטונג און וויכטיגקייט מיט די גרויסע ישיבות פון בבל. פון דיזער ישיבה זיינען אין פערלויף פון א פאר צעהנדליג יאהר ארויסגעקומען א רייהע פון גלענצענדע תלמודיסטען, צווישען וועלכע עס האבען זיך געפונען ר' י ה ו ד ה ה כ ה ן, ר' א ל י ע ז ר ה ג ד ו ל, און פיעלע אנדערע.

אין דעם שטודיום פון דעם תלמוד האבען זיך די אידען פון דייטשלאנד און פראנקרייך בכלל פיעל מעהר אויסגעצייכענט וויא זייערע בריעדער פון שפאניען. די אידען פון פראנק־

רייך און דייטשלאנד האָבען זייער גאנצע גייסטיגע ענערגיע און זייערע אלע פעהיגקייטען אָנגעווענדעט אויף דעם תלמוד, וועהרענד די אידען פון שפּאניען, וואָס האָבען געלעבט אין א סביבה פון וועלטליכער בילדונג, האָבען געקענט אָפּגעבען בלויז א טהייל פון זייער צייט אויף דעם. די קולטור, וואָס די שפּאנישע אידען האָבען געשאפען איז געווען אידיש, אָבער אויך וועלטליך; די קולטור פון די פראנצויזישע און די דייטשע אידען איז געווען א ריין תלמודישע. די אידען פון שפּאַניען האָבען זיך געהאַט צו רעכענען מיט דעם מאהאמעדאניזם און די פילאָזאָפישע אונרוהיגקייט וואָס ער האָט ארויסגערופען צווישען זיינע אַנהייננער פון איין זייט, און מיט דער בייזער קריטיק פון די קאראאימען פון דער אנדערער זייט. דאָס האָט געפיהרט דערצו, וואָס זיי זיינען פון איין זייט בעווענט געוואָרען זיך אָפּצוגעבען מיט דער פילאָזאָפיע און זיינען פון דער אנדערער זייט געצוואונגען געווארען זיך אָפּצוגעבען מיט דעם שטודיום פון דער העברעאישער גראממאַטיק און דער העברעאישער שפּראַך, כדי זיך צו קענען בעשיצען סאי געגען די פילאָזאָפישע און סאי געגען די קאראאַימישע טענות. די פראנצויזיש־דייטשע אידען זיינען אין יענער צייט געווען פריי דערפון ; דאָס קריסטענטהום איז דאַמאָלסט געווען טוידט־פערגליווערט, און פון דער געפאהר פון די קאראאימען האָבען זיי אויך ניט געוואוסט. זיי האָבען זיך דארום אונגעשטערט געקענט אָפּגעבען מיט דעם שטודיום פון דעם תלמוד און דער ביבעל אָהנע זיך צו דארפען רעכענען מיט די טענות פון מעגליכע געגנער. דאָס איז טאקע די אורזאכע, וואָס זיי האָבען געמאַכט אזעלכע ריעזען פאָרטשריטע אויף דעם דאָזיגען געביט אין א פערהעלטניסמעסיג קורצער צייט. אין פערלויף פון איין קורצען יאָהרהונדערט, פון ענדע צעהנטען ביז ענדע עלפטען, האָבען זיי ארויסגעגעבען פון זיך א גרויסען צאָהל פון גרויסע תלמודיסטען, וועלכע זיינען נאָך עד היום דיא לייכטענדע שטערען אויפ׳ן תלמודישען הימעל.

צווישען די דאָזיגע אלע גרויסע שטערען פערנעהמט ר׳ שלמה יצחקי, אדער ר ש״י, דעם מיטעל־פונקט.

II.

רש"י אין דער לעגענדע.

צו זאגען, אז ר ש " י איז ביי דעם אידישען פאלק דער בעליעבטעסטער און געפייערטעסטער פון אלע אידישע גדולים אין מיטעלאלטער איז נאך וועניג. דאס וואלט ניט אויסדריקען אפילו א הונדערטען טהייל פון דעם כבוד און ליעבע, מען קען זאגען פון פערהייליגונג, וואס דאס גאנצע פאלק, פון זיינע קליינע ביז זיינע גרויסע, פון דעם פראס־טעסטען וואסער־טרעגער ביז'ן גרעסטען גאון, פון דעם גאנץ פרומען ביז אפילו דעם פרייגעזאנענעם, האבען געפיהלט צו רש"י.

רש"י איז מעהר ווי בעליעבט און געפייערט. ער איז געווארען א לעגענדע, כמעט אזא לעגענדע ווי אליהו הנביא. רש"י, ווי אן אמת'ער גאון, האט אין זיך פערקערפערט דעם גאנצען געניוס פון דער אידישער פאלקס־נשמה. ער איז פאלקסטהימליך אין שעהנסטען און אין העכסטען זין פון ווארט. און דאס אידישע פאלק האט זיך אין איהם דער־קענט; עס האט אין איהם זיך אליין דערזעהן אין אן אויס־געלייטערטען און אין אן אויסגעעדעלטען געשטאלט. רש"י איז דורך און דורך אידיש, דער איד שבאיד, וואס ציהט זיין יניקה פון זיין אייגענעם שורש און דארף ניט שעפען פון פרעמדע קוואלען. ער איז אבער ניט דער וואכעדיגער איד; ער איז דער איד וואס ווארפט אראפ פון זיך זיינע

בגדי חול און פּוצט זיך אויס אין דער זיידענער שבת'דיגער זופּיצע, דער איד מיט די נשמה יתירה.

פיעלע לאַנגע יאהרהונדערטע האט רש"י בעגלייט דעם אידישען פאָלק אין אלע זיינע גלות־לענדער. וואו דאס פאָלק האט געוואַנדערט איז איהם רש"י נאַכגעגאַנגען. ער האט בעגלייט יעדען אידען בעזונדער כמעט פון זיין וויעגעלע ביז'ן קבר. דאס אידישע קינד קוים האט ער זיך נאַר אויס־געלערענט „פּרעפּלען" איז ער שוין בעקאַנט געוואָרען מיט רש"י'ן. „חומש מיט רשי", דאס איז געווען זיין ערסטע גייסטיגע שפּייז; איז ער געוואָרען עלטער, האט ער געלערענט „שוואַרבע" (עשרים וארבע) מיט רש"י, און איז ער געוואָרען נאָך עלטער און רייפער, איז געווען גמרא מיט רש"י. אָהן רש"י איז עס ניט געגאַנגען; אָהן רש"י האט עס ניט געקענט זיין. עפּעס דאַכט זיך, אז חומש אָהן רש"י וואָלט גאַר ניט געווען דער זעלבער חומש: זיי מוזען געהן צוזאַמען.

עס זיינען געווען ביי אידען פיעלע אַנדערע גאונים, אין מאַנכע הינזיכטען גרעסער ווי רש"י, אבער קיינער פון זיי האט ניט אויסגעאיבט אזא טיעפען און דויערנדען איינ־פלוס, קיינער פון זיי האט ניט געהאט אזא געוואַלדיגע ווירקונג, וויא ער, ווייל קיינער פון זיי איז ניט געשטאַנען אזוי נאָהענט צום פאָלק און צו זיין נשמה ווי ער. דער רמב"ם איז אָהן צווייפעל געווען א גרויסער גאון, שוין ניט רעדענדיג אלס פילאָזאָף, אבער דעם פאָלק, דעם גרויסען עולם, איז ער כמעט אין גאַנצען געבליבען פרעמד. פון מיליאָנען אידען געפינען זיך בלויז טויזענדע, וואָס האָבען געהערט פון רמב"ם און וואָס וויסען פון זיינע לעהרען. זיין איינפלוס איז נאַר געווען אויף די לומדים און די משכילים. צווישען די זעלבע מיליאָנען אידען געפינט זיך כמעט קיין איינציגער ניט, וואָס האט ניט געהערט פון רש"י'ן. מען קען זיין א גוטער איד, ווען מען האט ניט געלערענט די „משנה תורה" און דעם „מורה נבוכים". עס דוכט זיך אבער אז מען קען גאַר ניט זיין קיין רעכטער איד,

אפילו אין נאציאנאלען זין. ווען מען ווייס ניט פון רש״י, ווען מען האט לכל הפחות ניט געלערענט „חומש מיט רש״י". א איד וואס האט זיך אויפגעהאדעוועט אויף חומש מיט רש״י, אויף „שווארבע" מיט רש״י, אויף גמרא מיט רש״י מוז זיין א איד אפילו ווען ער וויל עס ניט; ער בלייבט א איד אפילו ווען ער פערלייקענט עס.

און דאס אידישע פאלק האט פערשטאנען ווי אזוי צו בעצאהלען זיין ליעבלינג. ער האט ארום רשי״ס נאמען און ארום זיין לעבען אויסגעשפונען די שעהנסטע און וואונ-

רש״יס בית-המדרש.

דערבארסטע פאלקס-מעשה׳לעך און לעגענדען. רש״י איז דער אידישער פאלקס-העלד, זיין לעגענדארער העלד.

און די לעגענדען פאנגען זיך אן נאך איידער רש״י איז געבארען געווארען.

זיין פאטער, ר׳ יצחק, דערצעהלט די לעגענדע, איז געווען א גרויסער צדיק, א גרויסער למדן, אבער אויך א גרויסער ארעמאן. ער האט געלעבט פרום און צופריעדען אין זיין דחקות. ער האט נור געהאט איין איינציגע זארג, וואס עס איז שוין באלד צעהן יאהר זינט ער איז פערהייראט און זיין פרוי האט נאך ניט געבוירען קיין קינד. ויהי היום, דערצעהלט ווייטער די לעגענדע, ווען דער דלות האט דער-

גרייכט די העכסטע שטופע און איהם מיט זיין ווייב איז אויסגעקומען צו הונגערען האט ר' יצחק געפונען א גרויסען דימענט, אזוי גרויס ווי א נוס. ר' יצחק האט אוועקגעטראגען דעם דימענט צום גאלדשמיעד, וועלכער האט איהם ערקלערט, אז ער איז ווערטה אן אוצר מיט גאלד. וועגען א קונה איז זיך אויך ניטא וואס צו זארגען. ער, דער גאלדשמיעד, האט א גוטען קונה. דער בישאף זוכט שוין לאנג אזא דימענט. איין דימענט אזא האט ער שוין, דער בישאף, נאר ער מוז האבען נאך איינעם, כדי ער זאל קענען מאכען פון זיי א פאאר אויגען פאר א הייליגען בילד. ווי ר' יצחק האט דערהערט, אז פון זיין דימענט קען געמאכט ווערען אן אויג פאר א „געטץ", איז ער ארויס פון גאלדשמיעד און האט אריינגעווארפען דעם דימענט אין ים. איז ארויס א „בת-קול" און האט אויסגערופען: „דערפאר וואס דו האסט געהייליגט גאט'ס נאמען, וועט ביי דיר געבוירען ווערען א זוהן, וואס וועט שיינען מעהר ווי אלע דימענטען, און וועט בעלייכטען די אויגען פון דעם אידישען פאלק פון איין ברעג וועלט ביז דעם אנדערען". אין דעם זעלבען יאהר איז געבוירען געווארען רש"י.

ווען זיין מוטער האט מיט איהם געשוואנגערט דערצעהלט אן אנדער לעגענדע, האבען רש"י'ס עלטערן געוואוינט אין וואָרמס. איינמאל, ווען זי איז געגאנגען אויפ'ן מארק איינצוקויפען, וואס זי האט געדארפט פאר'ן הויז, איז איהר אויסגעקומען דורכצוגעהן איינע פון די שמאלע געסלעך אין ווארמס. גראדע דאמאלס זיינען דארטען צוויי פוהרען דורכגעפאהרען אין געגענגעזעצטע ריכטונגען. פאר דער שוואנגערער פרוי איז ניט געבליבען קיין פלאץ. זי האט זיך אנגעשפארט אן א וואנט, כדי די פוהרען זאלען קענען דורכפאהרען. האט גאט געטהאן א נס און די וואנט האט זיך אויסגעבויגען פונקט אויף דעם פלאץ, וואו זיא איז געשטאנען. זי איז אויף אזא אופן גערעטעט געווארען פון א זיכערען טויט. קריסטען ווי אידען זיינען זיך צוזאמענגעלאפען זעהען דעם וואונדער. אבער ר' יצחק האט

בעשלאָסען צו פערלאָזען װאָרמס, װײל ער האָט מורא געהאַט אַז מען זאָל זײן פרוי ניט בעשולדיגען אין כשוף־מאַכעריי. ער האָט זיך דאָן בעזעצט אין טרויא (טרויש), פראַנקרייך, וואו רש"י איז געבאָרען געוואָרען. די אידעע פון װאָרמס האָבען נאָך ביז מיט אַ קורצע צייט צוריק ליעב געהאַט אַנצוצייגען די אויסגעבויגענע וואַנט אויף וועלכער רש"י'ס מוטער זאָל זיך האָבען אַנגעשפּאַרט, ווען זי האָט מיט איהם געשוואַנגערט.

רש"י'ס אויסערגעוועהנליכע פעהיגקייטען האָבען זיך אַרויסגעצייגט, ווען ער איז נאָך געוועזען אַ קינד. פון אַלע אַרומיגע געגענדען זיינען מענשען געקומען אָנקוקען דעם וואונדער־קינד, וועלכער „האָט די גאַנצע וועלט איבעראַשט מיט זיין וואונדערבאַרען זכרון און מיט זיין טיעפען, שאַרפען שכל". די לעגענדע האָט איהם געמאַכט פאַר אַ גרויסען שפּראַך־קענער און פאַר אַ וויסענשאַפטס־מאַן. ער זאָל האָבען געקענט אַ חוץ העברעאיש, פראַנצויזיש און דייטש אויך לאַטייניש, גריעכיש, אַראַביש און פערזיש. ער זאָל אויך האָבען געקענט מאַטהעמאַטיק, אַסטראָנאָמיע, מעדיצין, קבלה און ער האָט אפילו געוואוסט ווי אויסצורעדען דעם „שם המפורש".

די לעגענדע האָט רש"י'ן אויף אַ מינוט ניט אָבגעלאָזען. זיין געבורט, זיין קינדהייט, זיין יוגענד, זיין פערהייראַטער לעבען, זיין עלטער און זיין טויט זיינען איינגעוויקעלט אין לעגענדען. מעהר ווי איין שטאָדט האָט זיך געגרויסט מיט דעם יחוס צו זיין רש"י'ס געבורטס־שטאָדט, צו זיין די שטאָדט וואו ער האָט חתונה געהאַט, וואו ער איז געוועזען רב און וואו ער איז געשטאָרבען. „עס האָט מיט איהם פּאַסירט, וואָס מיט דעם גרויסען גריעכישען פּאָעט האָמער, צוליעב וועמען זיעבען שטעדט האָבען זיך אַרומגעקריגט פאַר דעם כבוד, אַז ער איז דאָרטען געבוירען געוואָרען". װאָרמס, טרויא און לונעל זיינען אָנגענעבען געוואָרען אַלס רש"י'ס געבורטס־שטאָדט. אפילו זיין נאָמען איז פערביטען געוואָרען און אַנשטאָט ר' שלמה יצחקי האָבען איהם

אנדערע גערופען ר' שלמה ירחי. ערשט אין לעצטען יאהרהונדערט איז געלונגען דעם געלעהרטען צונץ צו געבען א קלארע ביאגראפיע פון רש"י.

רש"י האט ניט געהאט קיין זיהן. ער האט בלויז געהאט דריי טעכטער. אבער די לעגענדע האט ניט גערוהט און האט געטהאן איהר בעסטעס זיי צו בעשרייבען אלס גרויסע געלעהרטע און תלמודיסטען.

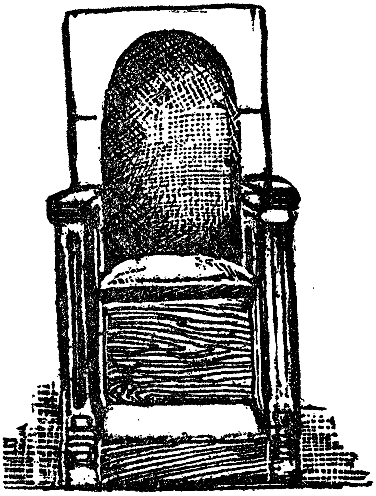

רש"ים שטוהל.

די לעגענדע האט געמאכט רש"י'ן פאר א גלות־אפריכ־טער. ניט פאר זיינע אייגענע זינד האט ער אויף זיך גענומען די דאזיגע תשובה,—רש"י קען ניט זיין זינדיג. רש"י האט געוואוסט, אז זיין פאטער האט צוליעב איהם פערלארען א גרויסען דימענט און ער האט מורא געהאט, אז ער האט דערפון געהאט עגמת נפש. רש"י האט ניט געקענט פער־טראגען דעם געדאנק, אז זיין פאטער האט זיך צוליעב איהם מצער געווען, צוליעב דעם מעגליכען צער, וואס ער האט

גיט־ווילענדיג פעראורזאכט זיין פאטער האט רש"י אויף זיך גענומען, עם צער פון גלות.

לאנגע, שווערע יאהרען האט רש"י אזוי ארומגעוואנ־דערט איבער דער וועלט, דערצעהלט די לעגענדע. ער איז געווען אין אטאליען, אין גריעכענלאנד, אין עגיפטען, אין ארץ ישראל און אין פערזיען. אויפ'ן וועג צוריק איז ער אויך דורכגעגאנגען גאנץ דייטשלאנד. זיין נאמען האט ער אין ערגעץ נים אנגעגעבען. וואו ער איז געקומען איז ער ארומגעגאנגען אין די בתי מדרשים און די ישיבות, און האט איבעראל און פון אלעמען געלערענט תורה. די לעגענדע האט אפילו צונויפגעבראכט רשי'ן מיט'ן רמב"ם, זיי האבען ביידע גערעדט פון תורה און חכמה, כאטש דער לעצטער איז געבארען געווארען דרייסיג יאהר נאך רשי'ס טויט. די לעגענדע קימערט זיך ניט וועגען היסטארישע דאטען. פאר איהר איז ניטא קיין צייט און קיין פלאץ.

זייענדיג אין אריענט, וועהרענד ער האט אבגעריכט גלות, דערצעהלט ווייטער די לעגענדע, האט רש"י זיך בעקענט מיט א קריסטליכען מאנאך. זיי פלעגען אפט ביידע דיסקוטירען און ארומרייסען זיך וועגען רעליגיעזע פראגען. דער מאנאך איז פלוצלינג קראנק געווארען אויף א געפעהר־ליכע קראנקהייט. רש"י איז פון מאנאך'ס בעט ניט אפגעטרא־טען די גאנצע צייט פון זיין קראנקהייט ביז ער איז פאלשטענ־דיג געזונד געווארען. רש"י האט איהם די גאנצע צייט בעהאנ־דעלט ווי א געטרייער, ליעבער ברודער. ביים געזעגענען זיך, האט דער מאנאך, וועלכער איז געווען א רייכער מאן, געוואלט שענקען רשי'ן א מתנה פאר זיין פריינדשאפט און גוטסקייט. רש"י האט זיך ענטזאגט: „דו קומסט מיר גארנשט", האט איהם רש"י געזאגט. „ס'איז אמת, אונזערע רעליגיאנען זיינען פערשיעדען, אבער מיר זיינען אלע גלייכע מענשען, און מיין רעליגיאן לערנט מיר צו העלפען יעדען מענשען, וואס איז אין נויט. איך בעט דיר נאר איין זאך. אויב דו וועסט אמאל אנטרעפען א אידען אין אן אונגליק, העלף איהם אזוי ווי איך האב דיר געהאלפען."

אויף זיין צוריקוועגס, דערצעהלט די זעלבע לעגענדע איז רש"י דורכגעפאָהרען פּ ר אָ ג. די אידישע בעפעלקע־רונג האָט זיך דערוואוסט פון זיין אָנקומען און די גאנצע שטאָדט, גרייז און קינד, איז איהם ארויסגעגאנגען אנט־קעגען מקבל פנים זיין. מען האָט איהם אריינגעפיהרט אין שטאָדט מיט'ן גרעסטען פּאראד. דאָס האָט פערדראָסען דעם „דוכוס" (פּרינץ) ו ו ר א ט י ס ל א ו ו, וועלכער איז געווען אַ שרעקליכער צורר היהודים, און ער האָט געהייסען רשי'ן ארעסטירען און איהם ברענגען צו זיך. צוזאמען מיט'ן פּרינץ האָט זיך דאָרטען אויך געפונען דער בישאָף פון אַ ל מ י ט ץ, וועלכער איז געווען ניט קיין אַנדערער ווי אונזער בעקאנטער מאָנאך. דער בישאָף האָט רש"י'ן דערקענט, האָט דערצעהלט דעם פּרינץ די גאנצע מעשה און רש"י איז באלד בעפרייט געוואָרען. די קריסטליכע בעפעל־קערונג, זעהענדיג אז מען האָט ארעסטירט דעם גרויסען אידישען רבי, האָט זיך דערווייל, ווי דער שטייגער איז, גענומען צו „אגראָמעווען די אידען. צו פערדאנקען רשי'ן, וועלכער האָט זיך געווענדעט צום פּרינץ נאָך הילף פאַר זיינע ברידער, איז דער פּאגראָם איינגעשטעלט געוואָרען. פון יעמאָלט אָן איז דער פּרינץ געוואָרען אַן אוהב־ישראל און האָט בעהאנדעלט די אידען זעהר גוט.

דערמיט ענדיגט זיך ניט די לעגענדע. זי האָט דערצו צוגעשפּונען אַ גאנצע ליעבעס־געשיכטע. די טאָכטער פון ראש־הקהל, וואו רש"י איז איינגעשטאַנען, רבקה, האָט זיך פערליעבט אין רשי'ן. זי איז „אטירליך געווען אַ גרויסע פארשויז און נאָך אַ גרעסערע צדקניות. רש"י האָט איהר אויך ליעב בעקומען און זיי האָבען מיט דער צושטימונג פון איהרע עלטערן חתונה געהאט.

די מעשה פון רשי'ס צוזאמענטרעפען זיך מיט'ן מאָנאך מעג זיך זיין אין גאנצען אַן אויסגעטראַכטע, אָבער די ווערטער, וואס די לעגענדע האָט אריינגעטהאָן אין זיין מויל:

אונזערע רעליגיאָנען זיינען פערשיעדען, אָבער מיר זיינען אלע גלייכע מענשען, און מיין רעליגיאָן לערענט מיר צו

העלפען יעדען מענשען", די דאזיגע ווערטער זיינען כאראק־
טעריסטיש פאר רשי'ן. רש"י איז געווען איינער פון די
עדעלסטע, גוטמוטהיגסטע און צארטעסטע מענשען ביים
אידישען פאלק, א צווייטער הלל הזקן. זיין הארץ
איז געווען גרויס און ברייט צו ליעבען אלע מענשען, אהן
אונטערשיעד פון גלויבען אדער ראסע. ער האט ניט
געוואוסט פון רעליגיעזען האס און פאנאטיזם. שנאה,
קנאה און גאוה זיינען בכלל געווען אין גאנצען פרעמד זיין
נאטור.

רש"י'ן איז אבער אויסגעקומען אויף זיינע עלטערע
יאהרען זיך צו איבערצייגען, אז די מניעה איז ניט פון דער
אידישער זייט, אז דער אנדערער צד, די „אנדערש־גלויביגע",
די קריסטען, זיינען געווען הימעל־ווייט פון רשי'ס לעהרען,
פון רשי'ס טאלעראנץ; אז זיי זיינען געווען זעהר ווייט פון
מענשען־ליעבע און מענשען־פריינדשאפט. איהם איז אויס־
געקומען דורכצולעבען, די ערשטע „קרייץ־ציגע" (מסע הצלב),
ווען אידיש בלוט האט זיך געגאסען ווי וואסער, ווען טויזענדע
און צעהנדליגע טויזענדע אידישע „קדושים" זיינען געפאלען
אלס קרבנות צו דעם וואוטה און צווישעטען פאנאטיזם פון
דער ווילדער באנדע, וואס איז כלומרשט געגאנגען בעפרייען
דעם קבר פון דעם „ערלייזער"...

„מאנכע ליגענס שטארבען שווער. איינער פון די
דאזיגע איז די לעגענדע, אז די קרייץ־פאהרער זיינען געווען
אין גאנצען אינספירירט פון רעליגיעזער בעגייסטערונג.... א
גרויסע כוואליע פון גלויבען, דערצעהלט מען אונז, האט
איינגעשלונגען די מאסען און האט זיי מיט געוואלד געטראגען
צו בעפרייען דעם הייליגען קבר. דער מעדאל האט אן אנדער
זייט—פאליטישע ציעלען און גראבער עגאאיזם אויפ־
געפלאמט פון גלויבען און פערוואנדעלט אין באנדיטעריי.
אהן צווייפעל, צווישען די קרייץ־פאהרער האבען זיך געפונען
קריסטען וואס זיינען בעוועגט געווארען פון רעליגיעזער
בעגייסטערונג. אבער וויפיעל זיינען אזעלכע געווען? שוין
ניט רעדענדיג וועגען יענע, וואס האבען זיך אנגעשלאסען

צו די קרייץ־פאָהרער, כדי זייערע פערברעכענס און זינד זאָל זיי פערגעבען ווערען; שוין ניט רעדענדיג וועגען די ריטער און די אוואַנטוריסטען, וועמען עס האָט צוגעצויגען דאָס אונבעוואוסטע און דאָס וואונדערליכע, — שוין ניט רעדענדיג וועגען זיי, איז די גרויסע מאַסע געטריבען געוואָרען פון דעם לוסט נאָך רויב.

גוטמוטהיגע היסטאָריקער דריקען אויס זייער בעוואונדערונג „אויף די הונדערטע טויזענדער מענשען, וואָס האָבען, מיט זייערע אויגען געריכטע — צום הייליגען קבר, מפקיר געווען זייער לעבען כדי איהם צו בעפרייען“. זיי דריקען אויס זייער רחמנות “אויף די דאָזיגע נאַאיווע, גלויביגע נשמות, וואָס זיינען געשטאָרבען אין מאַסען אויפ'ן וועג קיין ירושלים, זיך וואָרפענדיג אויף דעם אונבעוואוסטען „איסלאַם“. וואָלט ניט געווען אַ יושר, אַז זיי זאָלען לאָזען אַ ביסעל פון זייער בעוואונדערונג און רחמנות פאַר די אונגליקליכע קרבנות פון די דאָזיגע „נאַאיווע“ מאַססען? וואָלט ניט געווען אַ יושר, אַז זיי זאָלען דערצעהלען, אַז די דאָזיגע „רעליגיעזע בעגייסטערונג“ איז געווען אַ געמישעכץ פון בלינדען האַס און בלוטיגען פאַנאַטיזם? נאָך יעדען זיעג פון די קרייץ־פאָהרער פלעגען זיי אויסשלאַכטען און מאַסאַקרירען ניט בלויז די מאַהאַמעדאַנער, נאָר אויך זייערע אייגענע גלויבענס־גענאָסען, די קריסטען פון „אָריענט“! (רש“י, מאַררים ליבער).

די „קרייצציגע“ זיינען פערשריעבען מיט בלוט און טרערען אויף די בלעטער פון דער אידישער געשיכטע. צוליעב פּאָליטישע צוועקען און אינטריגעס, צוליעב דער לוסט נאָך מאַכט און עראָבערונגען, צוליעב דעם פערלאַנג צו בעהערשען דעם אָריענט, איז די גאַנצע „בעוועגונג“ אויפגעשפּיעלט געוואָרען פון עטליכע פּאָליטיקאַנטען, וואָס האָבען געדורשט נאָך אַ טהראָן און נאָך הערשאַפט. דאָס איז אָבער איינגעוויקעלט געוואָרען אין אַ רעליגיעזען מאַנטעל, פערזיסט געוואָרען מיט אַלערליי שעהנע פראַזען און אידעאַלען, כדי אויפצוהעצען דעם עולם און מאַכען דערפון אַ

„הייליגען“ קאמפף... דער שווינדעל איז געלונגען; דער עולם איז אויפגעהעצט געווארען. און ער האט אפשר עהרליך געמיינט, אז ער קעמפפט פאר אידעאלען. און קעמפפענדיג פאר „אידעאלען“, איז ער באלד פערוואנדעלט געווארען אין א ווילד־געווארענע, צווישעטע באנדע פון רויבער, פרויען־שענדער און מערדער. די אידען, ווי עס איז געוועהנליך, האבען דערפון אם מעהרסטען געליטען.

די לעגענדע .האט פעראייניגט רש״ס נאמען מיט איינעם פון די וויכטיגסטע פיהרער פון די קרייץ־פאהרער, מיט גאטפריעד פון בולאן.

גאטפריעד פון בולאן האט געהערט פון רש״י און פון זיין גרויסע חכמה. ער האט זיך געוואלט מישב זיין מיט רש״ין איידער ער האט אונטערגענומען זיין צוג. ער האט געשיקט נאך רש״ין, וועלכער האט זיך אבער ענטזאגט צו קומען. אין דער בעגלייטונג פון זיינע ריטער איז גאטפריעד צוגעקומען צו רש״ס בית המדרש. די טהירען זיינען געווען אפען, אבער אינווענינ איז קיינער ניט געווען. רש״י האט זיך געמאכט פאר א „רואה ואינו נראה“.

„וואו ביזטו, שלמה“, האט גאטפריעד געפרעגט. „דא בין איך, וואס פערלאנגסטו מיין העדר“ האט זיך געהערט רש״ס שטימע. עטליכע מאל האט גאטפריעד געפרעגט די זעלבע פראגע און יעדעס מאל געקראגען דעם זעלבען ענטפער. ער האט שוין בעשלאסען אוועקצוגעהן, אבער דא האט ער דערזעהן רש״ס א תלמיד. „זאג דיין רבי׳ן אז ער האט זיך ניט וואס צו שרעקען, איך שווער, אז עס וועט איהם ניט פעהלען א האאר אויפ׳ן קאאפ, זאל ער זיך בעווייזען.“

רש״י האט זיך דאן בעוויזען. „איך זעה, אז דו ביזט א הייליגער מענש“, האט גאטפריעד געזאגט, „זאג מיר, וועל איך זיין זיעגרייך אדער ניט? זאג דעם אמת, און האב קיין מורא.“

רש״י האט געענטפערט: „דו וועסט איינגעהמען די הייליגע שטאדט און וועסט דארטען רעגירען דריי יאהר.

אויפ'ן פערטען יאהר וועלען דיר די מאהאמעדאנער ארויס־טרייבען פון דארטען. און דו וועסט זיך צוריקקעהרען אהיים מיט בלויז דריי ריטער.

„עס קען זיין, אז דו זאגסט אמת,“ האט געזאגט גאָטפריעד, וועמען די נבואה איז ניט געפעלען געווארען. „אבער אויב איך וועל זיך אומקעהרען צוריק אפילו מיט איין פערד מעהר ווי דריי, וועל איך דיין קערפער ארויסווארפען פאר די הינד און אויסטויטען אלע אידען פון פראנקרייך.“

אין עטליכע יאהר ארום איז גאָטפריעד, דער געוועזענער קעניג פון ירושלים, געפאהרען צוריק אין פראנקרייך, בעגלייט פון דריי רייטער. צוזאמען מיט איהם, אלזא, פיער, מיט איינעם מעהר ווי רש"י האט געזאגט. ער האט זיך דערמאָהנט אן רשי'ס נבואה, און האט בעשלאָסען צו האבען זיין ראכע. ווען ער איז אָבער אָנגעקומען אין ט ר ו א און האט געדארפט דורכגעהן דעם טויער, האט זיך פון טויער אבגעריסען א גרויסער שטיין און האט געטויטעט איינעם פון די רייטער מיט זיין פערד. זיינען אלזא געבליבען בלויז דריי, ווי רש"י האט פאראויסגעזאגט. גאָטפריעד האט זיך איבערצייגט, אז רש"י איז געווען גערעכט און ער האט איהם געוואלט אָבגעבען כבוד, אָבער ער האט זיך דערוואוסט אז רש"י איז שוין טוידט.

אין דער לעגענדע זעהט זיך א געפיהל פון צופריעדענהייט, וואס די ערשטע קרייץ־פאהרער האבען געכאפט אזא ביטערע מפלה. פאר די אלע צרות און יסורים, פאר די גאנצע ימים פון אידיש בלוט און אידישע טרערען, וואס די קרייץ־פאהרער האבען פערגאסען, האט דאס אידישע פאלק געהאט זיין ראכע אין די מעשה'לע מיט די איבערגעבליבענע דריי ריטער...

אידישע נקמה!

III.

ר״שי׳ס ערציהונג. דער אידישער חדר אין מיטעל־אלטער. רש״י׳ס רביים. רש״י בעזעצט זיך אין טרוא און עפענט דארטען א ישיבה. זיינע „תשובות״ און זיין פאעזיע.

רש״י איז גֶעבאָרען געוואָרען אין ט ר ו א, צפון פראנקרייך, אין דעם יאָהר 1040. וועגען זיינע עלטערען און זיין יחום ווייסען מיר גאנץ ווייניג, כאָטש די לעגענדע האָט פאר איהם אויסגעפונען א יחוס־קייט, וואָס דערגרייכט ביז דעם תנא ר׳ י ו ח נ ן ה ס נ ד ל ר. אלץ וואָס מיר ווייסען בעשטימט איז, אז זיינער אן אָנקעל, פון דער מוטער׳ס צד איז געווען ר׳ ש מ ע ו ן ה ז ק ן א תלמיד פון ר ב י נ ו ג ר ש ו ם און אליין א בעריהמטער תלמודיסט.

ווער עס זיינען געווען זיינע ערשטע רביים אין זיינע קינדערשע יאָהרען איז ניט בעקאַנט. עס איז וואהרשיינליך אז ער האָט געקראָגען די זעלבע ערציהונג, וואָס די מעהרסטע אידישע קינדער פון פראנקרייך און דייטשלאנד פלעגען אין יענער צייט קריגען, — דיא ערציהונג פון א אידישען חדר.

דער אידישער חדר איז אן אלטע איינריכטונג ביין אידישען פאלק. ער האָט זיך אנגעפאנגען נאָך אין דער צייט ווען אידען זיינען געזעסען אויף זייער אייגען לאנד. זיין ערשטער גרינדער זאָל געווען זיין, לויט ווי דער תלמוד דערצעהלט, י ה ו ש ע ב ן ג מ ל א, איינער פון די לעצטע כוהנים גדולים. „צום גוטען זאָל דערמאָנט ווערען דער נאָמען פון י ה ו ש ע ב ן ג מ ל א, וועלכער האָט אין יעדער

שטאָדט און שטעדטעל געעפענט שוהלען פאר קינדערלעך פון פינף און זעקס יאָהר. ווען ניט ער וואָלט די תורה פערגעסען געוואָרען ביי אידען" (בבא בתרא, כ"א).

עס פערשטעהט זיך, אז דער אידישער חדר האָט ניט אלע מאָל געהאט דעם זעלבען פנים און איז ניט איבעראל און אין אלע צייטען געווען גלייך אין אלע פרטים. אָבער דער אידישער חדר פון פ ר א נ ק ר י י ך און ד י י ט ש ל א נ ד אין מיטעל־אלטער האָט זיך גאנץ וועניג אונטערשיידעט פון דעם אידישען חדר אין רוסלאנד פון לעצטען יאָהרהונדערט. ד ר. ג י ד ע מ א ן און זיין ווערק: „די געשיכטע פון דער ערציהונג און קולטור פון די מערב־איראָפּעאישע אידען אין מיטעל־אלטער" גיט א לייגגערע בעשרייבונג פון דעם דאַמאָלסדיגען חדר. דאָ וועט איבערגעגעבען ווערען קורצע אויסציגע דערפון:

ווען דאָס קינד פלעגט אלט ווערען בערך פינף יאָהר, פלעגט מען איהם פיהרען אין הדר. ש ב ו ע ו ת פלעגט געוועהנליך אויסגעקליעבען ווערען אלס דער ערשטער חדר־טאָג, ווייל דאָס איז דער יום־טוב ווען די תורה איז געגעבען געוואָרען. איינגעוויקעלט אין א טלית פלעגט מען דעם קינד בריינגען אין בית המדרש און איהם אויעקשטעלען אויף דער בימה, ווען מ'האט געלייענט די „עשרת הדברות". דאן האט מען איהם איבערגעבען דעם מלמד. צוריק פון בית המדרש פלעגט איהם דער רבי טראָגען אויף די הענד צו זיך אין הויז. דאָרטען האָט זיך געפינען א קליין ברעטעל אויף וועלכע עס זיינען געווען אויפגעשריעבען די ערשטע און די לעצטע פיער בוכשטאבען פון דעם „אלף־בית", דער פסוק: „די תורה וואָס משה האָט אונז פערזאָגט, א ירושה פאר די געמיינדע פון יעקב" (תורה צוה לנו משה, מרשה קהלת יעקב) און דער ערשטער פסוק פון „ויקרא", דער טהייל פון חומש וואו עס ווערט גערעדט פון קרבנות, ווייל „די קינדערלעך זיינען ריינינקע און די קרבנות זיינען ריינע; זאָלען קומען די ריינע און זיך בעשעפטיגען מיט ריינע". אויף דעם ברעטעל האָט זיך אויך געפונען האָניג, און נאָכדעם ווי דער רבי פלעגט פאר דעם קינד דורכלייענען די

בוכשטאַבען און די פּסוקים, פלעגט ער איהם געבען די האָ־ניג, „כדי דאָס קינד זאָל פערזוכען די זיסקייט פון דער תורה". א חוץ דעם פלעגט דאָס קינד קריגען א לעקאָך מיט א געקאָכ־טע איי. א יונגע מיידעל פלעגט באַקען דעם לעקאָך און ער פלעגט געמאַכט ווערען פון זעמיל־מעהל, האָניג, מילך און בוימאויל. אויפ'ן לעקאָך פלעגט אויסגעקנאָטען ווערען פער־שיעדענע פסוקים, ווי צום ביישפּיעל: „און דו האָסט איהם געגעבען צו זויגען האָניג פון שטיין און בוימאויל פון פעלז" (ויניקהו דבש מסלע ושמן מחלמיש צור). און „האָניג און מילך זיינען אונטער דיין צונג" (דבש וחלב תחת לשונך). אויך אויף דער איי זיינען געווען אויפגעשריעבען פּאַסענדע פּסוקים, וואָס האָבען געהאַט א שייכות מיט'ן יום טוב. נאָכ'ן עסען פלעגט מען דעם קינד נעהמען שפּאַציערען ביין טייך „ווייל די תורה איז געגליכען צו א פליסענדען וואַסער".

אין פּעדאַגאָגישען זינן איז דער אידישער חדר געשטאַ־נען פיעל העכער ווי די דאַמאָלסדיגע קריסטליכע שוהלען. א מלמד האָט ניט געטאָרט האָבען מעהר ווי פיערציג תלמידים, און ניט מעהר ווי צעהן אין א „כתה". דאָס קינד האָט ניט גע־טאָרט שווער בעשטראָפט ווערען: קיין אַנדער זאַך ווי א קליינעם רימען האָט מען ניט געטאָרט געברויכען. דאָס לערנען איז פאָרגעקומען סיסטעמאַטיש. דאָס קינד האָט פריהער גע־לערענט „עברי", דאַן „חומש", שפּעטער תנ"ך, דאַן די לייכ־טערע שטעלען פון דער גמרא און ערשט שפּעטער די גמרא. דער גאַנצער קורס איז איינגעטהיילט געוואָרען אין פיער־צעהן יאָהר: צוויי יאָהר עברי און חומש, צוויי יאָהר תנ"ך, דריי יאָהר די לייכטערע מסכתות פון דעם תלמוד, און זיעבען יאָהר אויף דעם שטודיום פון דעם תלמוד אין א העכערע שוהל, א ישיבה, ערגעץ אין א פרעמדער שטאָדט.

ווי לאַנג רש"י האָט זיך אויפגעהאַלטען אין אזא מין חדר איז ניט בעוואוסט, אָבער אויף זיין פופצעהנטען יאָהר טרעפען מיר איהם אלס „ישיבה־בחור" אין וואָרמס, וואו דער ראש ישיבה איז געווען ר' יעקב בר יקר. רש"י דערמאָנט איהם אָפט און רופט איהם „רבי הזקן". ער

רעדט וועגן איהם מיט דעם גרעסטען דרך־ארץ ניט בלויז פאר זיינע גרויסע לומדות, נאָר אויך פאר זיין פרומקייט, גוטע מדות און בעשיידענהייט. גרויס וויא דער דאָזיגער ר׳ יעקב איז געווען אלס למדן איז ער נאָך געווען גרעסער אין זיין בעשיידענהייט. ער האָט ניט ליעב געהאַט צו שטעלען אויף זיך און זיינע מיינונגען. מיט זיינע תלמידים פלעגט ער ארומגעהן ווי א גלייכער מיט א גלייכען. אויף איהם ווערט דערצעהלט, אז ער פלעגט מיט זיין באָרד אויסקעהרען דעם בית־המדרש. רש״י זאָגט וועגען איהם: „ער האָט זיך בעטראכט ווי א ווארים, וואָס לאָזט זיך טרעטען מיט די פיס און האָט זיך קיינמאָל ניט גענומען דעם כבוד איינצופיהרען א נייען מנהג אָדער תקנה, כאָטש ער איז געווען גרויס גענוג אויף דעם“. דער ביישפיעל פון זיין רבי׳ן האָט אָהן שום ספק געהאַט א ווירקונג אויף דער אויסבילדונג פון רשי׳ס כאַראקטער.

נאָך ר׳ יעקב׳ס טוידט איז געוואָרען דער ראש־ישיבה אין וואָרמס ר׳ יצחק הלוי. אויך ביי איהם האָט רש״י געלערענט, אָבער ער איז שוין דאמאָלסט געווען אליין א גרויסער למדן און איז געווען מעהר חבר ווי תלמיד פון ר׳ יצחק הלוי. פון וואָרמס איז רש״י אריבערגעגאנגען אין מאינץ, וואו דער ראש ישיבה איז געווען ר׳ יצחק בר יהודה.ביידע האָבען פון רשי׳ן געהאַט די העכסטע מיינונג און האָבען איהם בעטראכט אלס חבר און ניט אלס תלמיד. דער ערשטער שרייבט וועגען רש״י: „געבענשט זאָל זיין גאָט׳ס נאָמען, וואָס ער האָט ניט פער׳יתום׳ט אונזער דור און האָט אונז געגעבען אזעלכע גרויסע חכמים, ווי מיין טהייערער און געעהרטער פריינד, מיין קרוב ר׳ שלמה. זאָלען זיך פיעלע ווי ער מעהרען צווישען די אידען“. דער צווייטער בעגריסט איהם אין א בריעף מיט די פאָלגענדע ווערטער: „צו איהם, וואָס איז בעליעבט אין הימעל און געעהרט אויף דער ערד, וואָס בעזיצט די אוצרות פון דער תורה“ און אזוי ווייטער. רש״י דערמאָנט אויך א פיערטען רבי זיינעם, ר׳ אליקים פון שפייער.

דאס רוב פון די גרויסע תלמודישע ישיבות פון יענער צייט האבען זיך געפונען אין לאטערינגען אדער „לותיר", ווי דער פראווינץ ווערט אנגערופען אין די אלטע רבנישע ספרים. די אורזאכע דערפון איז געוועזן א ריין עקאנאמישע. לאטהערינגען איז געוועזן די הויפט־וועג דורך וועלכער דער האנדעל איז פארגעקומען צווישען איטאליען און דייטשלאנד, און צווישען פראנקרייך און דייטשלאנד. די אידען האבען דארטען געקענט לייכטער קריעגען זייער פרנסה, און זיי האבען זיך דארום דארטען בעזעצט אין מאססען, בילדענדיג גרויסע אידישע קהלות און דיא גרויסע ישיבות. די אידען פון איטאליען, פראנקרייך און דייטשלאנד זיינען צוליעב דעם געשטאנען איינע מיט די אנדערע אין נאהענטע בעציהונגען. אזוי איז עס געקומען, וואס רש"י, א געבארענער אין פראנקרייך, האט געקראגען זיינע תלמודישע קענטניסע הויפטזעכליך אין דייטשלאנד. דערפאר האט זיך וועגען רשי'ן אויסגעבילדעט דער ווערטיל: „פראנקרייך האט איהם געשוויינגערט און געבוירען; דייטשלאנד האט ערצויגען איהר ליעב־קינד" (ארץ צרפת הרה וילדה, וארץ אשכנז גדלה שעשועיה).

חתונה געהאט האט רש"י, ווען ער איז נאך געוועזן יונג, אבער א קורצע צייט נאך דער חתונה איז ער מיט זיין ווייב'ס צושטימונג געווארען א „פרוש". ער איז ארומגעגאנגען פון ישיבה צו ישיבה, אלץ זוכענדיג, און פארשענדיג, און לערנענדיג. ער האט געלערענט תורה אין דחקות און אין צער. אין א פלאטץ דערמאנט ער פערבייגעהענדיג, אז ער האט דאמאלסט געליטען הונגער, געגאנגען „קרוע־בלוע" און געהאט א ווייב אויפ'ן האלז.

בערך צעהן יאהר האט ער אזוי ארומגעוואנדערט פון ישיבה צו ישיבה, וואו ער האט זיך ערווארבען דעם גרויסען וויסען, וואס איז איהם שפעטער צוניטץ געקומען פאר זיין לעבענס־ארבייט. איינע פון די וויכטיגסטע ארבייטען, וואס ער האט אין יענער צייט אנגעפאנגען איז בעשטאנען אין נאכ־

זוכען און צו פערגלייכען די אלע פערשיעדענע „נוסחאות“
פון דעם תלמודישען טעקסט. דאַמאָלסט האָט מען נאָך פון
קיין דרוק ניט געוואוסט, און די אלע ספרים פלעגען קאָפּירט
ווערען פון פערשיעדענע איבערשרייבער. ביי דעם איבער־
שרייבען פלעגען גאַנץ אָפט ארייגפאַלען טעות'ן. ניט שטענ־
דיג האָבען דיא איבערשרייבער פערשטאַנען דעם טעקסט און
פלעגען אָפט פערבייטען אָדער איבערשטעלען ווערטער; מאַנ־
כעס מאָל פלעגען זיי זאָגאר צושטעלען עטוואָס פון זיך, מיי־
נענדיג דערמיט קלהערער צו מאַכען דעם ענין. דאָס אלץ האָט
געדארפט אויסגעבעסערט ווערען, און די ארבייט איז געווען א
שווערע, א לאנגזאמע און ניט קיין אינטערעסאנטע, אָבער פון
גרויס וויסענשאַפטליכען ווערטה און בעדייטונג. דער ריכטי־
גער „נוסח“ האָט דאָך איינמאָל פאַר אלע מאָל געמוזט ווע־
רען פעסטגעשטעלט. דאָס האָט געהאַט ניט בלויז א וויסענ־
שאַפטליכע בעדייטונג, נאָר אויך א פראקטישען ווערטה, וואַ־
רום אויב דער „נוסח“ ווערט געענדערט, קען דאָך אמאָל אויך
דער דין ווערען אנדערש. עס איז אמת, אז רבינו
גרשום „דער ליכט פון גלות“ האָט שוין געטהאָן די דאָזיגע
ארבייט איידער רש"י. ער האָט אליין, מיט זיין אייגענער
האנדשריפט, אָנגעשריבען א קאָרעגירטען תלמוד. רבינו
גרשום האָט אפילו ארויסגעלאָזען א מין חרם, אז קיינער
זאָל זיך מעהר ניט ערלויבען צו קאָרעגירען דעם תלמוד, אָבער
רש"י האָט זיך צוליעב דעם ניט צוריקגעהאלטען פון זיין
ניצליכער און וויכטיגער ארבייט. דער תלמוד ווי מיר
האָבען איהם איצטער איז לויט די „גרסא“ אָדער „נוסח“ פון
רשי'ן, לויט וויא ער האָט איהם געקארעגירט (זעה דור, דור
ודורשיו, חלק ד' פרק כ"ה). א מענש מיט א גלייכען און טיע־
פען שכל, פינקטליך און פארזיכטיג, מיט א טעמפּעראמענט
פון א וויסענשאפטס־מאַן, איז רש"י געווען די פאסענד־
סטע פּערזאָן פאר אזא מין ארבייט, וואו עס פאָדערט זיך א
חוץ א גרויסען וויסען אין דעם פאך אויך געדולד און אויס־
דויער.

אויף זיין דרייסיגסטען יאָהר איז ער אָנגעקומען צוריק

אין זיין געבורטס־שטאָדט, אין טרויא, וואו ער האָט גע־
עפענט זיין ישיבה, וועלכע איז אין א קורצער צייט שפּעטער,
נאָך דעם טוידט פון ר׳ יצחק הלוי, געוואָרען די גרעסטע און
אנערקענטעסטע פון יענער צייט. טרויא איז געוואָרען
דער צענטער פון דעם תלמודישען שטודיום, און צו רשי׳ן זיי־
נען געקומען תלמידים ניט בלויז פון פראנקרייך נור אויך פון
לאטהארינגען און אנדערע דייטשע פּראָווינצען. דאָרטען האָט
רש״י אָנגעפאנגען און דאָרטען האָט ער אויך געענדיגט זיין
גרויסע לעבענס־ארבייט.

ווי עס איז שוין בעמערקט געוואָרען, האָט די לעגענדע
געמאַכט פון רשי׳ן אויך אַ גרויסען געלעהרטען און שפּראַך־
קענער. ער זאָל האָבען געקענט אלע „זיעבען חכמות“ און
שיעור ניט אלע „זיעבעציג לשונות“. עס איז אָבער ניטאָ קיין
גרונד אָנצונעהמען, אז ער זאָל זיך האָבען אויסגעצייכענט
אויף דיא דאָזיגע געביטען. ער איז געווען אַ קינד פון זיין
צייט און זיין לאנד, און זיין וועלטליכער וויססען איז וואהר־
שיינליך ניט געווען פ׳יעל גרעסער ווי פון די אנדערע אידישע
געלעהרטע אין פראַנקרייך און אין דייטשלאנד אין יענער
צייט. א חוץ העברעאיש האָט ער אויך געקענט גוט דיא דאַ־
מאָלסטדיגע פראַנצויזישע שפּראַך, וויא מען זעהט עס ארויס
פון זיינע בלעז׳ען. א אידיש־פראַנצויזישער געלעהר־
טער, דארמשטעדטער, האָט אָנגעפאַנגען שרייבען אַ
ווערק, אין וועלכע ער האָט געהאַט בדעה פון די דאָזיגע
„לעז׳ן“ צוריקשטעלען די אַלטע פראַנצויזישע שפּראַך
אָבער ער האָט איהר ניט דערענדיגט. רש״י האָט אויך געקענט
דייטש און האָט, וויא עס ווייזט אויס, אויך געהאַט אַ ידיעה
וועגען אראַביש. ער האָט אָבער א פּנים ניט געקענט גענוג די
אראַבישע שפּראַך, אז ער זאָל קענען לייענען די גרויסע אי־
דישע ליטעראַטור, וואָס איז אין איהר געשאַפען געוואָרען.
פון די אידיש־אראַבישע שרייבער איז ער געווען גוט בעקאַנט
מיט די גראַמאַטישע ספרים פון מנחם בן סרוק און
דונש בן לאבראט, וועמען ער ציטירט גאַנץ
אָפט.

רשי'ס מאטעהמאטישע און אסטראנאמישע קענטניסע זיינען געוועזן זעהר בעגרענצט. ער האט ניט געהאט קיין רביים פון וועמען דאס צו לערנען. אין איירעפא, א חוץ שפאניען, האט מען נאך דאמאלסט איבערהויפט ווענינ געוואוסט פון די וויסענשאפטען. דיא איינציגע קוועלען פון וואנען ער האט געקענט שעפען אזעלכע ידיעות זיינען געווען די העברעאישע ספרים פון מאנכע אידיש־איטאליענישע געלעהרטע, און אזעלכע ספרים זיינען אויך געווען ווענינ און פון־גאנץ צוויי־פעלהאפטען ווערטה. ער האט אבער געוואוסט גענוג פון די דאזיגע וויסענשאפטען, אום צו קענען ערקלעהרען געוויסע שטעלען אין תלמוד, וואס בעשעפטיגען זיך מיט אזעלכע פראגען. אויך זיינע ידיעות וועגען דער היסטאריע זיינען ניט געווען פאלקאמען. ער מאכט צייטענווייז א טעות אין דער כראנאלאגיע, אבער דערפאר וויים ער צו דערצעהלען פון געוויסע פאסירונגען און טראדיציאנען, וועלכע וואלטען אונז אהן איהם אין גאנצען געבליבען פרעמד.

אויב זיין וועלטליכע בילדונג איז ניט געווען קיין גלענצענדע, האט ער אבער צו זיך כמעט קיין גלייכען ניט אין זיין וויסען פון דער ביבלישער און תלמודישער ליטעראטור. דארמען איז ער דער אונבעשטרייבארער מייסטער, און אלע פערבארגענעסען זיינען אפען פאר איהם. א חוץ דעם תנ"ך, וועלכען ער האט געוואוסט ווי זעהר ווענינע פאר און נאך איהם, איז כמעט ניטא קיין זאך פון דער גרויסער תלמודישער ליטעראטור, וואס ער האט ניט געוואוסט. אנפאנגענדיג פון דעם „תלמוד בבלי" און „ירושלמי", האט ער אויך געוואוסט דעם „מכלתא", ספרא", „ספרי", די אלערליי מדרשים, ווי די „מדרש רבות", דער „מדרש שיר השירים", „מדרש תהלים", „מדרש איכה", פסקתא, „תנחומא", און „פרקי דברי אליעזר". ער איז אויך געווען בעקאנט מיט די שריפטען פון די גאונים און זייערע „הלכות", מיט די ווערק און פירושים פון ר ב י נ ו ג ר ש ו ם, מיט די ווערק פון ר' משה הדרשן פון נ א ר ב א נ א און פון פיעלע אנדערע פראנצויזישע און דייטשע געלעהרטע. דיא דאזיגע אלע

ספרים און מחברים ווערען דערמאָנט אין זיינע פירושים אויף דעם תנ"ך און אויף דעם תלמוד.

זיינע בעציהונגען צו זיינע פיעלע תלמידים זיינען געוועזן דיא פריינדליכסטע, וויא פון א פאָטער צו א קינד. זיינע תלמידים האָבען אויף איהם געקוקט וויא אויף א הייליגען, און האָבען פערצייכענט און פערשריעבען יעדען וואָרט וואָס ער האָט ארויסגעזאָגט. זאמלונגען פון זיינע „תשובות" צו פערשיעדענע רבנים אויף רעליגיעזע פראגען, ווי אויך זיינע דינים און מנהגים, זיינען צוזאמענגעשטעלט געוואָרען פון זיינע תלמידים. ניט לאַנג צוריק איז אָפּגעדרוקט געוואָרען א גרויסע זאמלונג אונטער דעם נאָמען „מחזור וויטרי" און א צווייטע זאמלונג אונטער דעם נאָמען „סידור של רש"י", וואו די מעהרסטע פון זיינע דינים און תשובות זיינען אריינגע־קומען.

זיינע „תשובות" זיינען געשריעבען אין א בעשיידענעם און מילדען טאָן : רש"י האָט אליין ניט געוואוסט ווי גרויס ער איז. ער האלט זעהר שטארק פון אן אנגענומענעם מנהג. „א מנהג פון די אידען איז ווי די תורה ; אויב זיי זיינען ניט קיין נביאים, זיינען זיי די קינדער פון נביאים", זיינען זיינע געוועהנליכע ווערטלעך. ער טרעט כמעט קיינמאָל ניט ארויס געגען א מנהג, סיידען ווען ער איז אויסדריקליך געגען א דין. רש"י איז ניט קיין „מקיל"; ער פיהלט זיך ניט גרויס גענוג און אויטאָריטעט גענוג צו פסק'ענען עטוואָס, וואָס זאָל זיין אין ווידערשפּרוך מיט דעם דין, אָבער מען זעהט אין איהם א מענשען מיט א געזונדען פערשטאַנד, וואָס נעהמט אין אנבעטראַכט דיא אומשטענדען. אזוי צום ביי־שפּיעל פסק'ענט ער : „אז אידישע ווין וואָס א גוי האָט אָנ־גענאָמען, כאָטש דיא חכמים האָבען גע'אסרט דערפון הנאה צו האָבען, זיינען מיר זיך נוהג עם צו פערקויפען צו א ניט אידען, ווייל היינטיגע צייטען איז ניט שייך קיין יין־נסך.*) אזוי

*) „יין של ישראל שנסכו גוי אעפ"י שהחכמים אסרוהו בהנאה אנו נהגנין לזביני לגויים משום דבזמן הזה אין מנסכין.

ווערט אויך פון איהם דערצעהלט, אז זיינע תלמידים האָבען איהם אמאָל געפרעגט : א איד האָט געטראָגען א קרוג מיט וויין. האָט איהם א גוי א שטויס געטהאָן און א טהייל פון די וויין האָט זיך אויסגעגאָסען. מעג מען די וויין טרינקען אָדער ניט ? רש"י האָט געענטפערט מיט א וויטץ : „די אויסגע־גאָסענע וויין טאָר מען ניט טרינקען; די וואָס איז געבליעבען מעג מען".

זיין האלטונג צו דיא אידען, וועלכע האָבען זיך געטויפט צוליעב די גזרות פון דיא קרייץ־פאהרער און האָבען זיך שפּע־טער צוריקגעקעהרט צום יודענטהום, איז געווען זעהר א מילדע און א מענשען־פריינדליכע. עס האָבען זיך געפונען אידען, און צווישען זיי אויך רבנים, וואָס האָבען די דאָזיגע אונגליק־ליכע ניט געוואָלט אריינגעהמען צוריק צו זיך. רש"י האָט זיך פאר זיי אנגענומען : „צוליעב די מורא פון דעם טוידט האָ־בען זיי דאָך עס געטהאָן. זאָלען מיר חס ושלום, זיין אזוי שלעכט און זיי צוריקשטויסען פון זיך ?" רש"י האָט אויך געשריעבען פּאָעזיע; עס געפינען זיך פון איהם איינינע תפלות וואָס זיינען אריינגענומען אין די סליחות און אין מחזור. איז דעם שטעהט ער פיעל נידעריגער ווי אפילו די מיטעלמעסיגע שפּאנישע אידישע פּאָעטען. די שפּראך איז ארעם און אָהן בילדער, כאָטש די פארמע וועלכע ער געברויכט איז פשוט'ער און איינפאכער :

„אונזער אונגליק האָסטו לאנג צוריק פאראויסגעזע־
הען, — איז נאָך דיין פייערדיגער גרימצאָרן אלץ ניט בערו־
היגט ? מיר האָבען געזינדיגט אין די פערגאנגענע טעג,
מיר ליידען איצטער. אונזערע וואונדען בלוטיגען, מקוים
געוואָרען איז דיין שבועה, ערפילט געוואָרען דיין קללה.
לאנג האָבען מיר געבלאָנדזשעט, פול מיט פחד און מיט
ציטערנים קומען מיר איצטער צו דיר, מיר אָרעמע אין
גוטע טהאטען. איידער מיר געהען אונטער בעוויז זיך נאָך
א מאָל צו דיינע קינדער".

דער זעלבער טרויער און דערזעלבער בעקלאָגען זיך גע־פינט זיך אין די איבעריגע סליחות פון רש"י א חוץ אין איינע,

וואס איז א מין הימנע וועגען דער איינהייט פון גאט. „דאס כאראקטעריסטישע פון רש״ס תפילות זאגט צונץ, „איז דער טיעפער טרויער; זיי זיינען אלע פול מיט ביטערע טענות“.

אבער רש״ס גרויסקייט ליגט ניט אין זיין פאעזיע, אפילו ניט אין זיינע „תשובות“ און דינים. זיין גרויסע בעדייטונג ליגט אין זיינע פירושים אויף דעם תנ״ך און אויף דעם תלמוד.

IV.

רש"י אלס קאָמענטאַטאָר.

„ווען ר ש " י האָט פערענדיגט זיין פירוש אויף דער תורה איז משה רבינו צו איהם געקומען, האָט איהם א קוש געטהאָן אויפ'ן קאָפּ און האָט געזאָגט: שלמה, דו ביזט דער ערשטער וואָס האָט ריכטיג פערשטאַנען מיין כונה", אַזוי דערצעהלט די לעגענדע אויף איהר נאַיווען שטייגער.

אין דער דאָזיגער שעהנער לעגענדע ליגט אין דער אמת'ען א טיעפע קריטישע אבשאַצונג פון רש"י'ן אלס קאָמענטאַטאָר, אַן אבשאַטצונג וועלכע איז ניט זעהר ווייט פון דעם אמת. דער ערשטער וואס האָט ריכטיג פערשטאַנען די כונה", איז דער גרעסטער קאָמפּלימענט וואָס קען געגעבען ווערען א קאָמענטאַטאָר, וועמעס אויפגאַבע עס דארף זיין ניט ארויסצוזאָגען זיינע א י י ג ע נ ע מיינונגען און געדאנקען, נאָר ארויסצוברייגען די כונה פון דעם שרייבער, וועמעס ווערק עס ווערט קאָמענטירט.

אויב רש"י איז ניט געווען דער ערשטער, איז ער וועניגסטענס געווען איינער פון די ערשטע, וואָס האָבען געזוכט צו געבען דעם פּשוט'ען זינן פון דער ביבעל, איהר פּראָסטען פשט. רש"י זוכט ניט „אַריינצוטייטשען" און אריינצו'פּשט'לען אין די ביבלישע ווערטער זיינע אייגענע געדאנקען און פילאָזאָפעריען, ווי עס האָבען געטהאָן אנדערע מפורשים סאַי פאר איהם, סאַי נאָך איהם. ער זוכט ארויסצוברייגען און

קלאָר צו מאַכען דעם מיין פון דער ביבעל גופא, אזוי ווי זי איז. דערפאר איז מענדעלסזאָהן געדעכט, ווען ער בעמערקט: „ווען רש"י האלט זיך אָן פשט קען איהם קיי־נער ניט איבערשטייגען."

צו טהאָן אזא ארבייט געוויסענהאַפט און מיט ערפאָלג, ווען עס האנדעלט זיך וועגען קאָמענטארען אויף דער ביבעל, מוז מען זיין איינס פון די צוויי: ענטוועדער א פרייער וויסענ־שאַפטליכער פאָרשער אָדער א נאַאיווער גלויביגער. דער פרייער וויסענשאַפטליכער פאָרשער בעטראַכט די ביבעל ווי א פּראָדוקט פון מענשליכען דענקען און שאַפען, ווי א וויכטי־גער טהייל פון דער מענשליכער ליטעראַטור און קולטור. ער ווערט ניט נתפעל, אויב ער געפינט דאָרטען געדאַנקען און מעשיות וואָס לייגען זיך ניט אויף זיין שכל, וואָס זיינען ניט אין איינקלאַנג מיט זיינע אייגענע מיינונגען און איבערציי־גונגען. ער ווייס גאַנץ גוט, אז מענשען מיט צוויי צו מיט דריי טויזענד יאָהר צוריק האָבען אנדערש געטראַכט און אַנ־דערש געפיהלט ווי מיר טהוען עס איצטער. זאכען, וואָס ציי־גען אונז אויס היינטיגען טאָג צו זיין נאַריש און אונוויסענד, זיינען דאַן געווען די העכסטע חכמה און דער אמת'ער וויסען; זאכען, וואָס זיינען ביי אונז איצטער מיאוס, זיינען דאַן גע־ווען שעהן. ער, דער דאָזיגער פרייער פאָרשער, בעשולדיגט ניט און פערענטפערט ניט. ער פערשטעהט, אז עס איז א פשוט'ער אונזין צו בעשולדיגען יענע מענשען פאר וואָס זיי האָבען, למשל, געגלויבט, אז די זון און ניט די ערד דרעהט זיך. דאַמאָלס האָבען אַלע אזוי געמיינט און זיי האָבען בעס־סער ניט געוואוסט, — דאָס איז דער תירוץ אויף אַלע קשיות. ער נעהמט די ביבעל ווי זי איז, ער זוכט צו פערשטעהן, וואָס זי האָט געמיינט. איהם וועט בשום אופן ניט איינפאַלען אויסצוטייטשען די פסוקים אזוי, אז זיי זאָלען זיך פאַסען מיט זיינע פערזענליכע איבערצייגונגען. פאר איהם זיינען דאָר־טען ניטאָ קיין סודות און קיינע רמזים, כאָטש עס קען טרעפען גאַנץ אָפט, אז געוויסע שטעלען פערשטעהט ער ניט. דאָס נעהמט זיך דערפון, וואָס געוויסע אויסדריקע און געוויסע אַנ־

דייטונגען, וועלכע זיינען געוועזן קלאָר און פערשטענדליך פאר די מענשען פון יענער צייט, זיינען פאר אונז איצטער אין גאַנ־צען פרעמד.

פונקט אין אַזאַ גינסטיגע לאַגע געפינט זיך דער נאַאיווער גלויביגער. אויך ער דאַרף ניט „אריינטייטשען" און אויס־טייטשען. פאר איהם איז אַלץ קלאָר און פשוט, נאַטירליך און פערשטענדליך. ער דאַרף זיך פאר קיינעם ניט ענטשול־דיגען און ער האָט זיך ניט וואָס און פאר וועמען צו פערענט־פערען. זיינע אייגענע מיינונגען און אנזיכטען קומען ניט אין צוזאַמענשטויס מיט די מיינונגען און אנזיכטען פון דער בי־בעל: זיי זיינען די זעלביגע. ער קען אויך, ווי דער ערשטער, און אפשר נאָך מעהר, זיך פערגינען צו האַלטען אָן פּראָסטען פשט.

ר ש"י בעלאַנגט צום צווייטען קלאַס. ער איז צום גליק ניט געוועזן בעקאַנט מיט דער גריכישער און דער אראַבישער פילאָזאָפיע, און ער האָט דארום ניט געדאַרפט זוכען קיין תירוצים, ניט געדאַרפט זיך פערענטפערען. ער איז געוועזן ווייט פון די ספיקות און די קשיות, וועלכע האָבען ניט געלאָזט רוהען די א ב ן ־ ע ז ר א'ן און די ר מ ב"ם'ס. די לעצטע, גלוי־בענדיג אין דער געטליכקייט פון דער ביבעל פון איין זייט, און אין דער אונפעהלבאַרקייט פון זייערע אייגענע פילאָזאָפע־רייען פון דעם אנדערען זייט, האָבען זיך ווי געפונען צווישען פייער און וואַסער. ווען זייערע פילאָזאָפישע איבערצייגונ־גען האָבען ניט איינגעשטימט מיט דעם פּראָסטען פשט פון דער ביבעל, האָבען זיי זיך געפונען אין אַ פערלעגענהייט. זיי האָבען דאַמאַלס געזוכט צו מאַכען פשרות, געזוכט צו פער־איינינען דאָס אונפעראייניבאַרע. איבער געוואָלט, מיט אלער־ליי קונצען און דורך אַלעגאָריען, האָבען זיי געזוכט צו מאַכען שלום, וואו קיין שלום האָט ניט געקענט זיין. מען קען בע־וואונדערען זייער חריפות, זייערע שאַרפע המצאות, אָבער נאָך אַלעם זיינען עס געוועזן ניט מעהר ווי ה מ צ א ו ת: דער פסוק האָט ניט געמיינט דאָס, וואָס זיי האָבען אין איהם אריינגע־לייגט. פאר דער וויסענשאַפט פון ביבעל־פאָרשונג און ביבעל־

פערשטענדנים האָבען זיי ניט בלויז גאָרנישט אויפגעטהאָן, נאָר זיי זיינען זאָגאָר געווען שעדליך. גאַנץ אנדערש איז עס אָבער געווען מיט רשי"ן: קלאָר און ליכטיג זיינען איהם גע־ווען זיינע אויגען; גלייך און ברייט איז איהם געלעגען זיין וועג. קיינע הינדערניסע, קיינע שטערונגען אין זוכען דעם פראָסטען פשט. מאַנכע ביבלישע אויסדריקע, וואו עס ווערט גערעדט פון גאָט אלס קערפער, זיינען שוין לאַנג צוריק אויס־געטייטשט געוואָרען פון אונקולס און פון די תלמודיסטען. „די תורה רעדט מיט דער שפּראַך פון דעם מענשען, כדי צו מאַכען עס פערשטענדליך פאר דעם מענשליכען אויער", דאָס איז שוין געווען אן אלטער כלל, וועלכען רש"י האָט גאַנץ אָפט בענוצט. דער רעזולטאַט איז געווען, אז רשי"ס פירושים שטעהען אין וויסענשאַפטליכען זינן אונפערגלייכבאַר העכער ווי די אלע פירושים פון די פערשיעדענע אלעגאָריסטען און „בעלי הסוד" צוזאמענגענומען. דארום האָט רש"י מיט רעכט פערדיענט דעם נאָמען „פרשן־דתא", דער ערקלערער פון דער תורה, וואָס ער האָט געקראָגען. רש"י מיט זיינע קאמענטא־רען אויף דער ביבעל האָט ניט בלויז אויסגעאיבט א גרויסען איינפלוס אויף די שפּעטערע אידישע מפורשים, נאָר אויך אויף די קריסטליכע. דער בעריהמטער קריסטליכער ביבעל־קאָ־מענטאַטאָר ניקאָלאי דע־לירא איז געווען א שטאַרקער נאכאהמער פון רשי"ן. פון דעם דאָזיגען דע־לירא, ווידער, איז שטאַרק בעאיינפלוסט געוואָרען לוטהער (צונץ).

ניט אלע מאָל האלט זיך רש"י אָן פראסטען פשט. ער ברענגט גאַנץ אָפט אריין דרשות. ניט זעלטען מערקט ער דער־ביי אָן: „זאָל זיך די דרשה דרש'ענען, דער פסוק אבער געהט ניט ארויס פון זיין פשט". ביי רש"י'ן איז דער דרש ניט אַנ־שטאָט דעם פשט, נאָר א מין בעפוצונג צום פשט.

אויף דער עלטער, ווערט דערצעהלט, זאָל רש"י האָבען חרטה געהאַט אויף די דרשות וואָס ער האָט אריינגענומען אין זיינע קאמענטארען. ער זאָל האָבען געזאָגט זיין אייניקעל און תלמיד, דעם רשב"ם, אז ווען עס וואָלט געווען מעגליך,

וואָלט ער אָנגעשריעבען א נייען פּירוש אָהן די אַלע דרשות. דאָס האָט שפּעטער געטהאָן דער רשב"ם, כאָטש ווייט ניט מיט אזא טאַלאַנט ווי רש"י.

עס איז גוט, וואָס רש"י האָט די דרשות ניט ארויסגעלאָזען. צו געברויכען מענדעלסזאָהנ'ס אויסדרוק, קען מען זאָגען: „ווען רש"י געברויכט דרש, קען איהם קיינער ניט איבערשטייגען." רש"י'ס דרשות זיינען ניט „גראָב ווי זעק, זיי זיינען ערדעל ווי זייד". רש"י'ס דרשות פּאַסען זיך כמעט שטענדיג אריין אין פּסוק, אזוי ווי זיי וואָלטען געווען דער פּראָסטער פּשט. רש"י בעזיצט א וואונדערבאַרען חוש אין אויסקלייבען פון דער גרויסער מדרשים-ליטעראטור דוקא די שעהנסטע, די עדעלסטע און די פּאַקענדסטע מדרשים. רש"י צייגט ארויס ניט בלויז א געוואַלדיגע בקיאות, נאָר א זעלטענע צאַרטקייט, אַן אמת'ען פּאָעטישען טאַלאַנט, אין דעם אויסוואהל פון זיינע דרשות. עס פּאַסירט אָפט, אז ער שטעלט צוזאַמען עטליכע מדרשים און מאַכט פון זיי איינס, און עס קומט דערפון ארויס אזוי ווי א נייע שאַפונג, עטוואָס שעהנעס און אנציהענדעס. דער פּראָסטער פּשט בעפּוצט מיט רש"י'ס דרשות, ווערט דער חומש אַן אנגענעהמער לעזעבוך אפילו פאַר קינדער.

רש"י'ס דרשות זיינען אייגענטליך ניט זיינע: ער האָט זיי בלויז צוזאַמענגעקליבען פון תלמוד און פון די פערשיעדענע מדרשים און ער צייגט יעדעס מאָל אָן די קוועלע פון וואנען ער האָט זיי גענומען. און פּונקט ווי די תלמודישע דרשות דאַרפען אויך זיי איינגעטהיילט ווערען אין „מדרש-הלכה" און „מדרש אגדה".

דער „מדרש הלכה" בעשעפטיגט זיך מיט דעם ארויסדרינגען דעם דין פון דעם פּסוק. אַן איבריגער וואָרט אין טעקסט אָדער א ניט-געוועהנליכער אויסדרוק איז גענוג אום דערפון ארויסצוקריגען די נויטיגע הלכה. רש"י, וועלכער איז געווען איבערצייגט, אז די אַלע שפּעטערע תלמודישע דינים געפינען זיך שוין אין דעם פּשוט'ען זינן פון דעם פּסוק, בעווייזט זעהר אָפט אין זיינע פּרושים ווי אזוי דער דין ווערט

פון דעם בעשטימטען פסוק ארויסגעדרונגגען אין תלמוד. דער־ביי דארף מען ניט פערגעסען, אז דער „מדרש־הלכה“ איז על פי רוב געוויסער־מאסען א מין ביבעל־פארשונג: ער זוכט צו בעגרינדען דעם דין אויף די גראמאטישע כללים און די אייגענטהימליכקייטען פון דער שפראך פון דער ביבעל.

דער „מדרש־אגדה“ האט ניט דירעקט צו טהאן מיט דעם דין. די אויפגאבע פון דעם „מדרש־אגדה“ איז אן ערציהערישע אין מאראלען זינן. אלערליי היסטארישע אדער לעגענדארע טראדיציאנען, פאלקס־מעשה׳לעך, פאלקס־ווערטלעך, שפריך־ווערטלעך און פראקטישע לעבענס־וויזהייטען, וואס האבען געוואוינליך א מוסר השכל און א געוויסע עטהישע אויפ־גאבע, בעלאנגען צום „מדרש־אגדה“. רש״י בענוצט זיך מיט ביידע מינים דרוש, און אין זיין געברויכען זיי זעהט מען ארויס ניט בלויז דעם גרויסען וויסען זיינעם, נאר אויך א קינסטלערישען טאלאנט און אן אויסגעעדעלטען געשמאק.

רש״י בעזיצט נאך א מעלה, אפשר זיין גרעסטע מעלה, וואס קיינער פון די מפורשים פאר איהם און קיינער פון זיי נאך איהם האט ניט בעזעסען אין אזא הויכע מדרגה. דאס איז די קורצקייט און די קלארקייט פון זיין שפראך, זיין פשוט׳ער און איינפאכער סטיל. רש״י זוכט ניט קיינע שפראך־עפפעקטען, ער שפיעלט זיך ניט מיט ווערטער. ער פערשווענדעט ניט אומזיסט קיין ווערטער, א ווארט איז ביי איהם א רענדיל. ביי איהם איז קיינמאל ניטא קיין איבריגער ווארט פונקט ווי עס פעהלט קיינמאל ביי איהם קיין ווארט ניט. יעדער ווארט געפינט זיך אויף זיין פלאץ, ער געפינט זיך דארטען, וואו ער האט געמוזט זיין. אלץ איז ווי געוואויגען און געמאסטען, אז עהרליכע וואג און אן עהרליכע מאס: ניט צו ווייניג, אבער אויך ניט צו פיעל. רש״י געפינט אלע מאל דעם פאסענד־סטען ווארט אויסצודריקען דעם געדאנק וואס ער וויל. דאר־מען, וואו אנדערע דארפען האבען גאנצע שורות צו אפילו עמודים, איז פאר רש״י׳ן גענוג א ווארט צו צוויי. דער ריכטי־גער ווארט אויפ׳ן ריכטיגען פלאטץ, און אלץ ווערט פאר אייך קלאר און פערשטענדליך.

דאס אין א טאלאנט וועלכען נור „יחידי סגולה“ בעזיצען. דאס איז א חוש פאר דער שפּראך, מיט וועלכע איינער ווערט געבוירען. דערצו איז אבער אויך נויטיג א קלאָרער מוח און א גרינדליכער וויסען פון דעם ענין, וועלכער ווערט בעשפּראָכען. ווען איינער וויים אליין ניט וואס ער וויל אָדער ער רעדט וועגען אַן ענין, וואס איז איהם אונבעקאנט, וואס עס פּאסירט זעהר אָפט, וועט ער ממילא מוזען שטאמלען מיט זיין פעדער. וועט ער ממילא מוזען פּלוידערען און קריכען אויף די גלייכע וועגט. א קלאָרע שפּראך געהט מיט א קלאָרען קאָפּ. די שפּראך איז דאָך, נאָך אלעמען, בלויז אן אינסטרומענט פאר די געדאנקען און די געפיהלען, און זיינען זיי ניטאָ, איז די בעסטע שפּראך ניט בעסער ווי די בעסטע פיעדעל אין די הענד פון א שוסטער. די שפּראך אליין קען אזוי ווייניג אויפטהאָן ווי די פיעדעל אליין: אין די הענד פון דעם פּארטאטש וועלען זיי ביידע גלייך בלויז גרילצען אין אויער.

רש״י האָט בעזעסען ביידע מעלות: א פּאָלשטענדיג ענטוויקעלטען חוש פאר דער שפּראך און דעם גרינדליכסטען וויסען פון דעם ענין, וועלכען ער האָט בעהאנדעלט. און האָט ווען־ניט־ווען פּאסירט, אז ער האָט א געוויסע זאך ניט געוואוסט, האט ער ניט געפּרובירט פערדעקען זיין ניט־וויסען מיט ווערטער און פראזען. ער פלעגט פּשוט זאָגען: „לא ידעתי פירושו“; „לא שמעתי“ — איך וויים ניט וואס דאָס מיינט; איך פערשטעה ניט.

רש״י איז דער פּאָפּולערסטער און דער קלעהרסטער פון אלע מפורשים, איבערהויפּט אין זיינע פירושים אויף דעם תלמוד. רש״י שעהמט זיך ניט צו זיין פּאָפּולער, ער פּלפּול׳ט זיך ניט און חקירה׳ט זיך ניט, ווי ער וואָלט נאָר גערעדט פאר לומדים און קענער. ער רעדט צום גרויסען עולם, צו דעם יונגען תלמיד וואס האט נאך אקארשט געעפענט זיינע אויגען, פּונקט ווי צו דעם אלטען למדן, און ער לאָזט קיין זאך ניט דורך, וואס נויטהיגט זיך אין אן ערקלעהרונג.

רש״י האָט אָבער זיין אייגענע וועג, ווי פּאָפּולער צו מאַ־

כען א פערוויקעלטען עניז. עס זיינען דא פאפולאריזאַ־טאָרס, וואָס מיינען, אז דערמיט וואָס זיי ריידען א סך, מאַכען זיי קלעהרער דעם עניז. רש״י האלט ניט פון צוקייען און אי־בערקייען א געדאנק אָבער און ווידער אמאָל, פון ברענגען משלים און משלים צו די משלים, פון ברענגען ראיות און ראיות צו די ראיות, ביז וואנען דער לעזער ווערט צוטומעלט און וויים אין גאַנצען ניט ווענען וואָס דאָ האנדעלט זיך. רש״י העלפט דעם לעזער, ער צייגט איהם די וועג, ער פיהרט איהם אפילו פאר דער האנד, אָבער ער לאָזט איהם אליין געהן, ער לאָזט איהם געברויכען זיין אייגענעם שכל, ער ערלויבט איהם זיך אליין אָנצושטויסען.

רש״י גיט ניט דעם לעזער צו פיעל אויף א מאָל, ווי דאָס האָבען געטהאָן אנדערע מפורשים פון דעם תלמוד. ער זוכט ניט צו דערקלעהרען די גאַנצע „סוגיא״ מיט א מאָל איידער דער לעזער האָט נאָך אפילו א בעגריף וועגען דעם. ער פאנגט ניט אָן פון ענדע, ער כאַפט ניט די פיש פאר דער נעטץ. לאַנג־זאַם און בהדרגה, טריט ביי טריט, געהט ער מיט דעם לעזער. דאָ פערטייטשט ער א וואָרט און דאָרטען ערקלערט ער א צו־פלאָנטערטען זאַטץ, און ווען עס קומט צום ענדע וויים דער לעזער די גאַנצע „סוגיא״, כאָטש רש״י האָט עס איהם ניט גע־זאָגט. איהר קומט אריין אין א גרויסע, פרעמדע שטאָדט און איהר דארפט אויסגעפינען א בעשטימטען פלאַטץ. איהר פאנגט זיך אָן נאָכצופרעגען. יעדער איינער וויל אייך זאָגען וואו דער פלאַטץ איז, אָבער זיי מאָלען עס אזוי אָפּ, אז איהר וויים אלץ ניט וואוהין צו געהן: „געהט צוויי גאַסען רעכטס, דאן פערדרעהט זיך לינקס און געהט נאָך דריי גאַסען, דאן פערקירעוועט זיך ווידער רעכטס, דאן ווידער לינקס און דאָרטען וועט איהר מוחל זיין פרעגען.״ נאָך אזא מין ער־קלערונג בלייבט איהר אין גאַנצען א צוטומעלטער און איהר וויים ערשט רעכט ניט, וואוהין און ווי צו געהן. שטעהט דערביי א גוטער אלטיטשקער, וועלכער נעהמט אייך ביי דער האנד און מיט א שמייכעל אויפ׳ן פנים פיהרט ער אייך צו דעם פלאַטץ, וואָס איהר דארפט. ער ערקלעהרט אייך גאָרניט, ער

פיהרט אייך פּשוט צו. אָט דער דאזיגער גוטער אַלטיטשקער איז פאר אונז רש״י, ווען מען פערגלייכט איהם מיט די אַנ־דערע מפורשים פון תלמוד. רש״י פיהרט אייך צו, וואו איהר בעדארפט, כמעט אָהן ווערטער. עס ווערט דערצעהלט, אז ווען רש״י איז איינמאָל קראנק געווען, האָט ער געבעטען זיין אייניקעל און תלמיד, דעם ר ש ב״ם, אז ער זאָל פאר איהם ענ־דיגען שרייבען דעם פּירוש אויף א געוויסען „פּרק״. ווען רש״י איז געזונד געוואָרען, האָט איהם דער אייניקעל גע־בראכט דעם מאַנוסקריפּט. עס איז געווען א גאַנצער פּאַק מיט אָנגעשריבענע פּאַפּיער. „אויב דו וועסט אויף אזא ארט שריי־בען א פּירוש אויפ׳ן גאַנצען תלמוד״, האָט רש״י בעמערקט גוטמוטהיג, „וועט ער זיין אזוי שווער, אז מען וועט איהם דאר־פען פיהרען אויף א רייט־וואָגען״. רש״י שרייבט קורץ, און דערפאר זאָגט אַ פּאָלקס־ווערטיל: „אין רש״י׳ם צייטען איז טינט געווען טייערער ווי גאָלד.״

דער תלמוד איז אַן אונגעהויער גרויסער בוך, ריכטיגער, אַ גאַנצע ענציקלאָפּעדיע, וועלכער בעהאַנדעלט אַלע מעגליכע און אונמעגליכע פראגען וועגען געזעץ, וועגען וויסענשאפט, וועגען היסטאָריע וכדומה. געשריעבען איז ער אין א שפּראך, וועלכע איז אייך כמעט אין גאַנצען פרעמד און אונפער־שטענדליך. קיין פּונקטאַציע איז אויך ניטאָ, און איהר ווייסט אפילו ניט, וואו עס פאנגט זיך אָן און וואו עס ענדיגט זיך דער זאַטץ. און אָט דעם דאָזיגען שווערען, אונפערשטענדליכען בוך מאכט רש״י אזוי קלאָר, אז אפילו אַכט, ניין יעהריגע קינדער קענען עס „לייענען״. מען דארף דערצו ניט זיין קיין „עלוי״: א געוועהנליכער איינגעל פון דעם דערמאָנטען על־טער קען מיט רש״י׳ם הילף „לייענען א בלאַט גמרא״. רש״י טהוט א דאָפּעלטע ארבייט: ער איז אי אַן איבערזעצער און אי א קאָמענטאַטאָר, און ער טהוט ביידע זאכען צוזאמען אויפ׳ן קירצעסטען און קלאָהרסטען אופן.

דאָס וואָרט „לייענען״, וועלכען דאָס פּאָלק נעברויכט, דריקט אם בעסטען אויס דעם דאָזיגען געדאנק. אָהן רש״י איז דער תלמוד א פער׳חתם׳טער בוך; מיט רש״י איז עס א

„לייענעס“, קען מען „לייענען“. אהן רש“י'ן וואלט דער תלמוד געווען א פער'חתמ'טער בוך“, זאגט דער ר י ב“ש. „אהן רש“י“, זאגט אן אנדער בעריהמטער תלמודיסט (דער „צדה לדרך“) „וואלט דער תלמוד בבלי פערגעסען געווארען ביי אידען.“

די שפראך, מיט וועלכע רש“י בענוצט זיך, איז ניט די ריינע ביבעלשע העברעאיש, וועלכע די„משכילים“ האבען פון דאס נייע איינגעפיהרט אין אנפאנג פון לעצטען יאהר־הונ־דערט. די דאזיגע משכילים האבען געמאכט א מין געטץ פון דער „ריינקייט“ פון דער שפראך (טהרת לשון הקדש), גאר פערגעסענדיג, אז ריין ביבעלשע ווערטער זיינען פערהעלטניס־מעסיג פאראנען ווייניג און זיי זיינען ניט שטענדיג גענוג אויסצודריקען איינעמס געדאנקען. דער רעזולטאט איז גע־ווען, אז אנשטאט מיט געדאנקען פלעגען זיך די דאזיגע משכילים בענוגנען מיט מליצות... רש“י'ס שפראך איז וואס מען רופט „די רבנישע“, וועלכע די משכילים פלעגען מיט שפאט בעצייכענען אלס א „שפת־עלגים“, א זשארגאן. די דא־זיגע שפראך איז צוזאמענגעשטעלט פון דעם ביבעלשען העב־רעאיש, פון דעם „נייען העברעאיש“ פון דער משנה און דעם מדרש מיט א געמישעכץ פון מאנכע פרעמדע ווערטער, וואס זיינען אריין אין דער גמרא. צוזאמען שטעלט עס מיט זיך פאר א ציעמליך רייכע און בויגיגע שפראך מיט גענוג ווער־טער אויסצודריקען אירגענד וועלכען געדאנקען. דאס איז די־זעלבע שפראך, וואס די בעסערע העברעאישע שרייבער פון די לעצטע פאאר צעהנדליג יאהר האבען אנגעפאנגען צו געברוי־כען. און ווען רש“י געפינט ניט דעם פאסענדען העברעאישען ווארט, שעהמט ער זיך ניט אריינצונעהמען א פרעמדען ווארט. אין זיינע ביבעלשע און תלמודישע פירושים געפינען זיך קנא־פע דריי טויזענד „בלע“ז'ן“, דאס רוב פראנצויזישע ווער־טער. רש“י'ס שפראך איז ניט אזוי ריין, ווי די „משכילים'־שע“, דערפאר איז זי אבער זאפטיגער און לעבעדיגער, רייך אין ווערטער און אין אויסדריקע.

רש“י'ס שפראך איז ניט אין גאנצען אריגינעל זיינע,

פונקט ווי זיין מעטהאָדע אין זיינע פּירושים איז ניט דורכאויס זיינע. רש"י איז איןביידען בעאיינפלוסט געוואָרען פון זיינע פאָרגייגגער אין איטאַליען, פראנקרייך און דייטשלאנד. די אידען פון די דאָזיגע לענדער זייענען א לאנגע צייט געשטאַנען אונטער דעם איינפלוס פון די ארץ־ישראל'דיגע אידען און זיינען דארום געקומען אין ענגערע און נעהענטערע בעריהרונגען מיט דער נייער לעבעדיגער העברעאישער שפּראַך, מיט דער שפּראַך פון דער משנה און די מדרשים. די אידען פון שפּאַניען, דאגעגען, וואָס זיינען מעהר געווען אונטער דעם איינפלוס פון די גאונים אין בבל, וואו די פאָלקס־שפּראַך איז געווען אן אראמיש־פערזיש־כאַלדייאישער דיאלעקט, זיינען געווען ווייטער פון דעם ניי־העברעאיש. די אידיש־שפּאַנישע פּאָעטען, וואָס האָבען געשריבען העברעאיש, האָבען זיך דארום בענוצט כמעט אויסשליסליך מיט דער ביבלישער שפּראַך. זייערע געלעהרטע און פילאָזאָפען האָבען זיך בענוצט מיט דער אראבישער שפּראַך, ווייל אין איהר האָבען זיי בעסער און פרייער געקענט אויסדריקען זייערע געדאַנקען. די איינציגע אויסנאַהמע צווישען די גרויסע שפּאַנישע דענקער איז דער רמב"ם, וועלכער האָט זיך בענוצט מיט דער רייכער ניי־העברעאישער שפּראַך און האָט בעזעסען א וואונדערבארען סטיל. אָבער אפילו ער האָט געשריעבען דעם „מורה נבוכים" אין אראביש.

צווישען די פאָרגייגגער פון רשי"ן אויף דעם תלמודישען געביעט דארף א חוץ רש"י'ס דירעקטע רביים אויך צוגערעכענט ווערען „רבינו גרשום מאור הגולה". צווישען זיינע פאָרגייגגער אויף דעם ביבעלשען געביעט זיינען געווען ר' משה הדרשן פון נארבאנא; ר' שמעון הדרשן, דער צוזאמענשטעלער פון „ילקוט שמעוני"; ר' יוסף טוב עלם און אנדערע. זיי זיינען געווען די גרינדער פון דער פראנצויזיש־דייטשער שוהלע פון ביבעל און תלמוד פאָרשונג; רש"י איז געווען דער גלענצענדסטער תלמיד פון דער שוהלע. רש"י איז ניט געווען דער ערשטער גרינדער פון דער דאָזיגער שוהלע, אָבער דערפאר האָט ער איהר אויסגעבעסערט און

ענטוויקעלט צו דער העכסטער מדרגה. זיין ארבייט איז ווייטער פארטגעזעצט געווארען פון זיינע תלמידים, די „בעלי התוספות“.

V.

דער איינפלוס פון רש"י. די „בעלי התוספות". ווארום רש"י'ס פירוש הייסט „קונטרס". דער חלוק צווישען רש"י און די „בעלי התוספות". ר' יוסף בר' שמעון קרא און ר' יוסף בר יצחק בכור שור און זייערע פירושים און דער ביבעל. דער רשב"ם אלס קאמענטאר. רבינו תם און זיינע קתנות. די ערשטע „עלילת דם" בעשולדיגונג. די רידפות געגען די אידען און זייער ווירקונג אויף דער ווייטערער ענטוויקלונג פון די פראנצויזיש־דייטשע אידען.

רש"י איז געוועזן גליקליך מיט זיינע תלמידים: דער רבי און די תלמידים זיינען זיך איינע די אנדערע ווערטה געוועזן. רש"י האט פערדיענט אזעלכע תלמידים און די תלמידים האבען פערדיענט אזא רבי'ן. זיינע תלמידים זיינען געוועזן פאר רש"י'ן מעהר ווי תלמידים: זיי זיינען געוועזן זיינע מיטארבייטער און זיינע חברים. זיי האבען איהם געהאלפען אין זיין ארבייט ביי זיין לעבען און האבען דיא דאזיגע ארבייט פארטגעזעצט און ווייטער ענטוויקעלט נאך זיין טויט. מיט רש"י'ס טויט, אין יאהר 1105, איז די ארבייט וואס ער האט אנגעפאנגען ניט אפגעשטעלט געווארען. זיינע פיעלע תלמידים און די תלמידים פון די תלמידים, וועלכע האבען זיך פערשפרייט און בעזעצט אין די פערשיעדענע קהלות פון צפון פראנקרייך און דייטשלאנד, וואו זיי האבען געעפענט זייערע אייגענע ישיבות, האבען זיך געהאלטען אן די וועגען און אן דיא מעטהאדען פון רש"י'ן.

דער איינפלוס פון רש"י'ס גרויסער פערזענליכקייט האט זיך געצויגען אויף עטליכע דורות נאך איהם. ביז וואנען עס

האבען זיך אנגעהויבען די שווערע פערפאלגונגען און רדיפות געגען די אידען אין פראנקרייך. וואס האבען זיך געענדיגט מיט דעם גירוש פון 1306. אויף אזא ארט איז די גרויסע קול-טורעלע בעוועגונג פון די דארטיגע אידען איבערגעריסען גע-ווארען מיט געוואלד.. עס זיינען חרוב געווארען דיא אידישע קהלות און צוזאמען מיט זיי זיינען אונטערגעגאנגען די גרוי-סע ישיבות, וואו די ביבעל און תלמוד פארשונג איז גע-בראכט געווארען צו דער העכסטער מדרגה. אויף וויפיעל דיא אידישע ביבעל-פארשונג פון עלפטען און צוועלפטען יאהרהונדערט האט געווירקט אויף דיא קריסטען איז ניט זי-כער, אבער עטוואס שפעטער האט זיך אויך ביי דיא קריסטען אין פראנקרייך בעוויעזען א נייגונג צו א נאטירליכער ביבעל-פארשונג און צום פראסטען פשט. דאס האט געפיהרט צו אלערליי „אפיקורסישע" בעוועגונגען און סעקטעס ביי דיא קריסטען, וועלכע זיינען מעהר אדער ווייניגער „יודאאיזירט" געווארען. עס פערשטעהט זיך, אז אזא מין בעוועגונג האט ניט געקענט געפינען קיין גרויסען חן אין די אויגען פון דעם פאבסט און די העכערע גייסטליכע, וועלכע האבען אין איהר געמוזט זעהן א געפאהר פאר זייער גדולה און זייער ממשלה. זיי האבען זיך דארום גענומען צום אלטען מיטעל: צו פרע-דיגען און העצען געגען די אידען. דאס איז אהן צווייפעל געוועזן איינע פון די אורזאכען, וואס האבען ארויסגערופען די אידען-פערפאלגונגען און שפעטער דעם גירוש.

רש"י'ס תלמידים און נאכפאלגער זיינען בעקאנט אונ-טער דעם נאמען די „בעלי התוספות", די צוגעבער, די הוספות-שרייבער. די היסטאריקער זיינען ניט איינץ צווישען זיך, ווארום רש"י'ס נאכפאלגער האבען זייערע פירושים און קא-מענטארען צום תלמוד אנגערופען „תוספות". וו י י ס, גיעדעמאן און אנדערע פארשער זיינען מיט דער מיי-נונג, אז דער נאמען איז געגעבען געווארען דערפאר, ווייל זיי האבען עס בעטראכט אלס הוספות צום תלמוד גופא. פונקט ווי די גמרא איז א פירוש און א הוספה צו דער משנה, אזוי זיינען זייערע פירושים געוועזן הוספות צו דער גמרא; אזוי

ווי די גמרא מאכט קלעהרער די משנה, אזוי האבען זייערע פירושים געמאכט קלעהרער די גמרא. די מעהרסטע היסטא־ריקער, צווישען זיי אויך ג ר ע ט ץ, דענקען, אז דער נאמען שטאמט דערפון, וואס זיי האבען בעטראכט זייערע פירושים בלויז אלס הוספות, צולייגונגען, צו דעם פירוש פון רש״י, וועלכער איז פון זיי אלעמען אנערקענט געווארען אלס ד ע ר פירוש. צוליעב דעם גרויסען כבוד, וואס זיי האבען געפיהלט צו רש״י'ן האבען זיי זייערע אייגענע פירושים בעצייכענט בלויז אלס „תוספות", אלס הוספות.

די וויכטיגסטע פון רש״י'ס תלמידים און נאכפאלגער זיינען געוועזען זיינע איידעמס און אייניקלאך, וועלכע האבען מ יט זיך געבילדעט א מין רש״י־דינאסטיע. רש״י האט נים געהאט קיין זיהן, אבער זיינע טעכטער זיינען אלע געוועזען פערהייראטה צו גרויסע תלמודיסטען. איינער פון זיי איז געוועזען ר' יהודה בר נתן, דער ריב״ן, איינער פון די ערשטע בעלי התוספות. א צווייטער איז געוועזען ר' מאיר בר' שמואל פון ר א מ ע ר א, א קליין שטעדטעל נים ווייט פון ט ר ו א. וועלכע איז שפעטער אליין געווארען א צענטער פאר דעם שטודיום פון דעם תלמוד. דער לעצטער האט געהאט פיער זיהן, דריי פון וועלכע עס זיינען געוועזען פון די בעריהמטעסטע בעלי תוספות: דער ר ש ב ״ ם, דער ר י ב ״ ם און ר ב י נ ו ת ם. א חוץ זיי האט רש״י געהאט אויך אנדערע וויכטיגע תלמידים, וואס רעכענען זיך צווישען די בעלי־התוספות.

די „בעלי התוספות" האבען זיך געצויגען א גאנץ לאנגע צייט נאך רש״י'ס טויט. צווישען זיי געפינען זיך אזעלכע, וואס האבען געלעבט אין ערשטען, אין צווייטען און זאגאר אין דריטען דור נאך רשי״ן. דאס רוב פון זיי זיינען געוועזען פון פ ר א נ ק ר י י ך, אבער אויך דייטשלאנד האט ארויס־געגעבען א היבשע צאהל בעלי התוספות.

רש״י'ס פירוש אויף דער גמרא ווערט פון די תוספות־שרייבער בעצייכענט מיט דעם נאמען „ק ו נ ט ר ס". דער ווארט „קונטרס", לויט ווי צ ו נ ץ ערקלעהרט, נעהמט

זיך פון ווארט „קומנטרס“ (קאמענטארס). וועלכער בעדיי־טעט ערקלעהרונגען. אין תלמוד געפינט זיך דער דאזיגער ווארט אין זיין מעהר־צאהל „קומנטרסים“, קאמענטארען. דער „מ“ איז ארויסגעפאלען און עס איז געבליבען „קונטרס“. קונטרס מיינט, אלזא, קאמענטארען, און איז געלייגט געווא־רען אויף די נאטיץ ביכלאך, וואו די תלמידים פלעגען פער־שרייבען די ערקלעהרונגען פון דעם רבי, פונקט ווי די סטו־דענטען איצטער נעהמען נאטיצען פון דעם פראפעסאר׳ס לעקציעס. אזוי ווי קיין דרוק איז נאך דאמאלס ניט געווען, האבען דיעזע קונטרסים געשפיעלט א וויכטיגע ראָלע אין די ישיבות. אזעלכע „קונטרסים“ זיינען וואהרשיינליך געווען אויך פון די אנדערע גרוסע ראשי ישיבות, אבער אזוי וויא רש״י׳ס קאמענטארען האבען ארויסגעשטופט די אלע איב־ריגע, איז דער נאמען „קונטרס“ געלייגט געווארען בלויז אויף זיינע פירושים.

ניט קוקענדיג אויף די גרויסע ליעבע און דעם גרויסען כבוד, וואס רש״י׳ס נאכפאלגער און זיינע תלמידים האבען געפיהלט צו רש״י׳ן, זיינען זיי פון דעסטוועגען ניט געווען זיינע בלינדע חסידים. זיי האבען ליעב געהאט רש״י׳ן, אבער דעם אמת האבען זיי מעהר ליעב געהאט. און עס טרעפט צייטענווייז, אז זיי טרעטען ארויס געגען איהם, אמת, זעהר ערעל, אבער דערפאר ניט וועניגער ענטשיעדען.

די דאזיגע ארויסטרעטונגען געגען רש״י׳ן זיינען אבער פערהעלטניסמעסיג וועניג אין צאהל. טהיילווייז איז עס דערפאר, וואס זיי האבען ניט געהאט וואס אויסצוזעצען גע־גען איהם און טהיילווייז דערפאר, וואס זיי האבען זיך בע־שעפטיגט מיט אן אנדער צווייג פון דער תלמוד־פארשונג. רש״י איז פריהער פאר אלץ א קאמענטאטאר; ער זוכט צו ער־קלעהרען און פערשטענדליך צו מאכען דעם טעקסט ווי ער איז. די „בעלי התוספות“ זיינען קריטיקער. זיי אנאליזירען דעם טעקסט, צוגליעדערען איהם און שטרענגען זיך אן צו בעווייזען, ווען דאס איז נויטיג, אז ער איז ניט אין ווידער־שפרוך מיט א צווייטען טעקסט, וועלכער ווייזט אויגענשיינ־

ליד אויס ווי א סתירה צום ערשטען. רש"י'ס פּירושים זיי־נען גוט פאר דעם אנפאנגער ווי פאר דעם למדן; צו פער־שטעהן דעם „תוספות" מוז מען שוין זיין א למדן. רש"י גיט דעם פשט פון דעם טעקסט; די „בעלי התוספות" זיינען זיך שוין מפלפל, אבער דאס איז ניט דער פּלפול, וואס פיהרט צונויף א וואנד מיט א בוידעם, ווי ער האט זיך שפּעטער ענט־וויקעלט, נאר על פּי רוב א טיעפער אנאליז פון דעם ענין, וואס ווערט בעהאנדעלט.

אויך אויף דעם געביעט פון דער ביבעל־ערקלעהרונג און ביבעל־פאָרשונג זיינען רש"י'ס תלמידים געגאנגען ווייטער פון איהם, כאָטש קיינער פון זיי האָט ניט בעזעסען זיין קורצ־קייט, קלאהרקייט און געשמאק. דאָס רוב פון די דאזיגע ביבעל־ערקלעהרער זיינען אויך געווען פון די בעלי התוספות.

ר' יוסף בר' שמעון קרא איז געווען א אינגערער צייט־גענאָסע און וואהרשיינליך א תלמיד פון רש"י'ן. ער איז געבאָרען געוואָרען צווישען 1060 און 1070, און האט געוואהנט אין טרוא. אין זיינע פּירושים אויף דער ביבעל האלט ער זיך שטרענג אן פּשט. ער קומט ארויס מיט דער בעהויפּטונג, אז „שמואל" איז ניט געשריבען גע־וואָרען פון דעם נביא שמואל, נאר פון אן אנדערען.

ר' יוסף בן יצחק בכור שור איז געווען א צווייטער ביבעל־קאָמענטאטאָר, וואס האָט זיך געהאלטען שטרענג אן פּשט. ער איז געווען א תלמיד פון רשב"ם, רבינו תם און דעם אויבענדערמאָנטען ר' יוסף קרא. ער איז דער ערשטער, וואס מאכט אויפמערקזאם, אז אין „בראשית" געפינען זיך צווייערליי ערצעהלונגען וועגען דער שעפּפונג, א זאך וואָס די מאָדערנע ביבעל־קריטיקער האָ־בען גאָר פון דאָס ניי „ענטדעקט". די ניסים זוכט ער צו ער־קלעהרען אויף א נאטירליכען וועג. דער „עץ החיים", מיינט ער, איז געווען א בוים פון רפואות. ער זוכט אויך צו ערקלעה־רען די מעשה מיט לוט'ס ווייב, וואס איז געוואָרען א שטיק זאלץ, אויף א נאטירליכען וועג. ער איז אויך איינער פון די בעלי התוספות.

רבי שמואל בר׳ מאיר, דער ר ש ב " ם, איז געבארען געווארען אין ראמערא אין יאהר 1085 און איז געשטארבען אין 1174. ער איז געווען דער עלטסטער און אין פיעלע הינ־זיכטען דער בעדייטענדסטער פון ר׳ מ א י ר׳ס פיער זיהן. כאטש ער איז ווייט ניט געווען אזוי בעריהמט ווי זיין איננגע־רער ברודער, רב י נ ו ת ם.

פון ר ש ב"ם׳ס לעבען איז אונז ווייניג בעקאנט. ער איז געווען א שטילער, צוריקגעהאלטענער מענש און שטענדיג פערטיעפט אין זיינע מחשבות. עס ווערט פון איהם דער־צעהלט אז אנעקדאט, אז ער האט זיך איינמאל פערטראכטער־הייט אוועקגעזעצט אפרוהען אויף א וואגען, אויף וועלכען מען האט געפיהרט בהמות, און האט גאר ניט בעמערקט ווי דער וואגען איז אפגעפאהרען און האט איהם פערפיהרט א גרויסע שטרעקע פון שטאדט.

ער האט געשריעבען קאמענטארען אי אויף דער ביבעל און אי אויף דעם תלמוד. א טהייל פון זיי זיינען אפגעדרוקט געווארען אין דער גמרא אנשטאט רש"י, ווי צום ביישפיעל, פון עמוד כ"ט „בבא בתרא" ביז׳ן ענדע. ער צייגט זיך ארויס צו זיין א גוטער קאמענטאטאר, אבער ווייט ניט אזוי קלאהר און קורץ ווי זיין זיידע רש"י.

דער רשב"ם איז געווען פאר זיין צייט א העכסט געביל־דעטער מענש. ער האט בעזעסען גרינדליך די העברעאישע שפראך און איז פעררעכענט אלס איינער פון דיא בעסטע העברעאישע גראמאטיקער אין פראנקרייך פון יענער צייט. דערצו האט ער אויך געקענט פראנצויזיש און זאגאר לא־טייניש.

אין זיינע פירושים אויף דער ביבעל האלט ער זיך שטרייננ אן פשט. אין מאנכע פלעצער ווייזט ער ארויס א געניגענדע בעקאנטשאפט מיט די וויסענשאפטען פון זיין צייט. ווי עס ווייזט אויס איז איהם אויסגעקומען צו האַ־בען ויכוחים מיט קריסטליכע געלעהרטע וועגען דער ביבעל און ער האט זיי איבערצייגט אין זייער טעות. דער זוכען פון פראסטען פשט איז פאר פיעלע פון די אידישע ביבעל־

ערקלעהרער דאמאלס געווען א מין וואפע געגען די קריי־סטען, וועלכע פלעגען צודרעהען די פסוקים און אריינ־מיטשען אין זיי אלערליי כונות, כדי זיי זאלען זיך צופּאסען צו די קריסטליכע לעהרען.

דער רשב"ם בעזיצט א שארפען קריטישען קוק, און ער ערלויבט זיך צו מאכען בעהויפּטונגען, וועלכע זיינען גאנץ מאדערנע. אזוי צום ביישפּיעל, זאגט ער, אז דער ספר „קהלת" פאנגט זיך אן פון דריטען פסוק. די ערשטע צוויי פסוקים זיינען א מין הקדמה צוגעשטעלט פון דעם רע־דאקטאר. דעם „שיר השירים" בעטראכט ער אלס א ליע־בעס־ליעד. פון דעם פסוק „ויהי ערב, ויהי בקר יום אחד" (עס איז געווען אבענד און עס איז געווען מארגענס, איין טאג) וויל ער אויסדרינגען, אז דער טאג פאנגט זיך אן פון פריהמארגענס, ניט פון דעם פריהערדיגען אבענד. אויף אזא אופן וואלט דארפען אויסקומען, אז דער שבת דארף זיך אנפאנגען ניט פרייטאג צו־נאכטס, נאר שבת אין דער פריה, און שבת־נאכטס דארף ניט זיין קיין וואכעדיגער אבענד, נאר דער אבענד פון רוה. די דאזיגע אויסטיי־טשונג איז שוין געווען צופיעל אפילו פאר דעם אבן־עזרא, וועלכער האט דעם רשב"ם שטארק אטאקירט דערפאר אין זיין „אגרת השבת".

זיין אינגערער ברודער, ר' יעקב ב"ר מאיר, אדער „רבינו תם", איז געבאָרען געוואָרען אין ראמערא אין 1110 און איז געשטאָרבען אין טרוא אין יאהר 1171. אחוץ רש"י ווערט ער בעטראכט אלס דער גרעסטער תלמודיסט, וואס דאס פראנצויזישע יודענטהום האט פון זיך ארויסגעגעבען. ער ווערט גערעכענט אלס דער וויכטיגסטער פון אלע בעלי־התוספות", און אלס דער גרינדער פון דער דאזיגער שוהלע. ער האט זיך אויסגעצייכענט מיט זיין שארפען קאפּ, און ער זאל זיך האבען בערימט, אז עס איז ניטא קיין סתירה אין תלמוד, וואס ער זאל ניט קענען פערענטפערען. דער־פאר איז ער געווען געגען דעם, אז מען זאל קארעגירען

די נוסחאות פון דעם תלמוד, ווייל מען קען זיי אלע פער־ענטפערען.

א חוץ אין תלמוד האט ער זיך אויך אויסגעצייכענט מיט זיינע גראמאטישע קענטניסע. און ער איז געווען דער ערשטער צווישען די פראנצויזישע אידען, וואס האט גע־שריבען ליעדער אויף דעם שטייגער פון די אידיש־שפא־נישע פאעטען.

ביים פאלק האבען זיך אויסגעארבייט פערשיעדענע לעגענדען וועגען איהם. לויט איין לעגענדע האט ער אמאל געהאט א ויכוח מיט משה רבינו, ווען ער האט געזאגט אז ער האט א טעות.

אין זיינע דינים איז ער געווען א מקיל און האט געזוכט ווי וויט מעגליך צו פערלייכטערען די פערשיע־דענע חומרות.

נאך זיין פאטער'ס טויט איז „רבינו תם" געווארען דער ראש ־ ישיבה אין ראמערא און שפעטער איז ער געווארען דער הויפט פון דער ישיבה אין טרוא, וועלכע רש"י האט געגרינדעט. רבינו תם האט געהאט פיעל תלמידים, וועלכע האבען אויך בעלאנגט צו די „בעלי־התוספות".

אין רבינו תם'ס צייטען האט זיך די לאגע פון די אידען אין פראנקרייך אנגעפאנגען צו פערערגערען, איהם אליין איז אויסגעקומען צו ליידען דערפון. ווען ער איז נאך געווען א יונגער מאן זיינען איהם די קרייץ־פאהרער, פון דעם צוויי־טען קרייץ־צוג, בעפאלען, בערויבט פון אלס וואס ער האט פערמאגט און שיעור ניט ערמארדעט. זיי האבען איהם גע־מאכט פינף שווערע וואונדען פאר די פינף וואונדען, וועלכע י ע ז ו ס זאל לויט דער טראדיציע האבען געקראגען. ער איז גערעטעט געווארען פון טויט דורך זיינעם א בעקאנטען ריטטער, וועלכער האט זיך, מעשה אמת'ער ריטטער, גע־לאזט דערפאר גאנץ פיין בעצאהלען.

די בעציהונגען צווישען די אידישע און די קריסטלי־כע בעפעלקערונג האבען אנגעפאנגען צו ווערען אלץ ער־גער און ערגער. די סאמע שוידערליכסטע פאגראמען האבען

גענומען ווערען טעגליכע פּאַסירונגען. אידישעם לעבען און אידישעם בלוט זיינען געוואָרען הפקר. די אויפגעהעצטע און צווישעטע באנדעס האבען גערויבט מיט דער צושטימונג פון די בעאַמטע און אונטער דער פיהרונג פון די גלחים.

די אידען זיינען געווען מאכטלאָז און האבען זיך ניט געקענט העלפען. פלעגט זיך טרעפען א „גוטער" פירסט אדער א „גוטער" בישאָף, פלעגט ער גנעדיגסט צונעהמען זייערע פערמעגענס און זיי שענקען זייערע לעבענס. דאָס רוב אבער פלעגען זיי זיך מיט דאָס געלד אליין ניט בעגנ־גענען, און פלעגען אויך וועלען די נפשות. אום אויסצומיי־דען אירגענד וועלכע צוזאמענשטויסען מיט דער קריסטלי־כער בעפעלקערונג, האבען זיך די אידען אלץ מעהר גענומען אפּזונדערען פון דעם ארומיגען אלגעמיינעם לעבען און זיך פערבאָרגען אין די ענגע טויערען פון זייערע געהעטאָס. ר ב י נ ו ת ם מיט זיין עלטערען ברודער, דער רשב"ם, האבען פעררופען א גרויסע אסיפה פון די רבנים אין צפון פראנקרייך און אין די רהייניש פּראָווינצען. די דאָזיגע אסיפה, אין וועלכער עס האבען זיך בעטהייליגט הונדערט און פופציג רבנים, האָט געמאכט פערשיעדענע תקנות, וועמעס אויפגאבע ס'איז געווען צו פערהיטען, אויף ווי ווייט עס איז מעגליך, די אויפרייצונג פון די קריסטען געגען די אידען. צווישען די איבעריגע תקנות זיינען אויך איינגע־פיהרט געוואָרען די פאָלגענדע צוויי: 1) אידען טאָרען ניט נעהמען אלס משכנות אדער קויפען פון די גלחים אירגענד וועלכע „הייליגע" ציערונג אדער חפצים פון דער קירכע. 2) אידען טאָרען זיך ניט קלאגען איינע די אנדערע אין די קריסטליכע געריכט־הייזער. אלע סכסוכים וואָס אידען האבען צווישען זיך, דאַרפען פאַרגעבראַכט ווערען פאר א אידישען בית דין און דער פסק דין זאָל דורכגעפיהרט ווערען פון די „טבעה־טובי־העיר", פון די זיעבען שעהנסטע בעלי־בתים פון שטאָדט. א חרם איז ארויפגעלעגט געוואָרען אויף די יעניגע, וועלכע וועלען די דאָזיגע תקנות ניט אפּהיטען.

פראנקרייך איז דאָס לאנד, וואָס האָט צום ערשטע

ארויסגעבראכט געגען די אידען די שמוציגע „עלילת דם“. די דאזיגע מיאוס'ע בעשולדיגונג, וועלכע די רוימער האבען בעשולדיגט די ערשטע קריסטען צוליעב זייערע מיסטעריען פון „גאט'ס בלוט און גאט'ס פלייש“, האבען די פראנצויזישע קריסטען צום ערשטען ארויפגעווארפען אויף די אידען. אין בלוא האט מען געפונען דעם טוידטען קערפער פון א קריסטליכען איינגעל אין וואסער. באלד האט זיך געפונען א קריסטליכער בעל עגלה, וואס האט געזאגט, אז ער האט אליין געזעהן, ווי א אידישער בעל־עגלר האט דעם קערפער אהין אריינגעווארפען. עס האט זיך פערשפרייט דער קלאנג, אז די אידען האבען איהם פריהער געקרייציגט, דאן אויסגעצאפט דאס בלוט און דאס פערברויכט צום סדר.

עס האט זיך אנגעפאנגען א פראצעס. עס זיינען נאטירליך ניט געווען קיינע בעווייזע א חוץ די עדות פון דעם קריסטליכען בעל עגלה, און עס האט געהאלטען דערביי, אז די אידען זאלען בעפרייט ווערען, בפרט אז די אידען זיינען געווען פארטיג צו אוועקגעבען זייער גאנצען פערמעגען. דא האט זיך אבער אריינגעמישט א פרומער גלח און האט געגעבען די פאלגענדע קלוגע עצה: מען זאל דעם בעשולדיגער אריינלייגען אין א שיפעל מיט הייליגע וואסער און אריינווארפען אין טייך. אויב די שיפעל וועט זינקען איז א סימן, אז ער זאגט ליגען; אויב זי וועט שווימען איז א סימן, אז ער האט געזאגט דעם אמת. די שיפעל האט נאטירליך ניט געזונקען, און פופציג אידען, מענער, פרויען און קינדער, זיינען הינגעריכטעט געווארען. דאס רוב פון זיי דורך פערב׳ענען.

ווען דער רבינו תם, וועלכער האט, ווי זיין זיידע רש"י, געפריידיגט ליעבע און טאלעראנץ צו אלע אנדערש־גלויביגע, האט זיך דערפון דערוואוסט, איז ער פון עגמת נפש און הארץ־וועהטאג שטארק קראנק געווארען. ער האט ארויסגעשיקט בריעף צו אלע רבנים פון פראנקרייך און די רהיי־ישע פראווינצען, אין וועלכע ער האט זיי אויפ־

געפאדערט, אז זיי זאלען דעם טאג, ווען די הינריכטונג פון די מארטירער איז פארגעקומען, פעראייביגען אלס תענית און טרויער־טאג. דאס איז געווען אין כ׳ סיון.

רבינו תם האט דעם קלאפ ניט געקענט אריבערטראגען און אין צוויי וואכען שפעטער, אין דעם נײנטען יוני, (דעם פיערטען תמוז) 1171 איז ער געשטארבען.

מיט דעם טויט פון רבינו תם איז נאך דיא טהעטיגקייט פון רש״י׳ס שוהל ניט אין גאנצען אבגעשטארבען. אבער זי האט שוין אנגעפאנגען צו פערליערען איהר גלאנץ. די „רויסי קולטורעלע בעוועגונג פון די פראנצויזיש־דייטשע אידען איז איבערגעריסען געווארען מיט געוואלט, איידער זי האט נאך געהאט צייט אין גאנצען זיך צו ענטוויקלען. דורך די רדיפות וואס די אידען האבען געהאט אויסצושטעהן. אנשטאט די געזונדע, ראציאנאלע און נאטירליכע ביבעלא. תלמוד־פארשונג, מיט וועלכע רש״י און זיינע תלמידים האבען זיך אויסגעצייכענט, האבען זיך גענומען בעוויזען אלערליי מיסטישע שטרעמונגען און אויסטייטשונגען. דאס לעבען איז געווארען פאר די אידען א שווערע, אונערטרעגליכע משא, און זיי האבען גענומען אנטלויפען פון דער ווירקליכקייט אין די פאנטאסטישע וועלטען, וואס זיי האבען זיך אליין געשאפען.

די אידען אין דרום־פראנקרייך.

VI.

די אידען פון דרום־פראנקרייך אלס די פערמיטלער צווישען דער אידיש־אראבישער קולטור און די אידישע קולטור פון די אנדערע אייראפעאישע לענדער. די פאמיליע קמחי: ר' יוסף קמחי און זיין זוהן דוד קמחי (דער רד"ק). די פאמיליע אבן־תבון, די פאטער פון די איבערזעצער. ר' יהודה אבן־תבון, ר' משה אבן־תבון און די ספרים וואס זיי האבען איבער־זעצט פון אראביש און היברעאיש. די קולטורעלע בעדייטונג פון זייערע איבערזעצונגען. אנדערע מיטגליעדער פון דער אבן־תבון פאמיליע.

אין דעם קולטורעלען לעבען פון דעם אידישען פאלק אין עלפטען, צוועלפטען און דרייצעהנטען יאהרהונדערט זיינען צו בעמערקען צוויי שטרעמונגען, וועלכע זיינען זיך געגאנגען אין פערשיעדענע ריכטונגען, כאטש זיי זיינען ביידע ארויס פון דעם זעלבען קוואל. די אידען פון שפאניען, ווערענדיג בעאיינפלוסט פון די אראבער, האבען נאך אריבערגעשטייגט זייערע רביים און האבען געשאפען די גרויסארטיגע אידיש־שפאנישע קולטור מיט איהר פילאזאפיע, וויסענשאפט און פאעזיע. אין די אנדערע אייראפעאישע לענדער ווי איטאליען, פראנקרייך און דייטש־לאנד, וואו די ארטיגע קריסטליכע בעפעלקערונג איז געוועזען פערזונקען אין פינסטערניס און אין אונוויסענהייט, זיינען די אידען געבליבען פרעמד צו דער פילאזאפיע און די וויסענשאפטען. די קולטור פון זייערע ברידער אין שפאניען איז זיי פאר א געוויסער צייט כמעט אין גאנצען געבליבען

אונבעקאנט, ווייל די מעהרסטע פון די אידיש־שפּאַנישע פילאָזאָפישע און וויסענשאַפטליכע ספרים זיינען געשריבען געוואָרען אין אַראַביש. די אידען פון די אויבענדערמאָהנטע לענדער האָבען זיך אויסגעאַרבייט אַן אייגענע קולטור, וועלכע איז הויפּטזעכליך בעשטאַנען אין ביבעל און תלמוד פאָרשונג.

די דאָזיגע ביידע שטרעמונגען זיינען אָבער פעראייניגט געוואָרען דורך דער הילף פון די אידען אין דרום־פראַנק־רייך. וועלכע זיינען געווען נאָהענטע שכנים מיט זייערע שפּאַנישע ברידער און זיינען געקומען אונטער זייער איינ־פלוס. אין דרום־פראַנקרייך האָבען זיך בעגעגענט די ביידע קולטורען און זיינען איינע פון דער אַנדערער בעאיינפלוסט געוואָרען. די אידען פון דרום־פראַנקרייך, צווישען וועלכע עס האָבען זיך געפונען מאַנכע פליכטלינגע פון שפּאַניען. האָבען בעקאַנט געמאַכט די אידען פון די אַנדערע אייראָ־פּעאישע לענדער מיט דער אידיש־שפּאַנישער ליטעראַטור דורך דעם, וואָס זיי האָבען די וויכטיגסטע ווערק פון די שפּאַניער איבערזעצט פון אַראַביש אין העברעאיש, אין אַ שפּראַך וואָס איז געווען פערשטענדליך פאַר די מייסטע אידען פון אַלע לענדער. די אידען פון דרום־פראַנקרייך, אַ חוץ וואָס זיי האָבען שפּעטער אַרויסגעגעבען זייערע אייגענע פילאָ־זאָפען און געלעהרטע, האָבען זיך פערדיענט געמאַכט דערמיט, וואָס זיי זיינען געווען די פערמיטלער צווישען דער אידיש־שפּאַנישער קולטור און די אידישע קולטור אין די אַנדערע אייראָפּעאישע לענדער.

די וויכטיגסטע צווישען די דאָזיגע פערמיטלער זיינען די אבן־תבון'ס און די קמחי'ס.

ר' יוסף קמחי איז געבאָרען געוואָרען אין שפּאַ־ניען בערך אין יאָהר 1105. צוליעב דיא פערפאָלגונגען פון די אַלמאָהאַדען איז ער געצוואונגען געוואָרען צו פער־לאָזען שפּאַניען און האָט זיך בעזעצט אין נאַרבאַן, פּראָווענס, פון דרום־פראַנקרייך. דאָרטען האָט ער געעפענט אַ שוהל, וואו ער האָט זיינע תלמידים געלערנט

העברעאישע גראמאטיק, תנ"ך מיט'ן פראסטען פשט און וואהרשיינליך אויך פילאזאפיע.

ר' יוסף קמחי איז בעריהמט אלס קאמענטאטאר אויף דער ביבעל, כאטש די מעהרסטע פון זיינע קאמענטארען זיינען פערלארען געגאנגען.

צווישען די ספרים, וואס ער האט איבערזעצט פון אראביש געפינען זיך דער „חובות הלבבות" פון בחיי אבן־פאקודא און א ווערק איבער עטהיק פון ר' שלמה אבן־גבירול, וועלכען ער האט א נאמען געגעבען „שקל הקדש". אין זיינע איבערזעצונגען האלט ער זיך ניט אן דעם טעקסט פון דעם מחבר, ער גיט וואס מען רופט א פרייע איבערזעצונג. דאס איז געווען די אורזאכע, וואס זיין צייט־גענאסע ר' יהודה אבן־תבון האט געפונען פאר נויטיג צו געבען אן אנדערע איבערזעצונג פון די דערמאהנטע צוויי ביכער, וועלכע איז געווען מעהר טריי צום טעקסט.

עס געפינען זיך פראגמענטען פון זיינעם א בוך „ספר הברית", וועלכער שטעלט פאר א וכוח צווישען א אידען און א קריסט. דער מחבר זוכט צו בעווייזען, אז דיא אידישע אמונה איז שוין דערפאר אליין די בעסערע און די אמת'ע, ווייל די אידען זיינען בעסערע מענשען ווי די קריסטען. די אידען היטען אב די „עשרת הדברות", זיי בוקען זיך ניט צו איקאנען, זיי מארדען ניט, זיי שווערען ניט פאלש, זיי היטען זיך פון זנות. עס זיינען ביי אידען ניטא קיין רויבער. די אידען ערציהען זייערע קינדער אין גוטע מדות, אין דרך־ארץ פאר עלטערע; די אידישע טעכטער זיינען צנועות, פער־לאזען ניט זייערע היימען און פיהרען ניט קיין זייטיגע ליעבעם מיט „ריטטער". די אידען העלפען זיך איינע די אנדערע; זיי זעטיגען דעם הונגעריגען; בעקליידען דעם נאקעטען; לייזען אויס דעם געפאנגענעם; האדעווען יתומים און ער־ציהען זיי אין די וועגען פון דער תורה,—אלץ אזעלכע מדות, וואס מען געפינט ניט ביי די קריסטען. דער קריסט איז אין דעם וכוח מודה, אז די אידען זיינען העכער אין די דאזיגע מדות פאר די קריסטען, אבער ער בעשולדיגט די אידען אין

זייער ליעבע צו געלד, וואס זיי נעהמען אזעלכע שווערע פראַ־צענטען פון די קריסטען. דער איד פערענטפערט זיך, אז די קריסטען נעהמען אויך פראצענט און זיי רייסען די הויט נים בלויז פון פרעמד־גלויביגע נאר אויך פון זייערע אייגענע ברידער. וועהרענד די אידען לייהען זייערע אייגענע ברידער געלד אהן פראצענט.

ר' יוסף קמחי האט געהאט צוויי זיהן: ר' משה און ר' דוד קמחי.ביידע זיינען געווען געלעהרטע גראַ־מאטיקער און קאמענטאטארס, נאר דער לעצטער איז דער וויכטיגסטער צווישען זיי.

ר' דוד קמחי („דער רד"ק") איז געבארען געווארען אין נארבאן אין יאהר 1160 און איז געשטארבען אין 1235.

איינער פון זיינע וויכטיגסטע ספרים איז דער „מכלול", וועלכער בעשטעהט פון צוויי טייל. דער ערשטער טייל איז אן אבהאנדלונג איבער דער העברעאישער גראמאטיק; דער צווייטער טייל איז א לעקסיקאן פון די ווארצלען פון די העב־רעאישע ווערטער און הייסט „אוצר השרשים".

ער האט געשריעבען פירושים אויפ'ן ספר „בראשית", אויף דיא נביאים, אויפ'ן תהלים און אויף דברי הימים. בכלל האלט ער זיך אין זיינע פירושים אן דעם פראסטען פשט פון דיא ווערטער. נאר מאנכע שטעלען זוכט ער אויסצוטייטשען אויף א פילאזאפישען וועג, זייענדיג בעאייפלוסט פון רמב"ם. אין זיין פירוש אויף תהלים געפינען זיך וכוחים געגען די קריסטען, וועלכע זוכען אויסצוטייטשען געוויסע פסוקים און גאנצע קאפיטלען אויף אזא אופן, אז זיי זאלען זיך פאסען מיט זייער אמונה. די דאזיגע שטעלען זיינען ארויסגעוואר־פען געווארען פון די צענזארס, אבער זיי זיינען שפעטער אבגעדרוקט געווארען בעזונדער אונטער דעם טיטעל „תשובות לנוצרים".

דעם רד"ק פירושים זיינען אויך איבערגעזעצט געווארען אין לאטייניש, און ווי דער אידיש־ענגלישער

געלעהרטער אבראהאמס וויל האבען, איז די אפיציעלע ענגלישע איבערזעצונג פון דער ביבעל שטארק בעאיינפלוסט געווארען פון זיינע קאמענטארען.

אין דער ערסטער מהלוקה וואס האט אויסגעבראכען וועגען דעם רמב"ם'ס „מורה נבוכים" איז דער רד"ק געווען דער אנפיהרער פון דעם רמב"ם'ס פערטהיידיגער.

ר' יהודה אבן־תבון איז געבארען געווארען אין גראנאדא, שפאניען, אין יאהר 1120 און איז געשטארבען אין יאהר 1190. אין יאהר 1150 האט ער פערלאזען שפאניען צוליעב די פערפאלגונגען פון די אל מאהאדען און האט זיך בעזעצט אין לונעל, דרום פראנקרייך. דארטען האט ער אנגעפאנגען צו פראקטיצירען מעדיצין און האט זיך שנעל ערווארבען א גרויסען נאמען. ער איז באלד בעפריינדעט געווארען מיט ר' משולם ב"ר יעקב, וועלכער האט געשפיעלט אין דרום פראנקרייך די זעלבע ראלע פון מעצענאט און שטיצער פון געלעהרטע, וואס חסדאי אבן שאפרוט האט געשפיעלט אין זיין צייט אין שפאניען.

אויף דעם פערלאנג פון דעם דאזיגען ר' משולם האט זיך יהודה אבן־תבון גענומען צו איבערזעצען פון אראביש אין העברעאיש די ספרים פון די אידיש־אראבישע געלעהרטע און פילאזאפען.

צווישען די וויכטיגסטע ספרים, וואס ער האט איבערזעצט געפינען זיך:

דער „האמונות והדעות" פון רב סעדיה גאון.
דער „חובות הלבבות" פון בחיי אבן־פאקודא.
די גראמאטישע ווערק פון ר' יונה אבן־גאנח.
דער „מבחר הפנינים" פון ר' שלמה אבן־גבירול.
דער „כוזרי" פון ר' יהודה הלוי.

ר' יהודה אבן־תבון האלט זיך אין זיינע איבערזעצונגען טריי אן דעם טעקסט, און דערפאר זיינען זיי גאנץ אפט שווער. ער פערענטפערט זיך, אז דאס איז די שולד פון דער

העברעאישער שפראך, וועלכע איז ארעם אין ווערטער און אויסדריקע.

ר' יהודה אבן־תבון איז געווען צופיעל פערנומען מיט זיין ארבייט אלס איבערזעצער און מיט זיין מעדיצינישער פראקטיק, אז ער זאל זיך אויך האבען געקענט אבגעבען מיט שרייבען אייגענע ווערק. אין זיין „צואה", וואס ער האט געלאזען פאר זיין זוהן, ר' שמואל אבן־תבון, דער־מאנט ער זיין ספר „סוד צחות הלשון" איבער העברעאישער גראמאטיק, וועלכער איז אבער פערלארען געגאנגען.

אינטערעסאנט איז זיין צואה, וואו ער פערזאגט זיין זוהן, אז ער זאל היטען די ביבליאטעק, וואס ער האט פון זיינטוועגען אנגעזאמעלט. „איך האב אנגעזאמעלט א גרויסע ביבליאטעק, כדי דו זאלסט ניט דארפען ארומלויפען בארגען ביכער... קוק איבער דיינע העברעאישע ביכער איינמאל א מאנאט; דיינע אראבישע איינמאל אין צוויי מאנאטען... האלט דיין ביבליאטעק אין ארדנונג, כדי דו זאלסט צו יעדער צייט געפינען דעם בוך וואס דו דארפסט... האלט זיי אין שראנקען און מאך דיר ליסטען פון די ביכער פון יעדער פאליצע. היט זיי פון פייכטקייט, פון שטויב און פון מייז. פערדעק זיי מיט שעהנע גארדינען, ווייל ביכער זיינען דער בעסטער אוצר." אין דער זעלבער צואה גיט ער דעם זוהן עצות און כללים, ווי אזוי צו מאכען איבערזעצונגען, אין פאל איהם וועט זיך געלוסטען צו טהאן די דאזיגע ארבייט.

ר' שמואל אבן־תבון איז געבארען געווארען אין לונעל בערך אין יאהר 1150 און איז געשטארבען אין מארסעל אין יאהר 1230. זיין פאטער, ר' יהודה, האט איהם געגעבען א גוטע ערציהונג. א חוץ העברעאיש און אראביש, וואס ער האט גרינדליך געקענט איז ער אויך געווען בעקאנט מיט דער מעדיצינישער וויסענשאפט, וועלכע ער האט אבער, ווי עס ווייזט אוים, ניט פראקטיצירט.

ר' שמואל אבן־תבון איז געווען א שטארקער אנהענגער פון רמב"ם'ס פילאזאפיע. אין מאנכע הינזיכטען איז ער נאך געגאנגען ווייטער ווי דער רמב"ם. לויט איהם זיינען

די אלע ערצעהלונגען פון דער ביבעל ניט מעהר ווי משלים און אלעגאריעו, וועלכע האבען א טיעפערען זין און א פער־בארגענע בעדייטונג.

ער אליין האט אויך געשריבען אריגינעלע ווערק, צווישען וועלכע עס געפינט זיך זיין „מאמר יקוו המים", אן אב־האנדלונג איבער פילאזאפיע אין צוויי און צוואנציג קאפיט־לען; א פילאזאפישע אבהאנדלונג איבער „קהלת" און מאנכע אנדערע. בעריהמט איז ער אבער געווארען הויפט־זעכליך צוליעב זיינע איבערזעצונגען, צווישען וועלכע דעם רמב"ם'ס „מורה נבוכים" פערנעהמט דעם ערשטען פלאץ.

זיין איבערזעטצונג פון דעם „מורה נבוכים" איז אין מאנכע שטעלען שווער און ניט אין גאנצען קלאר, אבער דאס נעהמט זיך דערפון, וואס ער, פונקט ווי זיין פאטער, האלט זיך שטרענג אן טעקסט און זוכט צו געבען א ווערטערליכע איבערזעצונג. בכלל איז אבער זיין איבערזעצונג זעהר א גוטע, בפרט ווענען מען נהמט אין אנבעטראכט, אז זיין פאטער און ער זיינען געווען די ערשטע צו איבערזעצען פילא־זאפישע ווערק אין העברעאיש. זיי האבען ניט בלויז גע־דארפט איבערזעטצען, נאר זיי האבען אויך גענדארפט שאפען א שפראך. איינע פון די גרויסע פערדיענסטען און אויפ־טהועכצען פון די אבן־תבון'ס בעשטעהט אהן ספק אין דעם, וואס זיי האבען בעשאפען א פילאזאפישע שפראך, א פילאזאפישע טערמינאלאגיע, אין העברעאיש. ביז זיי איז די העברעאישע שפראך געווען רייך גענוג פאר פאעזיע, פאר פראגען פון געזעץ, אפשר אויך פאר'ן טעגליכען געברויך, אבער זי האט ניט בעזעסען קיינע פילאזאפישע אויסדריקע, קיינע ווערטער וואס זאלען אויסדריקען גענוי און פינקטליך יענע אבסטראקטע און הויכע ענינים. די אבן־תבון'ס, פאטער און זוהן, הויפטזעכליך דער לעצטער, האבען געשא־פען די דאזיגע ווערטער און אויסדריקע, וועלכע האבען אפשר די ערשטע צייט געקלונגען פרעמד, אבער וועלכע האבען אין פערלויף פון דער צייט געקראגען בירגער־רעכטע און זיינען איצטער פונקט אזא טייל פון דער העברעאישער שפראך

ווי די אַלע אַנדערע ווערטער. ווי די ווערטער פון דער ביבעל גופא. ר׳ שמואל אבן־תבון האט גאנץ גוט געוואוסט, אז ער טהוט אויף אַ נייעס און ער האט דארום ביים ענדע פון דעם „מורה נבוכים" צוגעשריבען אַ „ביאור מהמלות הזרות" (אַן ערקלערונג איבער די פרעמדע ווערטער).

ניט קוקענדיג אויף די שווערינקייטען וואס שמואל אבן־תבון האט געהאט צוליעב דער אָרעמקייט פון דער העברע־אישער שפּראַך אין פילאָזאָפישע אויסדריקע, איז איהם דאָך געלונגען איבערצוגעבען דעם רמב״ם׳ס געדאַנקען מיט אַללע איינצעלהייטען און שאַטירונגען. ניט אומזיסט האט מען איהם און זיין פאטער בעטיטעלט מיט דעם נאָמען „אבות המעתיקים", די פאטערס פון די איבערזעצער. דער רמב״ם אַליין איז געווען צופריעדען מיט אבן־תבון׳ס איבערזעצונג. ער דריקט אויס זיין צופריעדענהייט אין אַ בריעף, וואס ער האט געשריעבען צו ר׳ שמואל אבן־תבון: „דו ביזט זיכער דער יעניגער, וועמען גאָט האט געבענשט מיט דער פעהיג־קייט צו איבערזעצען פון איין שפּראַך אין דער אַנדערער. וויל ער האט דיר בעשאָנקען מיט אַ שכל צו פערשטעהן די משלים און די מליצות, די רייד פון חכמים און זייערע רעטע־ניסען. איך האב דערקענט אין דיינע ווערטער, אז דו ביזט אַריינגעדרונגען אין די טיעפעניסען פון דעם עניָן, און די פערבאָרגענע סודות (פון דעם מורה נבוכים) זיינען פאר דיר ענטדעקט געוואָרען."

אַ חוץ דעם „מורה נבוכים" האט ר׳ שמואל אבן־תבון איבערזעצט פיעלע אַנדערע פון דעם רמב״ם׳ס שריפטען, ווי זיין „מאמר תחית המתים", „אגרת תימן", „שמונה פרקים" און אַ טייל פון זיין פירוש אויף דער משנה. ער האט אויך איבערזעצט אין העברעאיש מאַנכע שריפטען פון אַראַבישע פילאָזאָפען און אַ ווערק פון אַריסטאָטעלס (אותות השמים).

די קולטורעלע בעדייטונג פון די דאָזיגע איבערזעצונגען קען ניט איבערשאַצט ווערען. די איבערזעצונגען האבען געגעבען די מעגליכקייט פאר די אידען פון די אַנדערע אייראָ־פּעאישע לענדער זיך צו בעקענען מיט די בעסטע און די

ווכטיגסטע ספרים פון דער אידיש־אראבישער פילאזאפיע, וועלכע האבען אויסגעאיבט אזא געוואלדיגען איינפלוס אויף דעם גייסטיגען לעבען פון דעם אידישען פאלק. ווער קען וויסען, אויב אזעלכע ספרים ווי דער „האמונות והדעות“, דער „חובות הלבבות“, דער „כוזרי“ און דער „מורה נבוכים“ וואלטען איין גאנצען ניט פערלארען געגאנגען, ווען זיי וואלטען ניט איבערזעצט געווארען אין העברעאיש? זיינען דאך פיעלע פון די אידיש־אראבישע שריפטען ווירקליך פערלארען געגאנגען, צווישען זיי אזעלכע גרויסע ווערק ווי אבן־גבירול׳ס „מקור חיים“. די דאזיגע איבערזעצונגען האבען געהאט א גרויסע בעדייטונג ניט בלויז פאר זייער צייט און פאר זייער ארט, נאר אויך פאר פיעלע דורות שפעטער און אין די אלע פערשיעדענע לענדער, וואו דאס אידישע פאלק איז געווען צו־זייעט און צושפרייט. די אידען אין די אלע גלות־לענדער האבען זיך אלס אומגאנגס־שפראך בענוצט מיט די שפראכען פון די פעלקער צווישען וועלכע זיי האבען זיך געפונען: דיא אידען פון שפאניען האבען געברויכט אראביש; דיא פראנצויזישע אידען—פראנצויזיש, די איטאליענישע—איטאליעניש, און די דייטשע אידען—דייטש. א ווערק געשריבען אויף אראביש איז דארום געבליבען אונפערשטענד־ליך פאר די אידען פון פראנקרייך, למשל, פונקט ווי א ווערק געשריבען אויף פראנצויזיש וואלט געבליבען פרעמד פאר די אידען אין שפאניען. אבער די אלע פערשיעדענע טיילען פון דעם אידישען פאלק, וואו זיי זאלען זיך ניט האבען געפונען, האבען בעזעסען איין אלגעמיינע שפראך, וואס האט זיי אלעמען צוזאמענגעבונדען אין איין גאנצעס—דאס איז געווען די העברעאישע שפראך. זי איז געווען די שפראך פון דעם אידישען גייסטיגען לעבען; דיא שפראך פון זייער תורה, פון זייערע תפילות און פון זייער ליטעראטור. די גרעסטע ווערק געשריבען אין אראביש, אפילו דער „מורה נבוכים“, האט ניט געקענט האבען מעהר ווי א לאקאלע און צייטליכע בעדייטונג, בלויז פאר די אידען וואס האבען פערשטאנען אראביש און נור אויף דער צייט ווען זיי האבען

איהר פערשטאַנען. דער רמב"ם אַליין האָט עס איינגעזעהען און האָט חרטה געהאַט פאַרוואָס ער האָט געשריבען אראַביש. דורך אבן־תבון'ס העברעאישער איבערזעצונג האָט ערשט דער „מורה נבוכים" געקראָגען זיין פערדיענטען ווערטה און איינפלוס פאַר אַללע אידען פון אַלע לענדער און אויף אַ גאַנץ לאַנגער צייט. ביז היינטיגען טאָג.

ר' משה אבן־תבון איז געוועזען אַ זוהן פון ר' שמואל אבן־תבון. ער איז געוועזען אַ געלעהרטער דאָקטאָר, מאַטהעמאַטיקער און פילאָזאָף. ער איז דער פערפאַסער פון איניגע אָריגינעלע ספרים, אָבער ער האָט זיך, וויא זיין פאָטער און זיידע, הויפּטזעכליך אָפּגעגעבען מיט איבערזעטצונגען. ער האָט איבערזעצט דעם רמב"ם'ס „ספר מלות ההגיון" איבער לאָגיק און מאַנכע פון זיינע מעדיציניש שריפטען. אַ חוץ דעם האָט ער איבערזעצט אין העברעאיש מאַנכע פון דיא ווערק פון דיא בעריהמטע אראַבישע פילאָזאָפען אַל־פאַראַבי, אבן־סינא און אבן־ראשד*). ער האָט אויך איבערזעצט טהיילען פון יוקליד'ס געאָמעטריע און אַן אבהאַנדלונג איבער אריטמעטיק. עס געפינט זיך אויך זיינע אַן איבערזעצונג איבער אַסטראָנאָמיע „חכמת הכוכבים" אָדער „חכמת תכונה". מיט זיינע איבערזעצונגען האָט ער געמאַכט, אַז די העברעאישע ליטעראַטור פון יענער צייט איז, אַ חוץ דיא אראַבישע, געוואָרען דיא רייכסטע אין פילאָזאָפישע און וויסענשאַפטליכע ספרים.

די פאַמיליע אבן־תבון האָט ארויסגעגעבען פון זיך אַ גאַנצע רייהע פון געלעהרטע און פילאָזאָפען, וועלכע האָבען געשפּיעלט אַ גרויסע ראָלע אין דעם לעבען פון די אידען אין דרום־פראַנקרייך און האָבען אויך געהאַט זייער איינפלוס אויף דיא אידען פון דיא אַנדערע אייראָפּעאישע לענדער. פאַר אַ געוויסער צייט האָבען דיא אידען פון דרום־

*) „התחלת הנמצאים הטבעיים" פון אלפאראבי; „הסדר הקטן" פון אבן־סינא: "כללי השמים והעולם; „ספר ההויה וההפסד"; „כללי ספר הנפש": „החוש והמיחוש: „מה שאחר הטבע", פון אבן־ראשד.

פראנקרייך געטראָגען דעם פאקעל פון וויסען, וועלכען דיא שפּאַנישע אידען האָבען צוליעב דיא רדיפות פון דיא אלמאָ־והאדען געמוזט ארויסלאָזען פון זייערע הענד.

יעקב בן מכיר א ב ן ־ ת ב ו ן, אן איינִיקעל פון ר׳ שמואל אבן־תבון, האָט געלעבט אין דרום פראנקרייך אין ענדע דרייצעהנטען און אָנפאנג פערצעהנטען יאָהרהונדערט. ער איז געווען א בעריהמטער אסטראָנאָם און מאטהעמאטי־קער, און זיינע ספרים איבער אסטראָנאָמיע זיינען איבער־זעצט געוואָרען אין לאַטייניש. ער און זיין קאָזין, ר׳ יהודה בר׳ משה א ב ן ־ ת ב ו ן, האָבען זיך געשטעלט אויף דער זייט פון דיא פערטהיידיגער פון רמב״ם, ווען דער קריעג צו־ליעב דעם „מורה נבוכים״ האָט אויסגעבראָכען צום צווייטען מאָל אין דיא צייטען פון דעם רשב״א. ער איז דאמאָלסט גע־ווען א קאמפף ניט נאָר געגען דעם רמבם״ס ספרים אַליין, נאָר געגען דעם שטודיום פון פילאָזאָפיע און וויסענשאפט בכלל.

דיא קולטורעלע טהעטיגקייט פון די אידען אין דרום פראנקרייך, וועלכע האָט אויסגעוויעזען צו ווערען א ווירדיגע נאָכפאָלגערין פון דער אידיש־אראבישער קולטור פון שפּאַ־ניען איז איבערגעריסען געוואָרען מיט געוואלט דורך דיא שוידערליכע רדיפות, וואס האבען זיך אָנגעפאנגען געגען אַלע אידען פון פראנקרייך.

ביז דעם אַלגעמיינעם לעצטען גירוש פון דיא פראנצוי־זישע אידען ביים ענדע פון פיערצעהנטען יאָהר־הונדערט, האָ־בען דיא אידען פון דרום פראנקרייך ארויסגעגעבען א רייהע געלעהרטע, פילאָזאָפען און פּאָעטען.

VII.

די אידישע פּאָעזיע אין דרום פראנקרייך. אברהם בעדארעשי (בדרשי) און זיין זוהן ר׳ ידעיה הפניני. די נייע מחלוקה וועגען דעם רמב״ם, איהרע אורזאכען און איהרע פיהרער. די שטעלונג פון דעם „פניני״ צו דער מחלוקה און זיין „אגרת ההתנצלות״, זיין ספר „בחינת עולם״.

די אידען פון דרום פראנקרייך האָבען ארויסגעגעבען פון זיך א היבשע צאהל פּאָעטען, וועלכע שטעהען אָבער פיעל נידריגער, סאַי אין זייער אינהאַלט, סאַי אין זייער פאָרם, ווי די גרויסע אידישע פּאָעטען פון שפּאַניען, וועמעס תלמידים און נאכפאָלגער זיי האָבען געזאָלט זיין. על פּי רוב זיינען זיי געווען פּשוט׳ע גראמען־מאַכער און „מליצים״, מענשען וואָס האָבען געזוכט צו מאַכען אַלערליי „קונצען״ מיט דער שפּראַך, וועלכע זיי האָבען פאָלקאָמען און גרינדליך באַזעסען. איינער האָט געמאַכט א תפלה, וואו יעדער וואָרט פאַנגט זיך אָן מיט אַן „א״; א צווייטער האָט געמאַכט א תפלה, וואו יעדער וואָרט פאַנגט זיך אַן מיט א „מם״ און עהנליכע אַזעלכע שפּראַך־קונצען. זיי זיינען ניכער געווען שפּראַך־פּאַקוסני־קעס ווי פּאָעטען. אין זייערע ליעדער געפינט זיך מעהר „קונצשטיק״ ווי פּאָעזיע. זייער שפּראַך איז מליצה׳דיגע באָמבאַסטיק, רייך אין ווערטער און אָרים אין געדאַנקען און בילדער.

די וויכטיגסטע פון די אידישע פּאָעטען אין דרום פראַנק־רייך זיינען די בעדארעשי׳ס, פאָטער און זוהן.

דער פאטער, אברהם בעדארעשי (בדרשי), האט געלעבט אין מיטען פון דרייצעהנטען יאהרהונדערט, און האט זיך אויפגעהאלטען אין א שטעדטעל פון דרום פראנקרייך, בעדזיער. אין בריטישען מוזעאום געפינט זיך א זאמלונג פון זיינע ניט־געדרוקטע פאעמען. א פאעמא אונטער דעם נאמען „חרב המתהפכת“ און א ספר איבער די סינאנימען און העברעאיש „חותם תכנית“ זיינען אפגעדרוקט געווארען. עס געפינט זיך פון איהם אויך א תפלה, וואס הייסט „בקשת הלמדים“, וואו יעדער ווארט פאנגט זיך אן מיט א „ל“.

פיעל וויכטיגער און א בעדייטענד גרעסערער פאעט פאר איהם איז געווען זיין זוהן ר׳ ידעיה בעדארעשי, וועלכער איז מעהר בעקאנט אונטער זיין ליטעראַרישען נאמען ידעיה הפניני, דער פערל־קלייבער.

ר׳ ידעיה הפניני איז געבארען געווארען אין בעדזיער אין יאהר 1270 און איז געשטארבען אין יאהר 1340. זיין פאטער האט איהם געגעבען א גוטע ערציהונג, האט איהם בעקאנט געמאכט מיט דער דאמאלסדיגער העברעאישער ליטעראטור און האט איהם געלאזט לערנען מעדיצין און פילאזאפיע.

שוין אין זיינע קינדערשע יאהרען האט ער זיך אויסגע־ציייכענט מיט זיינע ברייטע קענטניסע אין דער העברעאישער שפראך, אין וועלכע ער האט אריבערגעשטיגען זיין פאטער. צו פופצעהן יאהר האט ער אנגעשריבען די „בקשת הממים“, א תפלה פון טויזענד ווערטער, וואו יעדער ווארט פאנגט זיך אן מיט א „מ“*), פון וועלכע זיין פאטער איז שטארק נתפעל

*) „מרום מראשון, מקום מקדשנו, ממציא מצואים מאין, מחולל משמרות מרומו מאפס, מעמיד מחברת מערכות מבחילות מתוהו מוחלט, מתאר מגלי מה מחוגה מזלות, מכוננות מקבילות...“ — דאס איז דער אנ־פאנג פון יענער קונציגער תפילה, וועלכע לאזט זיך כמעט ניט איבער־זעצען

געוואָרען. ווערענדיג עלטער האָט ער אָבער אויפגעוואַכט די דאָזיגע קונצען מאַכעריי. און האָט זיך גענומען בעציהען ערנסטער צו דער פּאָעזיע.

צו זיבעצעהן יאָהר האָט ער אָנגעשריבען זיין „ספר הפּרדס", וואו ער בעהאַנדעלט אַלערליי פֿראַגען. ער רעדט דאָרטען וועגען דער נישטיגקייט פון דער וועלט און איהרע פערגעניגענס; ווי א מענש דאַרף זיך אויפפיהרען. און וועלכע וויסענשאַפטען א מענש דאַרף לערנען נאָכדעם ווי ער האָט געקראָגען זיין רעליגיעזע בילדונג. ער שרייבט דאָרטען אויך וועגען גראַמאַטיק, אַסטראָנאָמיע, פּאָעזיע און מליצה.

עס געפינט זיך פון איהם א פּאָעמאַ אונטער דעם נאָמען „אוהב נשים" (דער ליעבהאָבער פון פרויען), וועלכע איז אַן ענטפער אויף א פּאָעמאַ „שונא נשים" (דער פיינד פון פרויען), וואָס איז געשריבען געוואָרען פון אַן אַנדער פּאָעט, יהודה בן שבתי.

ער האָט אויך געשריבען פילאָזאָפישע פּירושים איבער די „אגדות" פון תלמוד און איבער די מדרשים.

צו פינף און דרייסיג יאָהר האָט ער אָנגעשריבען צום רשב"א זיין „אגרת ההתנצלות" (דער בריעף פון פערטהיי־דיגונג). ער האָט שוין דאָמאָלס געמוזט זיין א בעריהמטע פּערזענליכקייט. ווען ער האָט זיך ערלויבט אריינצומישען אין דעם קריעג און זיך שטעלען געגען דעם רשב"א.

דער קאַמפּף געגען דעם רמב"ם און דעם „מורה נבוכים", וועלכער איז פאַר א לאַנגע צייט שטיל געווען, האָט ביים אָנפאַנג פון פיערצעהנטען יאָהר־הונדערט (1303—1306) אויסגעבראָכען פון דאָס ניי. דער קאַמפּף האָט שוין אָבער דעם מאָל געטראָגען אַן אַנדער כאַראַקטער. ער איז געווען געריכטעט ניט אַזוי געגען דעם רמב"ם, וועמען ביידע צדדים אין דער מחלוקה האָבען רעספּעקטירט; אפילו ניט געגען דעם „מורה נבוכים", צו וועלכען מען האָט זיך שוין צוגע־וועהנט. דער קאַמפּף איז הויפּטזעכליך געווען געפיהרט גע־גען דער פרייער ריכטונג, געגען דעם לינקען פליגעל, פון דעם רמב"ם'ס תלמידים. זיי, די דאָזיגע תלמידים, זיינען געגאַנ־

גען פיעל ווייטער ווי זייער רבי האט ווען גע'חלום'ט, און האבען געזוכט צו ערקלעהרען די גאנצע תורה, אפילו דעם טהייל וואס האט צו טהאן מיט די מצוות. אויף אן אללעגא־רישען שטייגער. נים בלויז די ערצעהלונגען פון דער תורה זיינען משלים, ווי דאס האבען בעהויפטעט ר' יעקב אנאטאלי און ר' לוי בן אברהם בן חיים, וועלכע זיינען געווען די פא־טערס פון דעם „לינקען פליגעל", נאר די גאנצע תורה האט אן אינערליכע כונה. די אלע מצוות זיינען אנדייטונגען און משלים, כדי דער מענש זאל זיך קענען בעהעפטען מיט גאט. ערהויבען זיין גייסט און לייטערען זיין הארץ; אז און פיר זיך האבען זיי קיין שום בעדייטונג נים. דערפון איז גע־דרונגען, אז א מענש, וואס פערשטעהט שוין דאס אלץ איז נים מחויב צו היטען די תורה. עס האבען זיך געפונען אזעל־כע, וואס האבען זאגאר בעהויפטעט, אז משה רבינו איז נים מעהר ווי א גרויסער גזעצגעבער. דאס עסען פון חזיר־פלייש האט משה פארבאטען, וויל ער האט געמיינט, אז דאס איז שעדליך צום געזונד, אבער די דאקטוירים האבען בע־וויזען, אז ער האט געהאט א טעות. (מנחת קנאות).

די דאזיגע געדאנקען זייערע האבען זיי געפריידיגט אין די שוהלען און געלערענט פאר תלמידים. עס פערשטעהט זיך, אז דער קאנסערוואטיווער עלעמענט האט אין דעם גע־זעהן א געפאהר פאר דעם יודענטהום; ער האט אין דעם, נים מיט אונרעכט, געזעהן א דערנעהענטערונג צום קריסטענ־טהום. וועלכער האט אויך געפריידיגט, אמת, פון אן אנדער שטאנדפונקט, אז די תורה, די פראקטישע מצוות פון איהר, איז בטל געווארען.

דער ערשטער, וואס איז ארויסגעטראטען געגען די דא־זיגע עקסטרעמע אללעגאריסטען איז געווען ר' א ב א מ ר י (מארי) ב ן מ ש ה, ב ן י ו ס ף ד ו ן א ש ת ר ו ק פון מ א נ פ ע ל י ע. אבא מרי איז בשום אופן נים געווען קיין „פינסטערלינג". ער איז אליין געווען גוט בע־קאנט מיט דער פילאזאפיע בכלל און אויך מיט דעם „מורה נבוכים". דעם רמב"ם האט ער שטארק רעספעקטירט, כאטש

ער איז ניט געווען איינפערשטאנען מיט איהם אין אַלע איינ־צעלהייטען.. א ב א מ ר י האלט ניט, צום ביישפּיעל, פון דעם רמב"ם'ס דרייצעהן „עקרים". ער בעהויפּטעט, אז אין דער אידישער אמונה זיינען פאראן נאר דריי עקרים: 1) די עקזיסטענץ פון אן איינציגען, אונקערפּערליכען, אל־מעכטיגען גאט; 2) ער האט בעשאפען די וועלט פון גאר ניט; 3) די וועלט ווערט געפיהרט מיט גאט'ס השגחה. פון די דאָ־זיגע דריי עקרים קומען ממילא ארויס די אַלע אנדערע.

ניט פיהלענדיג זיך אויטאריטעט גענוג און שטארק גע־נוג, האָט א ב א מ ר י געזוכט צו געווינען אויף זיין זייט דעם „ר ש ב " א, דער רב פון בארצעלאָנא, שפּאניען, דער גרעסטער תלמודיסטישער אויטאָריטעט פון זיין צייט. דאס איז איהם אויך געלונגען. דער ר ש ב " א, וועלכער האָט א חוץ זיינע גרויסע תלמודישע קענטניסע אויך בעזעסען א בעדייטענדע ידיעה אין דער פילאָזאָפיע און אין די וויסענ־שאפטען, ווי עס איז צו זעהן פון זיינע דיספּוטען מיט די קריסטען און מאהאמעדאנער, האט באלד זיך געשטעלט אויף דער זייט פון אבא מרי. דער רשב"א האט געשיקט א בריעף צו דער געמיינדע פון מאנפּעליע, גע'חתמ'עט פון נאך פופצעהן רבנים, אין וועלכען ער האט פארגעשלאגען, אז מען זאָל ארייגלעגען אין חרם אלע די וואס ווילען לערנען פילאָזאָפיע און די וויסענשאפטען, איידער זיי האבען געקראגען א געני־גענדע תלמודישע און רעליגיעזע בילדונג און איידער זיי האבען דערגרייכט א בעשטימטען עלטער.

דער רשב"א האט ערווארטעט, אז אלע וועלען אויף דעם איינגעהן, אבער ער האט געמאכט א טעות אין חשבון. עס האט זיך באלד געבילדעט א פּארטיי, וואס איז געפיהרט גע־ווארען פון ר' י ע ק ב ב ן מ כ י ר א ב ן ת ב ו ן, וועל־כע איז שטארק ארויסגעטראטען געגען דעם. ר' יעקב בן מכיר איז אליין ניט געווען פון די עקסטרעמע אללעגאריסטען, אבער ער האט אין דער דאזיגער בעוועגונג פון אבא מרי גע־זעהן א בעליידיגונג פאר דער גאנצער אבן תבון פאמיליע, איבערהויפּט אויף ר' שמואל אבן־תבון, דער איבערזעצער

פון מורה נבוכים און אליין אז אללעגאריסט. די מחלוקה, ווי אלע מחלוקות, איז אלץ געווארען פארביטערטער און פער'עקשן'טער.ביידע צדדים זיינען געווארען פארביסענע, און דער קאמפף געגען די עקסטרעמע אללעגאריסטען איז פערוואנדעלט געווארען אין א קאמפף געגען דער פילאזאפיע און די וויסענשאפטען בכלל. ביידע צדדים האבען צוגעקראגען נייע כוחות, און די אידישע געמיינדען פון דרום פראנקרייך און שפאניען זיינען פארנאנדערגעטהיילט געווארען אין צוויי פיינדליכע לאגערען. דער רשב"א איז געוועזען דער ערשטער, וואס האט זיך בענוצט מיט דער וואפע פון דעם חרם. און אום „שבת חזון" פון יאהר 1305, האט ער אין זיין שוהל ארויפגעלעגט א חרם אויף אלע וואס וועלען לערנען פילאזאפיע און וויסענשאפטען איידער זיי וועלען ווערען פינף און צוואנציג יאהר. ער האט אויך ארויפגעלעגט דעם חרם אויף די יעניגע, וואס וועלען זוכען צו דערקלעהרען די תורה אויף א פילאזאפישען שטייגער. ר' י ע ק ב ב ן מ כ י ר א ב ן־ ת ב ו ן און זיין פארטיי האבען אויך ניט געשוויגען. ווי זיי האבען דערהערט פון דעם רשב"א'ס חרם, האבען זיי פון זייער זייט ארויפגעלעגט א חרם אויף דעם אנדערען צד, אויף אלע די יעניגע, וואס וועלען שטערען די אידישע יוגענד אין שטודירען די וויסענשאפטען און די פילאזאפיע, און אויף אלע די יעניגע, וואס וועלען וואגען צו ריידען געגען דעם רמב"ם.

רבי י ד ע י ה ה פ נ י נ י האט דאן אנגעשריבען צום רשב"א זיין „אגרת ההתנצלות", וואו ער פערטהיידיגט די משכילים. דער בריעף איז זעהר לאנג און געפינט זיך אין די „תשובות הרשב"א. אין דעם דאזיגען בריעף, וועלכער איז פול מיט מליצות און אונגעהערטע שבחים צום רשב"א, מאכט איהם ר' ידעיה הפניני פארווירפע פאר זיין שטעלונג, פאר וואס ער האט זיך געלאזען פארפיהרען פון אבא מרי און האט ארייגעלעגט גאנצע אידישע קהלות אין חרם. ער זוכט איהם צו בעווייזען, אז אידישקייט געהט האנד אין האנד מיט דער וויסענשאפט און מיט חכמה. אונז פארדריסט ניט, שרייבט ער אין דעם בריעף, וואס דו האסט די חכמה ארייג־

געלעגט איז חרם. וואס קען דער חרם שאדען די חכמה? אויב זי איז גאט'ס ווארט. דער אמת, קען איהר קיינער ניט פערניכטען. אונז פערדריסט אבער, וואס דו האסט זיך גע־איילט און צוגעהערט צו די רייד פון א ב א מ ר י און האסט פערשעהמט די אידישע קהלות פון פּ ר א ו ו ע נ ס. צווישען וועלכע עס געפינען זיך צדיקים, חכמים און לומדים. וואס זיינען זיי שולדיג, אויב עס געפינט זיך צווישען זיי איינער, וואס האט אפילו געזינדיגט. ביים ענדע בעט ער דעם רשב"א, אז ער זאל צוריקציהען דעם חרם צוליעב דעם כבוד פון רמב"ם און צוליעב זיין אייגענעם כבוד.

* * *

די וויכטיגסטע פון דעם „פּ נ י נ י ' ס" ווערק איז דער בעריהמטער „בחינת עולם" (א בעטראכטונג פון דער וועלט). דאס איז א גרויסע פּאעמא אין זיעבען און דרייסיג קליינע קאפּיטלען. וועלכע איז דורכגעדרונגען מיט'ן וועלט־שמערץ, אבער וועלכע ענדיגט זיך ניט אין פערצווייפלונג נאר אין טיעפען גלויבען און בטחון צו גאט. דערפאר טאקע האט די דאזיגע פּאעמא געהאט אזא גרויסען ערפאלג ביים אידישען פאלק, און ווערט נאך ביז היינט בעטראכט אלס איינער פון די בעסטע מוסר־ספרים. די שפּראך איז רייך און שעהן, כאטש איז מאנכע פלעצער עטוואס באמבאסטיש. גאנץ אפט זעהט מען אין זיינע בילדער און אין זיינע פערגלייכונ־גען דעם אמת'ן פּאעט:

„די וועלט איז א טיעפער און ברייטער שטורעמדיגער ים. די צייט איז א שוואכער בריק אריבערגעווארפען איבער איהם. איהר אנהויב איז דער ניט־זיין, און זי ענדיגט זיך מיט דעם טויט. וואו עס פאנגט זיך אן דער אמת'ער גליק. שמאל איז דער בריק, ניט מעהר ווי אן אייל, און קיין פארענטשעס זיינען אויך ניטא. און דו, מענשען־קינד, וועלכער לעבסט איבער געוואלד, מוזט איהם דורכגעהן. שמאל איז דער שטעג, ניטא וואו צו קעהרען זיך, רעכטס אדער לינקס. פוןביידע זייטען

ערוואַרטעט דיר אונטערגאַנג און טויט. האָסטו דען מיט וואָס צו שטאָלצירען? קענסטו דען זיך בעריהמען מיט דיינע רייכטהימער און מיט דיין ערווערב?... און וואָס וועסטו טהאָן, ווען דער ים וועט זיך צושטורמען און וועט איין גאַנצען פערניכטען דיין אָרימע אכסניא?"...

„וועלט, דו וועלט, דו קוואַל פון פערדאַרבען און פערניכטונג, זאָלען מיר פון דיר ערוואַרטען גליק און האָפנונג?...“

דער פּאָעט בעטראַכט די וועלט און איהר אויפפיהרונג; ער זעהט ווי די שלעכטע און די נאַרען פאַרנעהמען דעם אויבען־אָן, וועהרענד די גוטע און די קלוגע ווערען פערטריבען פון טיש. ער קעהרט זיך צו דער וועלט און זאָגט:

„דיינע געליעבטע זיינען די ערגסטע; די גוטע האָסטו פיינט. דו קלייבסט די שלעכץ און וואַרפסט אַוועק די יאָדרעס; דו נעהמסט צו זיך די ליידיגע און שטויסט אָפּ די פולע“. און ער ענדיגט מיט אַן עצה, אַז מען זאָל זיך ניט לאָזען פאַרפיהרען פון דער מרשעת „וועלכע פרעסט אויף איהרע אייגענע קינדער“.

גרויס איז דער מענש, און גרויס איז זיין שכל. עס זיינען פאַר איהם ניטאָ קיינע געהיימניסע. איבעראַל קען ער אריינדרינגען און דורכדרינגען. „אפילו צו גאָט אליין שפּאַרט ער זיך אַרויף“. און אָט ער, דער מענש, דאַרף שטאַרבען און פוילען אין דער ערד. זיין גאַנצער ווזען פּראָטעסטירט אין דעם פּאָעט געגען דער דאָזיגער גרויסער עולה:

„מען קען מעסטען די הויך פון די הימלען; מען קען דערגרונטעווען די טיעפקייט פון דער ערד, — דער מענשליכער שכל אליין איז אונערפאָרשבאַר.... צי קען די גאַנצע וועלט ארומנעהמען אייז געדאַנק, וואָס געפינט זיך אין דעם קליינעם אויבערשטען געצעלט, וואָס איז גרויס בלויז ווי א מענשליכע האַנד?... צי איז עס גוט, אַז אַזאַ סאַפּירען־שטיין זאָל זיין א ציעל פאַר אלע פיילען פון צופאַל, פאַר אלע אונגליקען? וואָרום זאָל דער מענש שטאַרבען און פערשווינדען, ווי די בהמות פון פעלד און

די חיות פון וואלד? ווארום זאלען די היילינגע שטיינער זיך בעהעפטען מיט דער ערד?... איך האב בעטראכט דעם מענשען, ווי אזוי ער איז בעשאפען געווארען. אלץ איז אין איהם גוט א חוץ דער טויט".

נאריש איז די מענשליכע האפנונג. דער מענש ווארט אלץ אויף מארגען און אויף שפּעטער, ווען בעסערע צייטען וועלען קומען. ער פערגעסט אז א פארשוואונדענער טאג איז א פערשטארבענער טאג, אז מיט יעדען טאג ווערט ער נעהענ־טער צום טויט. עס קומט אויס, אז ווארטענדיג אויף דעם מארגינן ווארט ער אייגענטליך אויף דעם טויט:

...ווי קען ער געלוסטען, אז עס זאל אריבער די נאכט, ווען אין דער נאכט ווערט ער פערלארען? ווי קען ער ער־ווארטען דעם אבענד, ווען אין איהם ווערט ער פערטרי־קענט און פערשניטען? ווי קען ער זיך יאגען נאך א פלי־הענדען שאטען, ווען צוזאמען מיט דעם שאטען פער־פליהט אויך זיין לעבען?

און אט די דאזיגע מורא פאר דעם טויט, דער שרעק פאר דעם ניט זיין, אט דער גרויסער וועלט־שמערץ, טרייבט איהם צום געדאנק פון אונשטערבליכקייט. ער קומט צום זעלבען אלטען, אלטען תירוץ וואס כמעט אלע רעליגיאנען און פילא־זאפישע סיסטעמען האבען אויף אזא אדער אן אנדער אופן געגעבען די זוכענדע, פארשענדע, בלאנדזשענדע מענשהייט, וועלכע האט אימער געזוכט א שכל און א תכלית אין דעם גרויסען סוד פון אונזער לעבען, וועלכער איז אפשר אין גאנ־צען גאר קיין סוד ניט....

.און א קוואל פון לעבען האט אונז די נאטור גע־שאנקען, דורך דער חכמה פון דעם בורא, וואס אונזערע נשמות בלייבען לעבען. דערמיט קענען מיר זיך טרייס־טען פון די צרות פון דער וועלט און פון דעם צער פון ויט, וואס ביזט, מענש, טרויעריג, ווען אנשטאט די נארישע וועלט בלייבסטו אונשטערבליך אין דער קעניג־ליכער הויז?"

דער תירוץ איז דא. און אלץ איז שוין רעכט. די וועלט איז ניט מעהר ווי א פרוזדור, ווי א פארהויז. דער עיקר איז „יענע וועלט“. צו וועלכע דער מענש דארף זיך צוגרייטען מיט זיינע גוטע מעשים און מיט זיין גוטער אויפפיהרונג. דער פאעט ידעיה הפניני ווערט מיט אמאל א פשוט׳ער מוסר־זאגער...

און קען מען דען איהם פערדענקען? קען מען דען האבען צו איהם טענות? האט דען ווער־עס־איז ווען־עס־איז געפונען אן אנדערען, א בעסערען אדער א אמת׳ערען תירוץ? קען דען זיין א תירוץ אויף א קשיא, וואס איז אייגענטליך גאר קיין קשיא ניט? מיר, מענשען, אין אונזער שוואכקייט און אין אונזער הילפלאזיגקייט און אוים רחמנות צו זיך אליין, האבען זיי אויסגעטראכט א קשיא.

VIII.

קלונימוס בן קלונימוס — א אידישער סאטיריקער פון פיערצעהנטען יאהרהונדערט. די אידישע לאגע אין פראנקרייך. די „גזרה פון די פאסטוכער“ און די „גזרה פון די קרעציגע“. זיין הויפּט־ווערק „אבן בוחן“, וואו דער ערנסט און דער שפּאס געהען האנד ביי האנד. זיין בייסענדע סאטירע וועגען זיינע צייט־גענאסען.

קלונימוס (קאַלאָנימוס) בן קלונימוס איז געווען א עטוואס אינגערער צייט גענאָסע פון ידעיה הפניני. ווי דער לעצטער אזוי איז ער אויך געווען א געבירטיגער פון דרום פראנקרייך. ער איז געבאָרען געווארען אין ארל, בערך אין יאהר 1286, און איז געשטאָרבען אין צווייטען פערטעל פון פיערצעהנטען יאהרהונדערט.

זיין פאָטער, וועלכער איז געווען א רייכער מאַן, א גרויסער יחסן און האָט געטראָגען דעם טיטול „נשיא“, האָט איהם געגעבען א גוטע ערציהונג. א חוץ תלמוד און דיא אַנדערע אידישע למודים האָט ער אויך געשטודירט פילאָזאָפיע, מעדיצין און דיא אַנדערע וויססענשאַפטען.

זיין ליטעראַרישע אַרבייט האָט ער אָנגעפאַנגען, ווען ער איז נאָך געווען אַ יונגער מאַן פון צוואַנציג יאָהר. דיא ערשטע צייט האָט ער זיך בלויז אָפּגעגעבען מיט איבערזעטצונגען. ער האָט איבערזעצט אַ גאַנצע רייהע פון ביכער איבער מעדיצין, אַסטראָנאָמיע, מאַטהעמאַטיק, פיזיק און פילאָזאָפיע. דאָס רוב פון דיא דאָזיגע איבערזעטצונגען געפינען זיך נאָך אין מאַנוסקריפּטען אין דיא פערשיעדענע

גרויסע אייראפעאישע ביבליאטעקען. בלויז איינע פון זיי האט זוכה געווען געדרוקט צו ווערען אזוי שנעלל וויא עס האבען זיך געפונען אידישע דרוקען. דאס איז זיין „אגרת בעלי חיים“, וועלכע איז צום ערשטען געדרוקט געווארען אין יאהר 1557, אין מאנטוא. א פערקירצטע און א שלעכטע איבערזעטצונג דערפון איז אויך געמאכט געווארען אין אידיש פון אייזיק מאיר דיק. דער „אגרת בעלי חיים“ שטעלט פאר א ויכוח צווישען דיא חיות און מענשען. דיא חיות בעקלאגען זיך אויף דעם מענשען, פאר וואס ער בעהאנדעלט זיי אזוי שלעכט. דער מענש פרובירט זיך פערענטפערען און זוכט צו בעווייזען, אז ער האט א רעכט אויף דעם. אבער דיא מענשליכע תירוצים זיינען דארטען גאנץ שוואכע. דער „אגרת בעלי חיים“ איז אריגינעל געשריבען געווארען אין אראביש און איז א טהייל פון דער ענציקלאפעדיע פון די „לויטערע ברידער“. א חוץ זיינע איבערזעצונגען פון אראביש אין העברייאיש, האט ער געמאכט איבערזעטצונגען אויך פון אראביש אין לאטייניש.

זיין רעפוטאציע אלס געלעהרטער און איבערזעטצער, און וואהרשיינליך אויך זיין הויכע שטעלונג אין דער געזעלשאפט, האט איהם געבראכט אין נאהענטע בעציהונגען מיט דעם קעניג ראבערט, וועלכער האט איהם געגעבען רעקאמענדאציאנען קיין רוים, וואו ער האט זיך בעזעצט.

וויא לאנג ער האט זיך אויפגעהאלטען אין רוים איז ניט זיכער. אבער ער איז דארטען יעדענפאלס געווען לאנג גענוג אום צו ווערען בעאיינפלוסט פון דער דארטיגער אטמאספערע, וועלכע איז געווען וויא דורכגעדרונגען מיט סאטירע און בייסענדען הומאר. אין דעם לאנד פון באקאטשיא און דאנטע האבען שוין דאן אנגעפאנגען צו בלאזען פרישע ווינטען, אנזאגער פון דער נייער צייט, וועלכע האבען ענדליך פערטריבען די מיטעל־אלטערליכע כמארעס. דער דאזיגער גייסט פון שפאט און וויץ האט אויך דורכגעבראכען דיא דיקע מויערען פון דער גהעטא. דער גרעסטער אידיש־

איטאליענישער פאעט פון יענער צייט. „דער אידישער דאנטע“ וויא ער ווערט פון מאנכע אנגערופען. ר׳ עמנואל הרומי, וועלכער האט זיך ערלויבט צו לאכען און צו שפאטען פון אללעם און אלץ. האט דאמאלס זיך אויפגעהאלטען אין רוים. מיט איהם האט זיך קלונימוס בן קלונימוס בעקענט און בעפריינדעט און פון איהם איז ער אהן צווייפעל בעאיינפלוסט געווארען.

א רייהע פון אונגליקען, איינער גרעסער פאר דעם אנ־דערען, האט געטראפען דיא אידען פון פראנקרייך אין יענער צייט. אין דעם יאהר 1306 האט דער פראנצויזישער קעניג „לואי דער שעהנער“ ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז אללע אידען זאלען פערלאזען פראנקרייך. דיא גזרה איז דורכגעפיהרט געווארען דעם 22טען יולי (אויף מארגען נאך תשעה באב). דאס אידישע פערמעגען איז קאנפיסקירט גע־ווארען, וואס דאס איז אייגענטליך געווען דיא הויפט־אור־זאכע פון דעם גירוש: דער פעראַרעמטער קעניג האט גע־זוכט אנצופיללען זיינע אוצרות מיט דעם אידישען רייכטהום. אין נייו יאהר ארום האט זיין זוהן, לואי דער צעהנטער, צוריק איינגעלאדען דיא אידען אין פראנקרייך. ער האט איינגעזעהען, אז כאטש דער איד איז טריף איז אבער זיין גראשען כשר, און אז זיין פאטער האט מיט דעם ארויסטרייי־בען פון דיא אידען מיט זיינע אייגענע הענד גע׳הרג׳עט דיא הוהן וואס לייגט דיא גאלדענע אייער. דיא אידען האבען זיך פון אנפאנג גערונגען, אבער דער קעניג האט זיי נאכגעגעבען אללע זייערע בעדינגונגען. דיא אידען זיינען צוריק ארייננגע־לאזען געווארען אין פראנקרייך אויף דער צייט פון צוועלף יאהר. דערביי איז סטיפולירט געווארען, אז אויב דער קעניג בעשליסט זיי ווידער ארויסצוטרייבען נאכדעם וויא דיא צוועלף יאהר וועלען זיך ענדיגען, מוז ער זיי ווארנען מיט א יאהר פריהער.

די אידען האבען זיך קוים צוריק בעזעצט אין פראנק־רייך, זיי האבען נאך ניט אוספייעט צו אנווארעמען זייערע פיסס, וויא עס איז געקומען דיא „גזרה פון דיא פאסטוכער“

(1320). א יונגער פאנאטישער גלח האט דערצעהלט, אז א טויב האט זיך איינמאל געזעצט אויף זיין קאפ און א צווייטען מאל אויף זיין פלייצע, וועלכע איז באלד פערוואנדעלט געווארען אין א וואונדער־שעהנע יונג־פרוי. די דאזיגע יונג־פרוי האט איהם געהייסען אנזאמלען א גרויסע ארמעע און וויעדער מאכען א הייליגען קרייץ־צוג צו בעפרייען ירושלים פון דיא „אונגלויביגע". עס האבען זיך ארום איהם צוזאמענגעקליבען ביז פיערציג טויזענד פאסטוכער, וועלכע האבען קדם כל אויסגעשאכטען הונדערטער און טויזענדער אידען. פערניכטענדיג קרוב פון הונדערט און צוואנציג אידישע קהלות.

א יאהר שפעטער איז פארגעקומען דיא „גזרה פון דיא קרעטציגע". דיא אונגליקליכע קרעטציגע, וועלכע פלעגען אין מיטעל־אלטער ווערען בעהאנדע'לט נאך ערגער וויא זיי ווערען בעהאנדעלט איצטער, האבען אויס ראכע פערגיפטעט דיא ברינימער. און ווען מען האט איינעם פון די קרעטציגע גענומען אויפ'ן „פערהער", וואס האט דאמאלס געמיינט דיא שרעקליכסטע מאטערניסען און יסורים, האט ער ארויפגעווארפען דעם בלבול אויף דיא אידען. דיא אידען האבען זיי דאס אנגעלעהרענט צו טאהן. עס פערשטעהט זיך, אז מען האט דיא בעשולדיגונג גלייך אויפגעכאפט און אהן שום ווייטערע טענות האט מען די אידען געפונען שולדיג. מען האט שוין אויסגעטראכט אללערליי טעאריען און ערקלעהרונגען, ווארום די אידען האבען עס געטאן. פינף טויזענד אידען זיינען פערברענט געווארען אין יענע „גזרת המצורעים". פיעלע האט מען ארויסגעטריבען און אויף דיא איבערגעבליבענע אידישע קהלות האט מען ארויפגעלייגט שווערע געלד־בעשטראפונגען.

עס פערשטעהט זיך, אז אין אזעלכע שרעקליכע צייטען האט זיך דיא אידען פון פראנקרייך ניט געקענט לאכען. אויב דער אידישער געלעכטער איז אללע מאל געמישט מיט א טרעהר, איז ער דאמאלס בודאי געוועזן אזוי. דיא דאזיגע שווערע צייטען האבען אוועקגעלייגט זייער שטעמפעל אויף

דער דאַמאַלסדיגער אידיש - פראַנצויזישער ליטעראַטור. ניט בלויז לאָזען זיך יענע אונגליקען פיהלען אין דעם טיעף ערנסטען „בחינת עולם“ פון בדרשי, וועלכער בעטראַכט דיא וועלט פאַר א יאָמער־טהאָל און דעם לעבען פאַר אַן אַפּ־קומענים און אַן אונגליק, נאָר אפילו אין דעם אַפּלאַכענדען „אבן־בחן“ (פּרוביר שטיין) פון קלונימוס בן קלונימוס געפינט מען אויף דעם זעלבען טיעפען טרויער און שמערץ. ביי איהם געהט דער קרעבץ און דער געלעכטער, דער שפּאַס און דער ערנסט האַנד ביי האַנד. זיין שפּאַס איז א בייזער און א גיפטיגער, און זיין געלעכטער איז ווי פון איי־נעם וואָס ווערט געפיהרט צו דער תליה.

ווי בדרשי קלאָגט אויף קלונימוס בן־קלונימוס אויף דער נישטיגקייט פון דעם לעבען און דעם צער פון טויט. וואס טויג דער לעבען, ווען ער ענדיגט זיך מיט'ן טוידט? וואָס טויג דעם מענשענס גרויסקייט און עשירות, ווען ער דאַרף פוילען אין דער ערד? „די וואָס האָבען געשלאָפען אויף בעטען פון עלעפאַנט־ביין, האָבען די ערד אלס זייער בעט; די וואס האָבען די בעסטע שפּייזען געגעסען, זיינען אליין שפּייז פאַר דיא ווערים; די רייך גע־קליידעטע קריגען א בגד פון ווערים. די ליפּען וואָס האָבען פון זיך פּערל געשאָטען, דאַרפען קושען די ערד; די בע־ריהמטעסטע מענשען ווערען שטויב“.

„צו האָסטו פארגעסען, דוא אַרעמער מענש, דעם ביי־טערען טאָג, ווען דיינע בעסטע פריינד נעהמען דיר אַרונטער פון דיין בעט, לייגען דיר אוועק אויף דער ערד און טהוען דיר אריין אין א ענגען אַרון? דיינע הענד זיינען ניט געבונדען, דיינע פיס זיינען ניט געקייטעט, אָבער דו בלייבסט דאָך בע־וועגלאָז.... און ווען זיי קעהרען זיך צוריק פון בית עולם, פאַנגט זיך אַן א רייסעריי וועגען דעם רויב. יעדער וויל אַלץ פּאַר זיך. „דעם טאָג פון דיין טוידט האָבען זיי ביטערליך גע־שריען, און אויף מאָרגען פרעהען זיי זיך מיט זייער רויב. פון דרויסען טראָגען זיי שווארצען טרויער און פון אינוועניג ווייסען וואָל. זיי האָבען געוויינט איידער דוא ביזט גע־

שטאַרבען, ווייל דוא ביזט צו שפעט געשטאַרבען; נאָך דיין מוידט זיינען זיי פריילעך, ווייל דוא האָסט זיי א רייכע ירושה געלאָזען. זיי לייגען אוועק א גרויסען שטיין אויף דיין קבר, כדי דו זאָלסט שוין קיינמאָל ניט קענען צוריק ארויס־קריכען פון דאָרטען און אויפמאַהנען דיינע עשירות״.

„הערט זיך צו, מיינע פריינד, די עצה איז גוט פאַר מיר און פאר אייך. איך בין צו איהר געקומען דורך לאנגער ער־פאהרונג. אנטלויפט פון דער וועלט. וואו איינער זוכט דעם אנדערען איינצושלינגען; מיידט אוים דיא מענשען, וועלכע זיינען אלע פאלש און ליגנעריש... אנטלויפט פון די מענשען. ווי מען אנטלויפט פון א שלאַנגען־נעסט, וויא פון א לייב אין וואלד. עס איז שוין בעסער זיך צו פערלאָזען אויף ווילדע חיות ווי אויף דעם מענשען. מיט גוטסקייט קען מען געווינען דיא ליעבע פון די חיות. איך האב געזעהען לייבען געפיהרט פון קינדער, אויך טיגערען, בערען און גיפטיגע שלאַנגען. דיא מענשען זיינען ערגער, זיי זיינען פערפלוכט, מען קען זיך אויף זיי ניט פערלאָזען. וואָס מעהר גוטס איהר וועט זיי טהאָן, אלץ מעהר שלעכטס וועלען זיי אייך בעצאָהלען״.

אָהן רחמנות רייסט קלונימוס בן קלונימוס ארונטער זיינע צייט־גענאָסען. זיי זיינען אלע שלעכט, ליגנער און בעריהמער. די רייכע האָבען שטיינערנע הערצער און בערויבען דיא אָרימע. זיי ווייסען ניט פון רחמנות און זיי ווייסען ניט פון יושר. מעג איינער זיין גראָב און אונוויסענד, קוים בעזיצט ער אָבער דיא בייטעל געלד, ערלויבט ער זיך חוצפה׳דיג צו זאָגען דעות וועגען אלץ.

ער מאכט חוזק פון דיא יחסנים מיט זייערע לאנגע יחוס־בריעף, וועלכע האלטען זיך שטענדיג אין איין בעריה־מען מיט זייערע גרויסע עלטערען. „עס זיינען דאָ אזעלכע, וואָס שטאַמען פון דיא פרויען וואָס זיינען געפייניגט געוואָ־ביי דער בעלאגערונג פון ירושלים, און האלטען זיך פאר אָב־שטאַמונגען פון קעניגליכע הייזער. איינער שטאַמט פון עמלק, און בעריהמט זיך אז זיין פאָטער איז דער נביא גד און זיין מוטער מרים דיא נביאה״....

„און מאַנכער בעריהמט זיך מיט זיין פרומקייט און גאָטספאַרכטיגקייט, ווי ער טהוט קיינעם ניט בעשווינדלען, קיינעם ניט בערויבען און קיינעם'ס ניט פערלאַנגען. גלויבט איהם ניט, ער איז א צבועק, ער וועט פון א נאַקעטען די קליי־דער אויסטהאָן.... ער לייגט תפילין, אָבער אונטער די תפילין איז א פּארך; ער טראָגט ציצית, אָבער אין זיינע קליידער גע־פינט זיך דאָס בלוט פון אונשולדיגע ארעמע לייט; ער קלאַפּט אן מזוזות אויף זיין טהיר, און ביי זיין טהיר ליעגט די זינד. איינער געהט מיט דעם קאָפּ ארונטער, די אויגען אויף דער ערד, דעם רוקען איינגעבויגען און זיעבען אונריינינגקייטען ליגען אין זיין הארצען".

„און איינער בעריהמט זיך מיט זיין דאָקטאָריע. ער דער־צעהלט וועגען זיך וואונדער. אַלע סודות זיינען פּאר איהם אָפען, ער וויים אַלע ביכער פון היפּאָקראַטוס און גאַללען און די ביכער פון אַלע אַנדערע חכמים און גע־לעהרטע. ער קען פּשוט מחיה מתים זיין, פון טויט לעבעדיג מאַכען. און דער גרויסער נארישער עולם, זעהענדיג דעם גראָ־בען רינג אויפ'ן פינגער און דעם מאַנטעל פון פּורפּור־וואָל אויף זיינע פּלייצעס מיינט טאקע, אז ער איז א גרויסער דאָק־טאָר.... און איצטער הערט זיך צו, מענשען, וויא אזוי ער איז זיך נוהג מיט זיינע פּאציענטען: ער קומט צום חולה, ניט בלויז א קוק אויף איהם און געפינט באלד אוים, אז ער איז א מסוכן:

„עס וואקסט איהם עפּעס אויף זיינע געהירען", זאָגט ער. „איהר פרעגט פון וואנען איך וויים, ניש־קשה, איך דער־קען עס אן דעם דופק און קוקענדיג אויף זיין „השתנה". אזעל־כע פּעללע זיינען ביי מיר קיין נייעס ניט; מיר זיינען דיא סימפּטאָמען גוט בעקאַנט. זייט מוחל, דערלאַנגט א פופציגער, דאָס איז מיין פּרייז. וואָס דען, אומזיסט וועל איך היילען?"

און ווען דער דאָקטאָר קריגט בעצאָהלט נעהמט ער זיך צו פערשרייבען זיינע רעצעפּטען. ער רופט אריין דעם אפּטיי־קער און דיקטירט איהם: נעהם אביסעל טריף־וואַקס און עטליכע נעגעלעך, צוריב זיי גוט און לייג צו דעם צו ווילדען־

גראז און דערנער, א פערברענטע „ערלה“ און ביטערע וואָרצלען, בלעטער פון אן אוילבערט בוים און דאָס בלוט פון א גאָרטעז־פייגעלע, קאלטע שאָלעכץ און מילך פון אן עזעלין, דיא בליהונג פון א רויז און די שטויב פון לשון הרע, מיש עס אויס און זיפּ אלץ דורך. דאָס איז אן אויסגעצייכעטע רפואה, מיינע אן אייגענע ערפינדונג“.

דער דאָקטאָר בענוגענט זיך ניט מיט איין רעצעפּט. ער שרייבט אָן גאנצע דריי. א צווייטער רעצעפּט בעשטעהט פון מאָך, א שוך־בענדעל, דער צאָהן פון א פוקס, דיא זאַפּט פון א פעלז, די נעגעל פון א טיגער, דעם שפּיץ פון א זאנג און די מילך פון א הוהן. פאר דעם, וואָס איז בעקאַנט מיט דער געשיכטע פון דער מעדיצין און וויים וואס פאר א מינים רעצעפּטען מען פלעגט דאמאָלסט פערשרייבען, איז די לצנות פון קלונימוס בן קלונימוס בשום אופן ניט איבערגעטריעבען.

די קרובים פון דעם חולה טהוען זייער בעסטעס דעם קראנקען צו רעטען, אָבער אין מיטען נאכט שטאַרבט ער. „וואָס קימערט עס דעם דאָקטאָר? ער רייסט ניט קיין קריעה, ער זיצט ניט קיין שבעה, ער וויים ניט פון שלושים. ער האָט זיין געלד, און וואָס נאָך דאַרף ער? און דער דאָזיגער רויבער טהוט נאָך ערגער, ער קומט צולויפען צו דיא קרובים און מאכט געוואלדען: „איהר האָט איהם געטויטעט, ווייל איהר האָט ניט געפאָלגט מיינע ווערטער“. ווען איהר לייענט קלונימוס בן קלונימוס'עס בעשרייבונג פון דעם דאָקטאָר, מיינט איהר, אז איהר האָט צו טהאָן מיט א דאָקטאָר פון צוואנציגסטען און ניט פון פיערצעהנטען יאָהרהונדערט.... אפנים, מענשען בייטען זיך וועניג.

ניט וועניגער סארקאסטיש איז ער, ווען ער רעדט וועגען דיא פאָעטען, וועלכע געהען ארום מיט פערריסענע נעזער, ווייל זיי איז געלונגען צו מאכען א שעהנעם פערז אָדער א פאסענדען גראם. זיי מיינען, אז עטוואָס אזעלכעס איז נאָך קיינמאָל ניט געוועזן. פילאָזאָפען, געלעהרטע, תלמודיסטען, וואָס פאר א ווערטה האָבען זיי לגבי איהם, דעם גראמען־

פלעבטער, און זיין גראם ? און אז ער קלייבט זיך אָן א העפ־טעלע פון די דאָזיגע פוסטע מליצות, ווערען אלע אידישע חכמים אין זיינע אויגען ווי דיא שאָלעכץ פון קנאבעל. ער טראָגט זיך ארום מיט צעטעלעך פערשריעבען מיט שעהנע מליצות, — ער דערצעהלט ניט וויפיעל בוים־אייל האט ער אין דיא נעכט פערברויכט זיי ארומצופוטצען, — טראָגט די פערשריעבענע צעטעלעך מיט זיך אין די גאסען און לייענט זיי פאר אלעמען פאר. „הערט זיך צו, הערט זיך צו“, רופט ער אלע ווײלע צו זיינע צוהערער; „הערט ווי שעהן דאס איז, וויא גרויס דאס איז, וויא טיעף דאס איז. וואס, ניין ? וויא קומט איהר צו פערשטעהן אזעלכעס, ווי קומט איהר צו בע־גרייפען אזעלכע טיעפע ענינים ?“ א מענש אָהן חכמה און אָהן א מלאכה. ער האט זיך ארפּגעלאָזען אין די טיעפע וואַ־סערען און ארויסגעשלעפט א שטיקעל שערבעל.

קלונימוס בן קלונימוס שאנעוועט קיי־נעם ניט. ער לאכט אָפּ פון די לומדים און די רבנים, וועלכע זוכען זיך בלויז אויסצופיינען מיט זייער לומדות און מאכען דערפון א קוואל פון פרנסה. זיי ווייסען די תורה, אָבער זיי היטען איהר ניט. אז איינער זאָגט כשר, מאכט דער אנדערער טריפה; אז איינער זאָגט מותר, זאָגט דער אַנדערער אסור. „און זיי פערמעהרען דיא מחלוקות צווישען אידען, ביז וואנען דיא תורה ווערט וויא צוויי“. ער לאכט אָפּ פון די מדקדקים מיט זייער „דקדוק“; פון די אסטראלאגען און שטערנזעהער מיט זייערע פאלשע נבואות; פון די געלעהרטע און פילאָ־זאָפען, וועלכע מיינען אז זיי ווייסען שוין אלץ.

ער ערלויבט זיך אפילו צו ריידען סארקאסטיש וועגען דער תורה. ער בעדויערט זיין שיקזאל, וואס ער איז געבאָרען געוואָרען א מאנסביל און מוז טראָגען אויף זיך א לאסט פון דיא תרי"ג מצוות, אזעלכע שווערע מצוות. ער וואָלט בעסער געוואָלט זיין א פרוי. וואס וואָלט איהם דאן געפעהלט ? ער וואָלט בלויז געדארפט אָבהיטען דריי קליינע מצוות און פער־שפּארען זיך צו פּלאגען מיט'ן לערנען די תורה, דעם תלמוד, די פוסקים און נאך די וויסענשאפטען דערצו. ער וואָלט גע־

ווען א באלעבאסטע אין הויז, געפלוידערט נארישקייטען, דערצעהלט זיך מעשיות און בערעדט איינע דיא אנדערע. וואָל וואָלט איהם געפעהלט : זיין קלייד, זיין שפייז און אויך זיין „עונה" וואָלט ער געקראָגען....

„פּאָטער אין הימעל, וואָס דוא האָכט געטהאָן ניסים צו אונזערע עלטערען אין וואסינר און איי פייער, וואס האָט גע־מאַכט אז אברהם'ס קאלך־אוייוען זאָל ניט ברענען, וואָס האָט אין איהר מוטער'ס בויך געמאַכט, אז ד י נ ה זאָל פון א זכר א נקבה ווערען *), וואָס האָט דעם שטעקען צום שלאנג געמאכט און דיא ריינע האנד איז קרעציג געוואָרען, וואָס האָט אויסגעטריקענט דעם ים און צושפּאלטען דעם י ר ד ן. וואָס האָט פון פעלז א וואסער־קוואל געמאַכט, איך בעט דיר: מאַך מיר פוֹן א זכר א נקבה... אָבער וואָס זאָל איך טהאָן, איך בין געבאָרען געוואָרען מיט א מום, וועלכער מוז שוין ביי מיר בלייבען"....

אינטערעסאנט איז זיין בעשרייבונג פון דיא אידישע ימים־טובים, וויא אזוי זיי פלעגען דאמאָלסט געפייערט ווע־רען. ער בעשרייבט חנוכה מיט די לאטקעס, וואָס מען פלעגט דאמאָלסט וויא איצטער באַקען. ער בעשרייבט פורים מיט דיא פורים־שפּיעלער און דיא מצוה פון שכור'ען **). ער בע־שרייבט שבועות מיט דיא מילכיגע געריכטען און די אלערליי געבעקסען. דיא מנהגים זיינען דאמאָלסט געווען דיא זעלבע וואָס איצטער. ווענען ראש השנה דערצעהלט ער, אז די לצים בעגריסען זיך אויף אזא ארט : „צום נייען יאָהר מיט נייע פליגען", און דער אנדערער ענטפערט : „צום נייען יאָהר מיט נייע פליי".

* * *

דיא שפּראַך פון דעם „אבן־בוחן" איז ניט אזוי שעהן, ניט אזוי רייך און ניט אזוי ביבליש ריין ווי די שפּראַך פון

*) אזא תלמודישע לעגענדע.

**) ווענען פורים האט ער אויך אנגעשריבען א בעזונדערע „מסכת פורים", געשריעבען אין דעם סטיל פון דעם תלמוד, וועלכע איז פון די בעסטע פּאראָדיען אין דער גאנצער העברעאישער ליטעראטור.

דעם „פּניני“. ער האָט ליעב ארײַנצובריינגען תּלמודישע אויסדריקע און תּלמודישע שפּריך־ווערטלעך, וואָס האָבען אָפּט צווייזייטיגע בעדייטונגען. ער מאַכט פיעל געברויך פון ווארט־שפּיעל, פון דונקעלע אָנצוהערעניסען, פון ריידען אויפ'ן האונק, אזוי אז עס איז כמעט אונמעגליך איהם ווערטערליך צו איבערזעצען. אין זיין וויטץ און אין זיין הומאָר, זעהר אָפּט א בייזער און א גיפטיגער, האָט ער צו זיך קיין גלייכען ניט אין דער מיטעל־אלטערליכער העברעאישער ליטעראטור.

IX.

די אידישע פילאזאפען פון דרום פראנקרייך. ר' יוסף א ב ן כ ס פ י. ר' משה נ ר ב ו נ י. דער „שווארצער טויט" און די לאגע פון די אידען אין דרום פראנקרייך און שפאניען. דער פאבסט קלעמענט דער זעקסטער. די משומדים־עפידעמיע. דער משומד א ב נ ר פון ב ו ר ג א ס. זיין „אגרת הגזרה" און ר' משה נרבוני'ס ענטפער „מאמר בבחירה".

די אלע מורא'דיגע צרות און די שוידערליכע רדיפות און גירושים וואס די אידען פון פראנקרייך האבען געהאט אויסצושטעהן האבען נאך ניט בעוויזען אין גאנצען צו אונטערדריקען און פערניכטען דעם גייסט פון פארשען און דעם דורשט נאך וויסען ביי די אידען. פונקט אזוי ווענִיג, אויב ניט נאך ווענִיגער, האבען געהאלפען די פערפאלגונגען פון אינווענִיג. דער חרם וואס דער ר ש ב " א און די איבריגע קנאים האבען ארויפגעלעגט אויף אלע די יעניגע וואס ווִלען זיך אפגעבען מיט דער פילאזאפיע און די וויסענשאפטען האט ניט געבראכט די רעזולטאטען, וואס זיי האבען ערווארטעט. די אידישע יוגענד האט זיך ניט געלאזט איינשרעקען. אין די עטליכע צעהנדליג יאהר, צווישען די ענדע פון דרייצעהנטען ביז'ן מיטען פון פיערצעהנטען יאהרהונדערט, האבען די אידען פון דרום פראנקרייך ארויסגעגעבען פון זיך א גאנצע רייהע פון גלענצענדע געלעהרטע, פילאזאפען און ביבעלערקלעהרער, וואס קענען זיך גאנץ גוט פערגלייכען מיט די אידישע געלעהרטע און פילאזאפען פון דער „גאלדענער שפאנישער עפאכע.

י ו ס ף ב ן א ב א מ ר י א ב ן כ ס פ י (קאספּי) איז געבאָרען געוואָרען אין ל'ארזשענטיע אין לעצטען פערטעל פון דרייצעהנטען יאהרהונדערט און איז געשטארבען אין טאראסקאן אין יאהר 1340. פון זיין לעבען איז אונז ווענינ בעקאַנט. ער איז געווען איינער פון די וואָס האָבען געליטען פון דער „גזרה פון די פאסטוכער“. ער איז געצוואונגען גע־וואָרען צו פערלאָזען זיין געבורט־שטאָדט, און האָט אַ לאנגע צייט געפיהרט דעם לעבען פון א וואנדערער.

כ ס פ י איז ניט געווען קיין גרויסער תלמודיסט, אזוי דערצעהלט ער אליין אין זיין צואה צו זיין זוהן, און דאס איז וואהרשיינליך די אורזאכע, ווארום ער איז געבליבען כמעט אונבעקאנט, כאטש ער איז געווען איינער פון די פרוכטבארסטע שרייבערס פון זיין צייט. דער שטודיום פון תלמוד און פוסקים איז געווען אבסאלוט נויטיג פאר א אידי־שען געלעהרטען, אום ער זאָל קענען ווערען אנערקענט און קריגען א נאציאָנאלע רעפּוטאציע. די תורה האט פערנומען דעם ערשטען פּלאַץ; נאכהער ערשט איז געקומען די חכמה. דער רמב"ם אליין וואלט ניט געהאט אזא בעדייטונג און וואלט פיליכט אין גאנצען פארגעסען געוואָרען, ווען ער זאָל ניט געווען זיין אזא גרויסער תלמודיסט.

כ ס פ י האָט אָנגעשריבען אריבער דרייסיג ספרים, די מעהרסטע פון וועלכע זיינען נאָך ניט געדרוקט געוואָרען און געפינען זיך אין מאנוסקריפּטען אין די פערשיעדענע בי־בליאָטהעקען. ער האָט געשריבען איבער גראַמאַטיק, ביבעל־ערקלעהרונג, פילאָזאָפיע און עטהיק. ער איז געווען א שטאר־קער אנהענגער פון רמב"ם און האָט געשריבען א פירוש אויף דעם „מורה נבוכים“. אָבער ער איז שוין געקומען אונטער דעם איינפלוס פון דעם גרויסען אראבישען פילאָזאָף א ב ן ר א ש ד (אווערראעס), וועלכער איז דאמאלס געווען דער אנערקענטסטער אריסטאָטעליאנער אין דער אלגעמיינער פי־לאָזאָפישער וועלט, ביי די אידען פונקט אזוי גוט ווי ביי די קריסטען און די מאהאמעדאנער. כ ס פ י ערלויבט זיך אין געוויסע פונקטען צו געהן ווייטער ווי דער רמב"ם. און

אין זיין פירוש אויף דעם „מורה נבוכים" גיט ער אנצוהערע־נים, אז די וועלט איז מעגליך אז אויביגע. דערפאר האט ער געגעז זיך ארויסגערופעז די אונצופריעדענהייט אפילו פון אזעלכע מענשען ווי קלונימוס בן קלונימוס, שמעון דוראן און יצחק אברבנל.

ווי ביי אלע עכטע אריסטאטעליאנער פארנעהמט ביי איהם דער שכל דעם מיטעל־פונקט; דער שכל, די דיינקונגס־קראפט, איז דער העכסטער ריכטער און דער אליין־הערשער. ער איז דער מקור פון אונזער גאנצער ערקענטניס. דער גאנ־צער יוניווערזום איז א שכל'דיגע ערשיינונג אדער געשעהע־ניס, ווייל גאט אליין איז דער ריינסטער, טהעטיגסטער שכל. דער אמת איז נאר דאס, וואס דער שכל געפינט פאר אמת. דער שכל אנאליזירט די ערשיינונגען און די איינדריקע פון דער אויסערער וועלט און קלייבט אויס דאס אמת'ע פון דעם שיינבארען. ווען דער מענש פערטיעפט זיך מיט דעם „שכל העיוני", מיט זיין ריינער דיינקונגס־קראפט, „ברענגט ער אריין גאט אין זיין קאפ". ווייל „דער שכל איז גאט און גאט איז דער שכל".

די וויכטיגסטע יסודות אדער עיקרים פון דעם יודענטהום זיינען פיער: 1) אז עס איז דא א גאט; 2) אז ער איז איינער; 3) אז מען דארף איהם ליעבען און 4) מורא האבען פאר איהם. דאס מיינט אבער ניט, אז מען דארף די אנדערע מצוות ניט אפהיטען. ווען איינער ווייס די אלע פילאזאפישע און מאראלע טעמים און כונות פון די מצוות איז אודאי גוט, אבער עס איז רעכט אהן דעם אויך, דער עיקר איז זיי אפצוהיטען. ווען עס האנדעלט זיך וועגען די פראקטישע געבאטע און פערבאטע זאגט די תורה „ועשית", דו זאלסט טהאן, ווייל דער עיקר איז דער טהאן און ניט דער פארוואס און פארוועו. דער טהאן אליין האט אן ערציהערישע בעדייטונג, עס עדעלט אויס דעם מענ־שען און פלאנצט איין איהם איין גוטע מדות. בלויז ווען עס האנדעלט זיך וועגען בעגרייפען די גאטהייט שטעהט גע־שריבען „וידעת", און דו זאלסט וויסען. גאט'ס עקזיסטענץ,

הייסט עס, דארף בעווייזען ווערען על פּי שכל, דער מענש דארף עס פערשטעהן. וועהרענד בנוגע די מצוות איז געזאגט, אז מען זאל זיי טהאן.

א צווייטער בעדייטענדער פילאזאף פון יענער צייט איז געווען ר׳ משה בר׳ יהושע נרבוני (נאר־באני). ער איז געבוירען געווארען אין פּערפּיניאן ביים ענדע פון דרייצעהנטען יאהרהונדערט און איז געשטאר־בען בערך 1362. ער האט געשטודירט מעדיצין, פילאזאפיע און די וויסענשאפטען. פון זיין לעבען איז אונז גאנץ ווייניג בעקאנט. פאר א געוויסע צייט האט ער זיך אויפגעהאלטען אין סערוועראַ, שפּאניען, וואו איהם איז אויסגעקו־מען דורכצולעבען איינעם פון יענע שוידערליכע פּאָגראָמען, ארגיען פון רויב און מארד, וועלכע די קריסטליכע פעלקער פון אלע מעריב אייראָפּעאישע לענדער האבען געמאכט געגען די שוואכע און שוצלאָזע אידען. נרבוני איז געווען איי־נער פון די אנטרונענע, און ער האט בלויז פערלארען זיין פערמעגען און זיינע ביכער.

די אורזאכע פון די דאזיגע אויסשלאכטונגען און די וויל־דע בלוט־ארגיען איז געווען דער שווארצער טויט, „דער בייטש פון דער מענשהייט“. געקומען איז ער פון כינא, וואו ער איז געבוירען געווארען אין שמוץ און אין ארימקייט, און ער האט זיך פערברייט מיט דער שנעלקייט פון א בליץ. די מענשהייט איז ניט געווען פאָרבערייטעט און האט נאך ניט געוואוסט פון קיינע סאניטארע מאסרעגעלען. קיינער האט ניט געוואוסט די אורזאכע פון דער דאזיגער שרעקליכער קראנקהייט; קיינער האט ניט געוואוסט ווי איהר צו היילען, און קיינער האט ניט געוואוסט ווי איהר אבצוהאלטען. פריי און אונגעשטערט האט דער שרעקליכער טויט זיך פערשפּרייט פון שטאדט צו שטאדט און פון לאנד צו לאנד. גאנצע שטעדט און גאנצע פּראָווינצען זיינען פערניכטעט געווארען. פינף און צוואנציג מיליאן מענשען, א פיערטע טהייל פון דער דאמאלס־דיגער מענשהייט, זיינען אומגעקומען. א שרעקליכע מורא

און נאד אן ערגערע פערצווייפלונג איז בעפאלען דער מענש־הייט. מענשען האבען זיך פערלארען, און אין זייער פער־צווייפלונג. אין זייער כעס און אין זייער הילפלאזיגקייט זיי־נען זיי געווען פארטיג אלץ צו גלויבען און אלע שוידערליכ־קייטען צו בעגעהן.

די קרבנות פון דעם דאזיגען מאכטלאזען גרימצארען, פון דער דאזיגער אונבעהאלפענער פערצווייפלונג זיינען, אין די קריסטליכע לענדער, געווען דיא אידען. אויך די מאהאמעדא־נער און די מאנגאלען האבען געליטען פון דעם שווארצען טוידט ניט וועניגער ווי די קריסטען. אבער זיי איז ניט איינ־געפאלען צו בעשולדיגען אין דעם די אידען. גאנץ אנדערש איז עס געווען אין דיא קריסטליכע לענדער. יאהר־הונדערטע לאנג האט דיא קירכע און איהרע גייסטליכע געהאלטען אין איין העטצען און פריידיגען געגען די אידען. די אידען זיינען די מערדער פון דעם ערלייזער; די אידען זיינען פון גאט אליין פערשאלטען; די אידען זיינען ערגער ווי אפיקורסים; די אי־דען זיינען שותפים מיט דעם שטן; זיי זיינען מכשפים; די אידען מארדען קריסטליכע קינדער און געברויכען זייער בלוט אין די מצות; די אידען פערשוועכען די „היילינגע ברויט". א כלל, די אידען זיינען די ערגסטע פון די ערגסטע, קינדער פון דעם טייפעל, וועמען עס איז א מצוה צו פערניכטען. די דאזי־גע לעהרען האבען געהאט זייער ווירקונג, און ווען דער גרוי־סער אונגליק, דער שרעקליכער שווארצער טוידט, איז געקור־מען האט מען אינסטיקטיוו גענומען זוכען די אורזאכע דער־פון אין דעם אידען, וועלכער איז פון אימער דער קוואל פון אלע אונגליקען. דערצו האט אויך געהאלפען דער אומ־שטאנד, וואס די אידען האבען געליטען וועניגער פון שוואר־צען טוידט ווי די קריסטליכע בעפעלקערונג. צו דאס האט זיך גענומען דערפון, וואס די אידען האבען דאן געפיהרט א מע־סיגערען און א מאראליש־ריינערען לעבען; צו איז עס געווען דערפאר, וואס זיי זיינען בעסער געווען בעקאנט מיט היגיע־נישע כללים און זייערע שפייזען זיינען געווען ריינערע, איינפאכערע און געזונטערע; צו איז עס, ענדליך, גאר געקור־

מען דערפון, וואָס די אידען אַלס שטענדיגע שטאָדט־מענשען, זייענדיג געצוואונגען צוליעב זייער פּאָליטישער און עקאָנאָמי־שער לאַגע צו לעבען אין ענגשאַפט, האָבען ביסלעכווייז זיך ערוואָרבען אַ מין אימיוניטעט געגען די אַלע יעניגע עפּידעמי־שע קראַנקהייטען, וואָס קומען ארויס און ענטוויקלען זיך אין ענגשאַפט און אין שמוץ, — צו איז דאָס, יענעס אָדער אפשר אַלע צוזאַמען געווען די אורזאַכע, וואָס די אידען האָבען וועניגער געליטען פון שווארצען טוידט, קען מען ניט וויסען. דער פאַקט איז אָבער, אַז די שרעקליכע עפּידעמיע האָט געהאַט וועניגער שליטה אויף די אידען.

די אידען זיינען אַלזאָ די שולדיגע. זיי האָבען פערגיפ־טעט די טייכען, די קוואַלען, די ברינימער, אפילו די לופט. זיי האָבען עס געטהאָן כדי ראַכע צו נעהמען פון די קריסטען. דאָס איז אַ קאָנספּיראַציע פון די אידען צו פערניכטען די קריסטען פון אַלע לענדער מיט איין קלאַפּ, און אויף אַזאַ אופן פּטור צו ווערען פון קריסטענטהום. די אידישע דאָקטאָרען פון שפּאַניען, וועלכע זיינען בעקאַנטט מיט מאַגיק, כשוף און אַלערליי „שווארצע קונצען", האָבען עס פאַבריצירט די גיפט, און דער „אינטערנאַציאָנאַלער יודענטהום" האָט פערשפּרייט דעם דאָזיגען גיפט אין אַלע קריסטליכע לענדער.

דער עולם האָט געגלויבט. דער עולם גלויבט אימער אין די ווילדעסטע מעשיות, אין אַלערליי אונמעגליכקייטען, וואָס ווערען געזאָגט אויף זיינעם אַן אמת׳ען אָדער אַן איינגעערד־מען שונא. פריהער דאַרף מען דעם עולם בלויז איינריידען, אַז יענער און יענער איז זיין טוידטליכער שונא, דאַן וועט ער שוין אַלץ גלויבען אויף איהם. ארגומענטירען, דעבאַטירען, בעווייזען — דאָס זיינען אַלץ ארויסגעוואָרפענע ארבייט. דער מענש איז ניט קיין ראַציאָנאַלע חיה, ער ווערט ניט געפיהרט און בעוועגט פון שכל. דער מענשליכער שכל איז בכלל בלויז אַ דינער צודעק אויף זיינע פּרימיטיווע חיה׳שע אינסטינק־טען. דער מענשליכער שכל איז דער אינגסטער, דאָס הייסט דער ש פּ ע ט ס ט ע ר, פון זיינע ערוואָרבענע פעהיגקייטען

און קומט א וועלכע־ניט־איז וועלט־ערשיטערענדע עראייגניס, ווערט דער שכל פערשטויסען ווי מעקענע פון א שטורם.

די אידען זיינען די טוידטליכע שונאים פון די קריסטען, אזוי האָט מען כסדר געלערענט די קריסטען. מען האָט עס איינגעפלאַנצט אין זייערע הערצער פאר דורות־לאַנג, פון זייער קינדהייט אָן. איז דען א וואונדער וואָס די קריסטען האָבען אלץ געגלויבט אויף די אידען? די אידען האָבען פערגיפטעט די וואסערען און די לופט, — ווער קען דען אין דעם צווייפלען? שטאַרבען דען ניט צעהנדליגע טויזענדע און מיליאָנען פון דעם שווארצען טוידט? דארף מען דען נאָך בעסערע בעווייזע? אַי וואָס, די אידען אליין שטאַרבען דאָך אויך דערפון און עס איז דאָך אונמעגליך, אז זיי זאָלען זיך אליין פערגיפטען? דאָס איז א טענה פאר דער באָבען. אין צייטען פון ווילדער אויפרעגונג הערט מען זיך ניט צו און מען קען זיך ניט צוהערען צו שכל'דיגע טענות.

מען מוז צוגעבען, אז די קריסטען האָבען געזוכט צו בערוהיגען זייער געוויסען; זיי האָבען געזוכט צו געפינען בעווייזע, אז די אידען זייען ווירקליך די פערגיפטער, די פערורזאכער פון דעם שווארצען טוידט און זיי האָבען די בעווייזע געקראָגען. און געקראָגען האבען זיי די דאָזיגע „בעווייזע" דורך אזעלכע מיטלען, וואָס מאַכען אונז היינט אויפשוידערען, וואָס מאַכען, אז דאָס בלוט זאָל פערגליווערט ווערען אין די אָדערען, אָבער דאן, אין דעם שרעקליכען מיטעלאַלטער, זיינען אזעלכע מינים בעווייזע בעטראכט געוואָרען פאר געזעצליך. די בעווייזע זיינען ארויסגעצוואונגען געוואָרען פון די אונגליקליכע קרבנות דורך די שוידערליכסטע יסורים, דורך אונערהערטע און בעסטיאלישע מאַטערניסען, אָבער יענע מענשע האָבען אין דעם קיין עולה ניט געזעהן. פאר זיי זיינען די דאָזיגע מאַטערניסען געוועז א געוועהנליכער מיטעל, וואָס איז געברויכט געוואָרען ארויסצוקריגען די נויטיגע בעווייזע אין אירגענד וועלכען פראָצעס און בעשולדיגונג, אפילו ווען עס האָט זיך געהאנדעלט געגען קריסטען. דאָס

איז דאַמאָלס געווען אזא מין געריכטליכער פּראָצעדור, וואָס איז פון אַלעמען אנערקענט געוואָרען.

און די דאָזיגע יסורים און מאַטערניסען האָט מען גענו־מען געברויכען נעגען די בעשולדיגטע אידען. מען האָט זיי אזוי לאַנג און אזוי שרעקליך געמאַטערט ביז די אונגליקליכע געפּייניגטע האָבען אַלץ מודה געווען, האָבען געזאָגט און האָ־בען געשוואָרען אויף אַלץ וואָס מען האָט פון זיי געפאָדערט. זיי האָבען בעשולדיגט זייער גאָט, זייער רעליגיאָן, זייערע על־טערען, זייערע קינדער, אבי פּטור צו ווערען פון די יסורים, אבי וואָס גיכער צו בעפרייט ווערען פון די מאַטערניסען דורך דעם ערלייזענדען טוידט. זיי האָבען געזוכט דעם טוידט, זיי האָבען אין איהם געזעהן זייער ערלייזונג און זייער האָפנונג. א מענש קען ליידען דעם טוידט פאַר זיינע אידעאַלען, פאַר זיין אמת, דאָס האָבען די הונדערט־טויזענדע אידישע קדושים בעוויזען; א מענש קען אָבער ניט ליידען יסורים און מאַטער־ניסען אָהן אן אויפהער צוליעב זיינע איבערצייגונגען, און נאָך אזעלכע מאַטערניסען ווי מען האָט דאַמאָלס געברויכט. דאָס האָבען אפילו די אידען ניט געקענט.

קוים האָט מען די נויטיגע „בעוויזע“ געקראָגען, האָבען זיך אָנגעפאַנגען די אויסשלאַכטונגען פון די אידען. די דאָ־זיגע ארבייט איז געפיהרט געוואָרען סיסטעמאַטיש און גרינד־ליך. די צאָהל פון די אידישע קרבנות, וואָס זיינען פער־ברענט און אויסגעשאָכטען געוואָרען, איז אונגעהויער. די, וואָס זיינען געבליבען פון שווארצען טוידט, האָט דער פייער און שווערד פערניכטעט. אומזיסט האָט דער פּאַפּסט קלע־מענט דער זעקסטער גענומען די אידען אונטער זיין שוטץ; אומזיסט האָט ער אַפּעלירט צו דער קריסטליכער וועלט און אומזיסט האָט ער אָנגעגעבען אַלערליי ארגומענטען צו בעווי־זען די אונשולד פון די אידען. דאָס האָט ניט געהאָלפען; ארגומענטען העלפען איבערהויפּט ניט אין אזעלכע צייטען. דער טייוועל האָט געבוירען א קינד, וועלכען דער מאַטע אליין האָט מעהר ניט געקענט קאָנטראָלירען. דעם פּאַפּסט'ס ארויס־טריט האָט אָבער דאָך געהאַט א געוויסע ווירקונג אויף דער

קריסטליכער בעפעלקערונג פון דרום־פראנקרייך*) און שפא־ניען. דארטען זיינען די רדיפות און די פערפאלגונגען ווייט ניט געווען אזוי שרעקליך ווי אין דער „הייליגער רוימישער אימפעריע“, וועלכע האט אין זיך איינגעשלאסען גאנץ מעריב־אייראפא.

די לאגע פון די אידען אין דרום־פראנקרייך און אין שפאניען איז געווען עטוואס בעסער ווי אין די אנדערע איי־ראפעאישע לענדער. זי איז ניט געווען אזוי האפנונגסלאז, אבער זי איז געווען שלעכט גענוג. דער אידישער לעבען איז אויך דארטען ניט געווען זיכער און זיי האבען אויך דארטען געהאט אויסצושטעהן אלערליי בעגרענצונגען און בעליידיגונ־גען. דאס האט געפיהרט דערצו, וואס מאנכע פון די שוואכע־רע אין גייסט, וועלכע האבען מעהר ניט געקענט אריבערטרא־גען די צרות, האבען פערלאזען זייער פאלק און זיין גלויבען און זיינען אריבערגעגאנגען צום שונא. דאס זיינען על פי רוב געווען מענשען, וואס האבען געקראגען א וויסענשאפטליכע און פילאזאפישע ערציהונג און האבען ווייניג געהאלטען פון אירגענד וועלכער רעליגיאן. זיי האבען ניט געהאט פאר וואס צו קעמפפען און צוליעב וואס צו ליידען און האבען געזוכט פטור צו ווערען פון זייערע צרות דורך דעם טובל'ען זיך אין די „הייליגע וואסער“. זיי האבען אנגענומען די נייע רעליגיאן ניט אוים איבערצייגונג, נאר צוליעב פערזענליכע נוצען און צוועקען.

דער וויכטיגסטער צווישען די דאזיגע משומדים־פער־רעטהער, וועלכע זיינען שפעטער אויך געווארען מוסרים און ביטערע שונאים פון זייער פאלק, איז געווען א ב נ ר פון ב ו ר ג א ס. דער דאזיגער א ב נ ר איז געווען א בעדייטענ־דער תלמודיסט און פילאזאף. ר' מ ש ה נ ר ב ו נ י זאגט וועגען איהם, אז ער איז געווען א „חכם מהמיוחדים שבדורו“,

*) דער פאבסט איז דאן געווען אין „גלות“, און האט זיך אויפגע־האלטען אין א ו ו י נ א ן, דרום פראנקרייך. זיין איינפלוס איז דארום דארטען און אין שפאניען געווען שטארקער ווי אין די אנדערע אייראפעאישע לענדער.

איינער פון די גרעסטע געלעהרטע פון זייט צייט. נאָך זיין טויפען זיך האָט ער געביטען זיין נאָמען אויף א ל פ אָ נ ז אָ און ער איז בעקאַנט אלס אלפאָנזאָ פון בורגאס אָדער אלפאָנזאָ פון ו ו א ל א ד אָ ל י ד, אין לעצטען פּלאַץ איז ער געוואָרען דער הויפּט־פּריעסטער פון דער דאָרטיגער קירכע.

די ערשטע צייט האָט ער זיך אַ פּנים געשעהמט מיט זיין טהאַט און ער האָט זיך געזוכט צו פערענטפערען. ער האָט אָנגעשריבען א פאמפלעט אונטער דעם נאָמען „אגרת הגזרה“, דער בריעף וועגען דעם אונפערמיידליכען. אין דעם דאָזיגען פּאמפלעט זוכט ער צו בעווייזען, אז ער איז אייגענטליך ניט שולדיג אין זיין טהאַט. מענשען זיינען ניט פריי, זיי האָבען ניט קיין פרייען ווילען, אַלץ איז פון פאָראויס בעשטימט און איינגעאָרדענט, אַלץ איז על פּי גזרה. מענשליכע טהאַטען זיינען ניט אבהענגיג פון איהם, זיי זיינען אורזאכען פון פאָלגען, רינגעלעך אין א לאַנגע קייט. ער האָט אויף זיי קיין דעה ניט, ער קען זיי ניט קאָנטראָלירען, און ער דאַרף דארום ניט גע־האַלטען ווערען פעראַנטוואָרטליך פאר זיי. אומזיסט איז דער מענשליכער שטרעבען, ווארים „זיי זיינען ווי פיש אין אַ שלעכטע נעץ און ווי פויגעלאך אין א פאסטקע“. דער מענש קען ניט ענטרינען פון זיין מזל.

עס פערשטעהט זיך, אז די דאָזיגע זאָנדערבארע פער־טהיידיגונג פון דעם משומד האָט געקענט ארויסרופען בלויז שפּאָט און פעראַכטונג צווישען זיינע פריהערדיגע חברים און גלויבענס־גענאָסען. זיי האָבען זיך ניט געשעהמט איהם צו זאָגען, וואָס זיי דענקען וועגען איהם און זיין טהאַט, אז ער האָט צוליעב א בעסערען מאַהלצייט פערראַטהען זיין פאָלק. דאָס האָט איהם נאָך מעהר אויפגערייצט און ער האָט אָנגע־כאַנגען ארויסצוטרעטען אַלס אָפענער בעשולדיגער און מוסר פון אידען און אידעשקייט.

ר' משה נ ר ב ו נ י איז געוועזן דער איינציגער, וואָס האָט געפונען פאר נויטיג צו בעקעמפּפען א ב נ ר'ס לעהרען פון דע־טערמיניזם, ריכטיגער, פאטאַליזם, אויפ'ן טעאָרעטישען באָ־דען. ער האָט אָנגעשריבען א פאמפלעט אונטער דעם נאָמען

„מאמר בבחירה“, אן אבהאנדלונג וועגען דעם פרייען ווילען. אַלע פאסירונגען, טענה'עט ער, זיינען טאקע פאלגען פון אורזאכען, אָבער זיי, די פאלגען, זיינען ניט שטענדיג אונפערמיידליכע. ווען א געגענשטאנד ברענט איז אין דעם שולדיג א פייער; דער פייער איז די סבה פון ברענען. אָבער דער געגענשטאנד מוז ניט ברענען, ווען מען לייגט איהם ניט אריין אין פייער אָדער ווען מען צינדט איהם ניט אָן. דער מענשליכער ווילען גופא איז איינע פון די אורזאכען, וואָס רופען ארוים פאלגען.

א חוץ דעם „מאמר בבחירה“ האָט ר' משה נ ר ב ו נ י אָנגעשריבען א פירוש אויף דעם „מורה נבוכים“ און פיעלע אנדערע ספרים. אין זיין פילאָזאָפיע איז נרבוני א קאָנזעקווענטער אריסטאָטעליאנער, ווי דער אריסטאָטעליאניזם איז אויסגעטייטשט געוואָרען פון אבן־ר א ש ד.

דער וויכטיגסטער און בעדייטענדסטער פון אלע אידישע פילאָזאָפען אין דרום־פראנקרייך, איינער פון די גרעסטע וואָס דאָס אידישע פאָלק האָט פון זיך ארויסגעגעבען אין מיטעלאלטער, איז ר' ל ו י ב ן ג ר ש ו ן אָדער גערסאָנידעס (דער רלב"ג).

X.

רבי לוי בן גרשון (דער רלב"ג). זיינע וויסענשאַפטליכע, מאַטהעמאַטישע און אַסטראָנאָמישע ספרים. זיינע פּירושים אויף דער ביבעל. זיין פילאָזאָפישער ספר „מלחמות ה'". זיין בעציהונג צו די פריהערדיגע פילאָזאָפען און זיין אונערשראָקענהייט. זיין מיינונג וועגען אונשטערבליכקייט. זיין מיינונג וועגען גאָט'ס וויסען און דעם מענשליכען פרייען ווילען. וואָס מיינט השגחה? איז די וועלט אַ בעשאַפענע אָדער אַן אייביגע? איז זי בעשאַפען פון גאָר נישט אָדער פון אַ עטוואָס?

רבי לוי בן גרשון (דער רלב"ג), אויך בעקאַנט אַלס לעאָן דע באַנגאָלס און מאַגיסטער לעאָ העברייאוס, איז געבאָרען געוואָרען אין באַנגאָלס אין יאָהר 1288 און איז געשטאָרבען אין יאָהר 1344.

ער האָט אָפּגעשטאַמט פון אַן אַנגעזעהענע און לומדישע פאַמיליע, זיין זיידע פון זיין מוטער'ס צד איז געוועזען דער רמב"ן, און ער האָט נאָך אין זיינע יונגע יאָהרען געקראָגען אַ גרינדליכע אידיש־תלמודישע ערציהונג. ער איז געוועזען איינער פון די בעקאַנטעסטע תלמודיסטען פון דרום־פראַנקרייך אין זיין צייט. זיינער אַ אינגערער צייט־גענאָסע, ר' יצחק דע לאַטעס, שרייבט וועגען איהם: „אונזער גרויסער „נשיא", ר' לוי בן גרשון, איז געוועזען דער מחבר פון פיעל וויכטיגע ספרים. ער האָט געשריעבען פּירושים איבער דעם תנ"ך און דעם תלמוד. אין אַלע צווייגען פון דער וויסענשאַפט, איבערהויפּט אין לאָגיק, פיזיק, פילאָזאָפיע, מאַטהע־

מאטיק און מעדיציז האט ער צו זיך קיין גלייכען ניט" (שערי ציון).

צוזאמען מיט זיין אידישער בילדונג האט ער אויך אנ־געפאנגען צו שטודירען דיא וויסענשאפטען און די פילאזא־פיע, ווען ער איז נאך געווען גאנץ יונג, ניט קימערענדיג זיך וועגען דעם פערבאט פון רשב"א, וועלכער האט ארויסגעלעגט א חרם אויף אלע וואס וועלען לערנען פילאזאפיע איידער זיי ווערען פינף און צוואנציג יאהר אלט. צו דרייסיג יאהר האט ער שוין אנגעפאנגען שרייבען זיין בעריהמטען ספר „מלחמות ה'" (די קריעג פון גאט), וואו ער ציינגט ארויס ניט בלויז א טי־פען און גרינדליכען קענען פון דער פילאזאפיע, נאר אויך א ברייטע און אן אלזייטיגע בעקאנטשאפט מיט די וויסענשאפ־טען פון יענער צייט.

כאטש ער איז געווען א גרויסער תלמודיסט, האט ער זיך פון דעסטוועגען ניט אפגעגעבען מיט רבנות. זיין חיונה האט ער געצויגען פון דער מעדיצינישער פראפעסיע. עס ווערט בעהויפטעט, אז ער איז געווען דער דאקטאר פון דעם פאפסט קלעמענט דעם זעקסטען, וועלכער איז געווען א גרויסער פערעהרער פון דעם אידישען געלעהרטען. דער פאפסט האט זאגאר געלאזען איבערזעטצען אין לאטייניש א טהייל פון דעם רלב"ג'ס ווערק איבער אסטראנאמיע. יענעם טהייל וואו ער בעשרייבט זיין ערפינדונג פון אן אינ־סטרומענט צו מאכען אסטראנאמישע חשבונות.

דער רלב"ג איז דער מחבר פון פיעלע וויכטיגע ספרים איבער פערשיעדענע געגענשטענדע. ער האט געשריי־בען פרושים אויפ'ן „חומש", אויף די „נביאים ראשונים" און די „כתובים". זיינע ערקלעהרונגען אויף דער ביבעל טראגען גאנץ אפט א פילאזאפישען כאראקטער; ער זוכט ארייצנו־ברייגנען זיינע פילאזאפישע מיינונגען אין דעם טעקסט פון דער ביבעל, און ווען עס איז איהם נויטהיג טייטשט ער אוים דעם טעקסט אויף אן אללעגארישען שטייגער. ער געהט אבער ניט אזוי וויים וויא דיא אנדערע אללעגאריסטען פון זיין צייט: ער האלט זיך שטריינג אן פראסטען פשט, וואו עס

האנדעלט זיך וועגען די מצוות אָדער וועגען ערצעהלונגען פון היסטאָרישע פּאַסירונגען.

פון זיינע תלמודישע שריפטען דערמאָנט ער א פּירוש אויף דער מסכת „ברכות", וועלכע איז אבער פערפאלען גע־וואָרען. ער האָט אויך געשריעבען איבער די „דרייצעהן מדות" (מעטהאָדען) פון ר' ישמעאל און ערקלעהרונגען אויף מאנכע „אגדות" פון דעם תלמוד.

א חוץ זיינע ספרים איבער אידישע ענינים האָט ער אנ־געשריבען 1) אן אבהאנדלונג איבער לאָגיק, ספר ההקש הישר; 2) אן אבהאנדלונג איבער אלגעברא (מעשה חושב); 3) א אַבהאַנדלונג איבער געאָמעטריע; 4) אן אבהאנדלונג איבער אסטראלאָגיע אין 5) אן אַבהאַנדלונג איבער אסטראָ־נאָמיע, וועלכע איז לכתחלה געווען א טהייל פון זיין ספר „מלחמות ה'" איבער פילאָזאָפיע.

אלע זיינע ספרים, סאי איבער דער ביבעל און סאי ווע־גען די וויסענשאפטען און פילאָזאָפיע, האָט ער געשריעבען אין העברעאיש, כאָטש ער האָט, ווי עס ווייזט אויס, אויך געקענט אראביש און לאטייניש. זיין שפּראך איז קלאָהר און פשוט אָהן שום מליצות. אין דער הקדמה פון זיין ספר „מלחמות ה'" רעדט ער וועגען דעם, ווי עס איז נויטהיג פאר א שרייבער צו זיין סיסטעמאַטיש און צו אויסהיטען זיך פון מליצות: „עס איז קלאָהר, אז דער שרייבער שרייבט ניט פאר זיך, נור צו בעלעהרען אנדערע. און דערפאר דארף ער זיך אנשטרענגען צו סיסטעמאטיזירען זיינע געדאנקען אויף אזא אופן, אז זיי זאָלען זיין פערשטענדליך פאר דעם לעזער... דער־פאר דארף ער אָנפאנגען פון די לייכטערע און אריבערגעהן צו דיא שווערערע... די שרייבער וואָס טהוען ניט אזוי, וואָס מאַ־כען זייערע געדאנקען אונפערשטענדליך ענטוועדער צוליעב זייער שלעכטער סיסטעם אָדער דורך זייער שווערער שפּראך, דערגרייכען ניט דעם ציעל, וואָס יעדער שרייבער שטעלט זיך. ניט בלויז העלפען זיי ניט דעם לעזער, נאָר זיי צוטומלען איהם נאָך מעהר... מאנכעס מאָל טהוען עס די דאָזיגע מחברים מיט א כיון. ווען זיי זיינען זיך משער, אז זייער שרייבעריי

האָט פעהלערען און איז שוואַך, געברויכען זיי שווערע ווער־טער אָדער שעהנע אויסדריקע, כדי איינצושרעקען דעם לעזער און דערמיט צו פערדעקען זייערע פעהלערען און זייער שוואַכ־קייט... דאָס איז די סבה, וואָס מיר בענוטצען זיך ניט מיט שעהנע מליצות און מיט אַ שווערען לשון" *).

די קורצקייט און די פשוט'קייט פון דער שפּראַך מאַכט אָבער דעם „מלחמות ה" בשום אופן ניט פאַר אנגענאהמע אָדער אפילו פאַר לייכטע לעזע־שטאָף. פון אלע העברעאישע ביכער איבער פילאָזאָפיע, וואָס זיינען געשריעבען געוואָרען אין מיטעל־אלטער, איז דער „מלחמות ה" דער שווערסטער. אין דעם איז שולדיג זיין מעטהאָדע. דער רלב"ג שרייבט אויף דעם זעלבען שטייגער ווי די אלע פּראָפעסאָרען פון פילאָ־זאָפיע (סכאָלאַסטיקער) אין מיטעל־אלטער האָבען געשריי־בען: ער לאָזט זיך אריין אין האאר־שפּאַלטענדע לאָגישע פייערווערק, וואָס פערטונקלען גאַנץ אָפט דעם ענין אנשטאַדט איהם קלעהרער צו מאַכען.

ער איז אַ שטריינגער לאָגיקער און אַ קאַלטער מאַטהע־מאַטיקער. ער האָט ליעב צו בעהאַנדלען אַ פראגע פון אלערליי מעגליכע זייטען און ווינקלען, ניט אויסלאָזענדיג קיין איינ־צעלהייט, קיין קנייטש. ער בריינגט די אלע מיינונגען, וואָס געפינען זיך איבער אַ בעשטימטע פראגע, די אלע „דאַפּירס" און די אלע „ראַנגענס", אנאַליזירט און צוגליעדערט זיי דאַן מיט אַ שטריינגער לאָגיק, צייגט ארויס זייערע שוואַכקייטען

*) „כי המחבר הלא מבואר שלא יחבר לעצמו, אבל להשפיע לזולתו. ולזה ראוי לו שישים השתדלותו לסדר דבריו בדרך יגיע בה המעיין אל תכלית הכונה בספר ההוא, ומפני זה יחויב לו שיתחיל הלמוד בקל... אבל המחברים אשר לא ינהגו כמו זה המנהג אלא שהם מוסיפים העלם והסתר בדבריהם מצד סדורם או עומק לשונם... הם מפסידים הכונה אשר בעבורה יחבר כל מחבר, כי הם לא די שלא יועילו למעיין, אלא שיוסיפו על מבוכתו מבוכה... ואולם לפעמים יהיה זה לתחבולה מן המחבר: וזה כי בשערו במום מאמריו או בחולשתם, ימנו להם לשונות עמוקים וצחים ויחבר להם עוד ענינים יבהילו המעיין הבהלה חזקה, עד שיסתיר זה ממנו מה שבמאמרים ההם מן המום או מן החולשה... ולזאת הסבה לא השתמשנו בו במליצות נאות ובלשונות עמוקים".

און וויא זיי זיינען זיך איינע די אנדערע סותר, און קומט דאן ארויס מיט זיין מיינונג. גאנץ אָפט שיידעט זיך זיין אייגענע מיינונג אונטער פון דער מיינונג, וועלכע ער בעקעמפפט בלויז אין אן עדעלע, קוים בעמערקבארע רייןֿלאָגישע שאַטירונג. וועלכע אפילו דער אויפמערקזאמער לעזער קען קוים כאפּען. על פּי רוב זוכט ער צו צופיהרען די אלע בעווייזע, פאר די „דאפירס" און פאר די „דאגעגענס", צו א לאָגישע פאָרמולע, צו א סיללאגיזם, אדער צו א מאטעמאטישע אקסיאמע. דער גאַנצער געבוי ווייזט דאן אויס, ווי אַן ענטפער אויף א גע־אמעטרישע פּראבלעם. און איהם קומט אָפט אויס צו ווידער־האלען זיינע הנחות און די פועל־יוצא'ס. וואס דאס פערמאַ־טערט אויך דעם לעזער. ווען איהר נעהמט נאָך דערצו אין אנבעטראכט, אז דער ר ל ב"ג, פּונקט ווי אלע מעטאפיזיקער. בעהאנדעלט ב ע ג ר י ע פ ע אזוי ווי זיי וואָלטען געווען ווירקליכקייטען. לאָגישע פּארמולער, ווי זיי וואָלטען געווען פאקטישע טהאטזאכען, פאנגט אייך אָן צו פערדריסען, וואָס אַזוי פיעל שארפזין, אזוי פיעל חריפות, איז פערוועגדט גע־וואָרען אויף זאכען, וואָס האָבען סוף כל סוף קיין ממשות ניט.

דער ר ל ב"ג איז דער אונערשראָקענסטער פון אלע אי־דעשע מיטעל־אלטערליכע פילאזאָפען. ער בעהאנדעלט די פראגען, וועלכע אינטערעסירען איהם ניט ווי א טעאלאָג, נאָר ווי א פילאָזאָף. דאָס מיינט בשום אופן ניט, אז דער רלב"ג ערלויבט זיך צו האָבען אנדערע מיינונגען ווי די תורה, אָדער אז ער איז ניט פרום גענוג. ער איז אָבער אזוי טיעף איבער־צייגט אין דער אונפעהלבארקייט פון דעם מענשליכען שכל, אין דעם אבסאָלוטען אמת פון די לאָגישע פאָרמולען, אז ער איז זיכער, דאָס קיין אנדער אמת ווי דער אמת פון שכל איז ניטאָ, און אז די תורה, וועלכע איז אויך אמת, קען ניט זיין להיפּוך פון דעם אמת פון שכל. ..און דערפון איז קלאָהר, אז אויב דער פילאזאפישער געדאנק וועט אונז ברענגען אין די דאָזיגע ענינים צו מיינונגען, וואָס ווייזען אויס אנדערש ווי דער פראָסטער פּשט פון דער תורה, וועלען מיר זיך צוליעב דעם ניט צוריקהאלטען פון צו זאָגען דעם אמת. דאָס הייסט

ניט זיין געגען דער תורה, ווייל די תורה צווינגט אונז ניט צו גלויבען אין ליגענס; פערקעהרט. זי פערפערטיגט אונז מיט אלע מעגליכקייטען צו בעגרייפען דעם אמת... און דריבער זיינען מיר זיך נוהג פריהער פאר אלץ צו בעהאנדלען די דאָזיגע חקירות פון א ריין פילאָזאָפישען קוק. און דערנאָך ווערט אונז קלאָר, אז דאָס, צו וואָס מיר זיינען געקומען דורך דעם שכל, דורך דעם „עיון", וועגען די דאָזיגע ענינים איז טאָקע אויך די מיינונג פון דער תורה".*) דער רלב"ג געהט וויטער ווי דער רמב"ם; ער זוכט ניט „אויסצוטייטשען" די תורה, אז זי זאָל זיך צופאסען צו די פאָרשונגען פון מענשליכען פערשטאנד. ער לאָזט דעם שכל פריי און אונגעשטערט טהאָן זיין ארבייט, אָהן אירגענד וועלכע ריקזיכטען וועגען דער תורה. ער געפינט אָבער, אז די רעזולטאטען פון זיין פאָרשונג זיינען מסכים מיט די מיינונגען פון דער תורה...

דער רלב"ג איז ביי זיך א תקיף און איז זיכער אין זיינע אייגענע כוחות. איהם קימערט נים, וואָס געגען איהם וועלען ארויסטרעטען מענשען, „וואָס האָבען זייערע מיינונגען געקראָגען בירושה פון אנדערע. מיט די מענשען פון דער דאָזיגער כתה האבען ניט מיר וואָס צו רייעדן. פאר זיי איז גענוג דער גלויבען און זיי ווילען ניט וויסען." איהם קימערט אויך ניט, וואָס מאנכע פון די איינגעשראָקענע פילאָזאָפען וועלען עם בעטראכטען פאר א חוצפה פון זיין זייט, וואָס ער נעהמט זיך אונטער צו פערענטפערען אזא פראגע ווי די וועלטשעפפונג. זיי, די לעצטע, מיינען, אז מיט דעם שכל קען מען די דאָזיגע פראגע ניט פערענטפערען, בפרט ווען אפילו דער

*) „ולזה הוא מבואר שאם היה דרך העיון מביא אותנו באלו הענינים אל זולת מה שיראה מפשוטי התורה, לא היינו נמנעם מלפני התורה להגיד בהם האמת, כי אין זה חולק על התורה לפי האמת, כי אין נמוס יכריח אותנו להאמין הדברים הכוזבים, אבל היא מישרת אותנו בתלית מה שאפשר להשגת האמת... ולזה היה מנהגנו כאלו הדרושים לחקור בהם חקירה שלמה, תחילה מצד העיון, ואחר כך נתבאר לנו שמה שהביאנו אליו העיון בדבר דבר מאלו הדרושים הוא דעת תורתנו".

רמב"ם האָט איהר ערקלעהרט פאר א פראגע, וואָס שטעהט אויסערהאַלב די גרענצען פון דעם מענשליכען שכל. פאר זיי איז דאס גופא שוין א גענינענדער בעווייז, אז מען קען די דאָזיגע פראגע איבערהויפּט ניט לייזען, ווארים אויב די לייזונג פון דער פראגע וואָלט געווען מעגליך, וואָלטען עס דאָך די קדמונים ניט אויפגעגעבען. „דאס", זאגט דער רלב"ג, „איז א שוואכע טענה. דערפון וואָס די „פריהערדיגע" האָבען ניט געוואוסט, איז נאָך ניט געדרונגען, אז די שפּעטערע קענען עס אויך ניט וויסען. די צייט און דער פּראָגרעס העלפען ארויסצוברענגען דעם אמת. אויב קיינער וואלט ניט געקענט ווייסען מעהר ווי דאס וואס ער האָט געלערענט פון די פריהערדיגע, וואלט איבערהויפּט ניט מעגליך געווען קיין חכמה".

דער רלב"ג ווערט בעטראכט אלס דער טיעפּסטער און קאָנזעקווענטעסטער אריטאָטעליאנער צווישען אידען. ער איז אָבער ווייט פון צו זיין א בלינדער חסיד פון אריסטאָטעלסען. ער איז א פאָלשטענדיג זעלבסטשטענדיגער דענקער און ער ערלויבט זיך צו האָבען זיינע איינענע מיינונגען. ער טרעט ארויס געגען אריסטאָטעלסען מיט דער זעלבער שטאַרקייט און זעלבסטצוטרויען ווי געגען דעם רמב"ם.

דער „מלחמות ה'" איז ניט קיין פאלשטענדיגע אבהאנדלונג איבער פילאָזאָפיע. ער שטעלט מיט זיך ניט פאָר א גאַנצע פילאָזאָפישע סיסטעם, ווי דאָס איז, צום ביישפּיעל, דער „מורה נבוכים". אזעלכע פילאָזאָפישע אָבהאַנדלונגען זיינען אין דעם רלב"ג'ס צייטען שוין געווען מעהרערע אין העברעאיש. דער רלב"ג בעשעפטיגט זיך דארום נאָר מיט אזעלכע פילאָזאָפישע פּראָבלעמען, וואו ער האָט צו זאָגען עטוואָס נייעס. ער בעהאַנדעלט די יעניגע פראגען, וועלכע דער רמב"ם האָט אין זיין „מורה נבוכים" ענטוועדער ווענינ בעריהרט אָדער ער האָט זיי פערענטפערט אויף אזא אופן, וואָס איז געגען זיינע, דעם רלב"ג'ס, אנזיכטען.

איינע פון די דאָזיגע פראגען איז די פראגע וועגען „השארת הנפש" (אונשטערבליכקייט). דער ערשטער קאפּיטעל פון „מלחמות ה'" בעהאַנדעלט די דאָזיגע פראגע.

אריסטאַטעלס אַליין האָט זיך ניט גענוג קלאַר אויסגעשפּראָכען וועגען דעם „מהות“ פון דעם מענשליכען שכל*) און וועגען זיין אונשטערבליכקייט. פון איין פּלאַץ קען מען ארויסדרינגען, אז דער שכל איז ניט מעהר ווי אַן אייגענשאַפט פון קערפּער און שטעהט אין דער זעלבער בעציהונג צום קערפּער ווי די פאַרמע פון א זאַך צו איהר מאַטעריע, ווי די „צורה“ צום „חומר“. פון א זעלבסטשטענדיגער עקזיסטענץ פון שכל אויסערהאַלב דעם קערפּער קען נאָר קיין רייד ניט זיין, אזוי ווי עס קען ניט זיין די פאַרמע פון א זאַך אהן דער זאַך. מיט דעם טויט פון קערפּער ווערט נאַטירליך אויך דער שכל פערשוואונדען. דאָס איז אייגענטליך א ריין מאַטעריאַליסטישער בעגריף פון שכל. אין א צווייטען פּלאַץ מאַכט אריסטאַטעלס א חלוק צווישען דעם מאַטעריעלען אדער דעם פּאַסיווען שכל, וואס עקזיסטירט בלויז אין מעגליכער עקזיסטענץ און דעם שכל וואס איז ארויס פון מעגליכען אוןווירקליכען צושטאַנד, דער „טהעטיגער שכל“, וועלכער איז אונשטערבליך.

די מפורשים פון אריסטאָטעלסען האָבען געזוכט צו פערענטפערען די דאָזיגע סתירה, יעדער אויף זיין אופן. דער רלב"ג ברענגט די מיינונגען פון אלכסנדר, טהעמיסטיאוס און אבן־ראשד. לויט אלכסנדר

*) אונטער דעם וואָרט „שכל“ ווערט ביי די מיטעל־אלטערליכע פילאָזאָפען פון די פערשיעדענע שוהלען פערשטאַנען די ספּעציעל מענשליכע פעהיגקייט זיך צו בילדען אלגעמיינע אידעען, אוניווערזאלס, אויף דעם סמך פון די איינצעלנע איינדריקע וואָס ער קריעגט דורך זייע חושים. די דאָזיגע פעהיגקייט, וואָס שיידט אונטער דעם מענשען פון די אנדערע חיות, איז עס, לויט זיי, די מענשליכע נשמה, אזוי אז דער וואָרט „שכל“ האָט דאָ די זעלבע בעדייטונג וואָס דאָס וואָרט נשמה.

גאָט איז ריינער שכל און דער גאַנצער אוניווערזום איז גאָט'ס א שכל'דיגער געדאַנק. די הימלישע קערפּערס זיינען לעבעדיגע וועזענס און יעדער פון זיי האָט א „שכל“, וואָס איז אויף איהם ממונה. אונזער וועלט, די וועלט פון אונטער דער לבנה, די וועלט פון די פיער עלעמענטען, האָט אויך אזא שכל, וועלכער הייסט „שכל הפועל“.

איז דער שכל ניט מעהר ווי אן אייגענשאַפט פון דעם לעבעדי־
גען מענשליכען קערפּער. די אייגענשאַפט ווערט ארויסגערו־
פען אין ווירקליכקייט דורך דער ווירקונג פון דעם וועלט־שכל,
פון גאָט אליין, וועלכער ווירקט אָבער בלויז, ווען דער מענש
לעבט, ווען דער מענש בעזיצט די כלים, די חושים, צו בעגריי־
פען זאכען. מיט דעם טוידט ווערט דער מענשליכער שכל
פערשוואונדען, ווייל עס ווערען פערשוואונדען די חושים. קיין
אונשטערבליכקייט איז ניטאָ. לויט טהעמיסטיאוס
קומט אויס, אַז דער שכל איז ניט בלויז אן אייגענשאַפט פון
קערפּער, נאָר אַ זעלבסטשטענדיגער „עטוואָס“ וואָס געפינט
זיך אין קערפּער, וואָס איז, אמת, פערבונדען מיט דעם קער־
פּער, אָבער וועלכער האָט אַ זעלבסטשטענדיגע עקזיסטענץ.
ער איז אייביג און אונשטערבליך. אבן־ראשד, לויט
ווי דער רלב״ג פערשטעהט איהם, מאַכט אַ מין פּשרה צוויי־
שען זיי. לויט איהם קומט אויס, אַז די דאָזיגע פּאַרבערייטונג
אָדער אייגענשאַפט פון דעם קערפּער איז דער „שכל־הפּועל“
גופא (דער „שכל הפּועל“ איז דער אלגעמיינער שכל פון לעצ־
טען „גלגל“, פון „דער וועלט אונטער די לבנה“), וועלכער בע־
העפטענדיג זיך מיט׳ן גוף, רופט ארויס די דאָזיגע אייגענ־
שאַפט פון מעגליכקייט אין ווירקליכקייט *). דער מענשלי־
כער שכל איז אַ טהייל פון דעם אַלגעמיינעם „שכל הפּועל“.
נאָכ׳ן טוידט ווערט דער מענשליכער שכל, אויב ער איז ענט־
וויקעלט, פעראייניגט מיטן׳ שכל הפּועל, און בלייבט אונ־
שטערבליך, אָבער קיין אינדיווידועלע אונשטערבליכקייט איז
ניטאָ.

דער רלב״ג צוגליעדערט די דאָזיגע מיינונגען, די אַלע
„דאַפירס“ און „דאַגעגענס“, ווייזט ארויס זייערע שוואַכקיי־
טען און סתירות, און קומט צום שלום, אַז קיינע פון זיי קען
ניט אויסהאַלטען קיין גרינדליכע קריטיק. ער זאָגט דאַן ארויס
זיין אייגענע מיינונג:

דער שכל וואָס איז געבאָרען מיט דעם מענשען איז

*) „הוא יחשוב שזאת ההכנה הוא השכל הפּועל בעצמו, אלא שמצד דבקותו בנו הוא הכנה וימצא לו כוח על שישכיל מה שבבאו“.

ניט מעהר ווי א פעהיגקייט אָדער אייגענשאפט פון דעם מענשליכען קערפער. די אור־מאַטעריע (חומר היולי), וואס איז דער מאַטעריעלער יסוד פון אלץ וואָס עקזיסטירט אונטער דער לבנה, האָט צווישען די איבריגע אויך די אייגענשאפט ארויסצוענטוויקלען פון זיך דעם שכל. מיר וועלען די דאָזיגע אייגענשאפט פון דער מאַטעריע א נאָמען געבען דער „אור־שכל" (שכל ההיולאני). זי, די דאָזיגע פעהיגקייט, געפינט זיך אין א צושטאַנד פון מעגליכקייט (אין כוח") און ווערט אונטער געוויסע אומשטענדען ארויסגערופען אָדער ארויסענטוויקעלט אין דער ווירקליכקייט (אין „פועל"). בלויז ווען די אור־מאַטעריע בעזיצט שוין לעבענס־קראַפט (כוח החיוני) און פארשטעלונגס־קראַפט (כוח המדמה), בלויז דאַן קען זי זיך אויך ערווערבען די פעהיגקייט ארויסצוברענגען פון זיך דעם שכל. ווארום ווען ניט, וואָלט דאָך אלץ וואָס עקזיסטירט און בעשטעהט פון מאַטעריע אויך געמוזט בעזיצען דעם שכל. מיר זיינען דארום געצוואונגען אָנצונעהמען, אז בלויז די מאַטעריע, וואָס האָט דערגרייכט א געוויסע מדרגה, אַז בלויז זי איז פעהיג ארויסצוענטוויקלען פון זיך דעם שכל, וועלכער געפינט זיך ביי איהר אין דער מעגליכקייט.

דער „שכל ההיולאני" אדער דער מאטעריעלער שכל ווערט ארויסגערופען פון כוח אין פועל דורך דער ווירקונג פון דעם „שכל־הפועל". ער, דער „שכל־הפועל", איז די אורזאכע און די קראַפט, וואָס רופט ארויס די בעוועגונג אין דעם אור־שכל פון דער אור־מאַטעריע, ווען זי, די לעצטע, געפינט זיך אין דעם נויטיגען צושטאַנד, ווי עס איז שוין אויבען בעמערקט געוואָרען.

דער „שכל ההיולאני" איז איינער און דער זעלבער ביי אלע מענשען, ווייל, ווי מיר האָבען שוין געזעהן, איז ער דאָך ניט מעהר ווי אַן אייגענשאַפט אין דער אַלגעמיינער אור־מאַ־טעריע. דער „שכל־הפועל" ווידער, וואָס ווירקט אויף דעם שכל ההיולאני", איז אויך איינער און דער זעלבער פאר אלע מענשען, ווייל ער איז דאָך דער אַ ל ג ע מ י י נ ע ר שכל פון דער ג אַ נ צ ע ר וועלט פון אונטער דער לבנה. דערפון

איז אָבער נאָך ניט געדרונגען, אַז אַלע מענשען דאַרפען האָבען די זעלבע און גלייכע שכל'ען. דאָס ווענדט זיך אָן דעם, אויף וויפיעל יעדער מענש בעזונדער זוכט צו בעפריעדיגען זיין פערלאַנג נאָך וויסען און פאָרשען. וואָס מעהר איינער לערענט און שטודירט, וואָס מעהר איינער פערטיעפט זיך אין אַלערליי פראַגען, אַלץ מעהר ענטוויקעלט ער ארויס זיין שכל, אַלץ א גרעסערען, אַלץ א שטאַרקערען, אַלץ אַן אומפּאסענדערען שכל ע ר ו ו ע ר ב ט ער זיך. דער ר ל ב"ג רופט דאָרום אָן דעם מענשליכען אינדיווידועלען שכל, — „שכל הנקנה", דער ערוואָרבענער שכל.

דער „שכל הנקנה" איז אַלזאָ ניט מעהר ווי דער סכום, דער סך־הכול, פון וויסען, וואָס דער מענש האָט זיך ערוואָרבען אין פערלויף פון זיין לעבען. דאָס דאָזיגע וויסען, די דאָזיגע שכל'דיגע בעגריעפע, זיינען לויט דעם ר ל ב"ג ניט בלויז פאָרשטעלונגען. נאָר ווירקליכקייטען. רוחניות'דיגע רעאַליטעטען, אויב מען קען זיך אַזוי אויסדריקען, וועלכע קענען ניט ווערען פערשוואונדען מיט דעם מענשענ'ס טוידט. דער „שכל הנקנה" איז א רעזולטאַט פון דער ווירקונג פון דעם „שכל הפועל", וועלכער איז דורכאויס ווירקליכקייט, אונקערפּערליך און אונשטערבליך; ער, דער „שכל הנקנה", מוז דאָרום אויך זיין אונקערפּערליך און אונשטערבליך. ווען מען רעדט פון מענשליכער אונשטערבליכקייט, ווערט געמיינט די אונשטערבליכקייט פון דעם ערוואָרבענעם שכל. מען דאַרף אָבער וויסען, אַז קיין נייע בעגריעפען, „מושכלות", קען זיך דער „שכל הנקנה" ניט ערווערבען נאָכ'ן טוידט, ווייל עס פעהלען איהם דערצו די כלים. דער „שכל ההיולאני" שטאַרבט אָפּ מיט דעם מענשען.

די אַלע שכל'דיגע בעגריעפע בלייבען לעבען נאָכ'ן טוידט ניט בלויז אלס איינצעלנע, יעדער בעזונדער, נאָר זיי בילדען מיט זיך עטוואָס גאַנצעס און האַרמאָנישעס אין צוזאַמענהאַנג איינער מיט דעם אַנדערען. ביין לעבען, צוליעב די שטערונגען פון גוף, איז אונזער וויסען נויטוועגדיגערווייזע בעגרענצט און ניט קלאָהר. מיר ווייסען די זאכען מצד זייערע

פרטים און מיר קענען די אלע פרטים ניט פערבינדען אין איין גאנצעס; מיר זעהען און פערשטעהען איינצעלנע ערשיינונ־גען, איינער מעהר, דער אנדערער וועניגער, אבער מיר זעהען ניט די גאנצקייט, די איינהייט, פון די איינצעל־ערשיינונגען. וועז פון מענשען בלייבט נאר ריינער שכל, דער „שכל הנקנה". פערשווינדען די הינדערניסע מצד דער מאטעריע, און ער קען זעהן די זאכען אין זייער גאנצקייט. אין דעם בעשטעהט דער מענשליכער גליק פון השארת הנפש. אויף אזוי ווייט און נור אויף אזוי ווייט ווערט דער שכל הנקנה בעהעפט מיט דעם „שכל הפועל" אבער ער ווערט ניט פערשוואונדען אין איהם.

דער „שכל הנקנה" ווערט ניט פערשוואונדען נאד'ן טויט אין דעם „שכל הפועל" אלס א טייל פון איהם, ווי דאס ווילען האבען אנדערע פילאזאפען. דער מענש קען אזא הויכע מדרגה ניט דערגרייכען. דערצו וואלט נויטיג געווען, אז ער זאל וויסען און בעגרייפען אלץ וואס עס איז דא צו וויסען און בעגריי־פען, אלץ וואס דער „שכל־הפועל" בעגרייפט, אלץ וואס עס געפינט זיך אין דער וועלט פון אונטער דער לבנה. ער וואלט געמוזט וויסען און פערשטעהן אלע נאטירליכע ערשיינונגען, די מיליאנען גרויסע און קליינע ערשיינונגען, ניט נאר אלס פרטים, נאר אויך אין זייער צוזאמענהאנג איינער מיט דעם אנדערען. נאר דאן וואלט ער געקענט ווערען א י י נ ס מיט דעם „שכל הפועל". דערצו, אויב מען זאל אננעהמען, אז דער אינדיווידועלער שכל פעראייניגט זיך מיט דעם „שכל־הפועל", מוז ער דאך פערלירען זיין אינדיווידואליטעט, און עס וואלט דאן ניט געקענט זיין קיין חילוק צווישען איין שכל און דעם אנדערען, עס וואלט ניט געווען קיין חלוק צווישען דעם פיעל - וויסענדען און דעם אונוויסענדען. עס וואלט גע־מיינט, אז וויסען און אונוויסען איז איינס און דאס זעלבע. עס וואלט אויסגעקומען, אז דער „שכל־הפועל", אין וועמען די אלע שכל'ען פעראייניגען זיך, איז אי וויסענד, אי אונווי־סענד אין איינער און דער זעלבער צייט.

דער „שכל הנקנה" פיהרט. אלזא, א זעלבסטשטענדיגע, אינדיווידועלע עקזיסטענץ. יעדער מענש, אין אנדערע ווער־

טער, האָט אַן אינדיווידועלען שכל אָדער נשמה און איז אינ־דיוווידועל אונשטערבליך. נאַטירליך, יעדער לויט זיין מדרגה נאָך, יעדער לויט דעם סכום פון וויסען און גוטע מעשים וואָס ער האָט זיך ערוואָרבען. יעדער האָט „עולם הבא“. כאָטש ניט אַלע גלייך.

* * *

איידער דער רלב"ג קומט צו דער פראַגע פון „ידיעה און בחירה“ בעהאַנדעלט ער די פראַגע פון חלומות, וואָהרזאַגעריי און נבואה. געלעהרטער און פילאָזאָף וואָס ער איז געווען, איז ער דאָך בלויז אַ קינד פון זיין צייט און האָט זיך ניט געקענט איז גאַנצען בעפרייען פון די גלויבענס, וואָס מיר אין אונזער שטאַלץ רופען „אַבער־גלויבענס“, פון זיינע צייט־גענאָסען. ער גלויבט אין דער ווירקונג פון די הימלישע קערפּערס אויף די פּאַסירונגען פון אונזער וועלט, און אויב די אַסטראָלאָגען טרעפען ניט שטענ־דיג מיט זייערע פאָראויסזאָגונגען, איז עס „מחמת מיר זיינען אַזוי וויט פון יענע הימלישע קערפּערס סיי אין דער מאַ־טעריע און סיי אין רוים“. אַז מיר קענען זיי ניט בעגרייפען פאָלשטענדיג מיט אונזערע חושים און מיר זיינען דאָרום ניט פעהיג אויסצושטודירען זייערע אייגענשאַפטען. ער גלויבט אויך אין דער מעגליכקייט פון וואָהרזאָגעריי, און ער ווייס אַפילו צו דערצעהלען פון חלומות וואָס זיינען מקוים גע־וואָרען. וועגען נבואה איז דאָך שוין גיטאָ וואָס צו רעדען. „וואָרים אַלע פעלקער זיינען אויף דעם מסכים“.

נו, וואָס איז אַלזאָ אַזוינס נבואה? אויך דער רמב"ם בעהאַנדעלט די דאָזיגע פראַגע, אָבער ער, דער רמב"ם בעהאַנדעלט איהר פון דער ריין - פסי־כאָלאָגישער זייט. פאַר איהם איז די פראַגע, וועלכע גייסטיגע פעהיגקייטען מוז אַ מענש בעזיצען, אום ער זאָל ראוי זיין צו נבואה. ער קומט צום שלוס, אַז אַ נביא קען זיין נאָר אַזאַ מענש, ביי וועמען דער שכל און די פאַנ־טאַזיע האָבען דערגרייכט די העכסטע מדרגה פון ענטוויקלונג.

דער רלב"ג גיט זיך אָפּ א חוץ מיט דער פּסיכאָלאָגישער זייט פון דער פראגע אויך מיט איהר פילאָזאָפישער זייט. ביי איהם איז די פראגע פון נבואה פערבונדען מיט דער פראגע פון פאראויסבעשטימונג און דעם מענשליכען פרייען ווילען: ווי אזוי איז די נבואה און פאראויסזאָגונג בכלל מעגליך, אויב מען זאָל אננעהמען, אז דער מענש האט א פרייען ווילען? אויב דער נביא צי, להבדיל, דער וואהרזאגער, קען וויסען פון פאראויס, וואס עס וועט פּאסירען, דאן וועט עס דאך הייסען, אז די פּאסירונגען זיינען פון פאראויס בעשטימט, אז זיי זיינען אונפערמיידליך, און אויב דאס איז אזוי, האָט דאך דער מענש קיין פרייען ווילען ניט. און אויב א מענש האָט קיין פרייען ווילען ניט, טאָ וואס איז די פּעולה פון דעם נביא'ס שטראפען און ווארנען?

עס איז קלאהר, אז דער נביא קען ניט וויסען פאראויס אזעלכע פּאסירונגען, וואס זיינען ריינער צופאל. אונטער דעם ווארט „צופאל" ווערט פערשטאנען א פּאסירונג וואס קען פּארקומען אי אזוי אי אנדערש, און ביי א פּאסירונג וואס קען זיין אי אזוי און אי אנדערש, איז דאָך ניט שייך וויסען. ווייל אונטער דעם ווארט „וויסען" פערשטעהען מיר עטוואס בעשטימטעס, זיכערעס, אין וואס עס קען קיין ספק ניט זיין, וואו עס איז ניטאָ קיין צווייערליי מעגליכקייטען. „וויסען און מעגליכקייט" זיינען אַ תרתי דסתרי, א סתירה אין זיך גופא, וואס שליסען אויס איינע די אַנדערע.

ווי קען, אלזאָ זיין אי נבואה און אי פרייער ווילען, און וואס פאר א זינן האט נבואה, אויב קיין פרייער ווילען איז ניטאָ? ווי קריכט מען דאָ ארויס פון דעם פּלאָנטער?

דער ר ל ב"ג זאָגט ארויס א געדאנק, וועלכער וואָלט געקלונגען העכסט מאָדערנע, ווען ער וואָלט איהם ארויסגעזאָגט אין מאָדערנע ווערטער און אין א מאָדערנע טערמינאָלאָגיע: די וועלט און איהרע פּאסירונגען, קליינע ווי גרויסע, ווערען רעגיערט דורך אייביגע, פעסטגעשטעלטע געזעטצע; זיי זיינען אונפערמיידליכע פאלגען פון אורזאכען.

קיינע צופעלע זיינען ניטאָ. אפילו אזעלכע פּאסירונגען, וועל־
כע ווייזען אונז אויס צו זיין ריין צופעליגע האָבען אויך א גע־
וויסען סדר און אָרדנונג. די מענשליכע האַנדלונגען ווערען
אויך רעגולירט פון די דאָזיגע אלגעמיינע געזעטצע. אָבער דער
מענש בעזיצט שכל, און דורך איהם קען ער אין געוויסע פעלע
דורכזעטצען זיין ווילען געגען דיא נאַטירליכע געזעטצע. דער
מענשליכער שכל, און דער פרייער ווילען אלס רעזולטאַט פון
איהם, זיינען גופא א טהייל פון דיא בעשטימענדע אורזאכען.
דער מענשליכער שכל גופא איז א טהייל פון דער יעניגער נאַ־
טור, וועלכער בעאיינפלוסט איהם אין זיינע האַנדלונגען.
אויף אזוי ווייט וויא דער איינפלוס פון שכל ווירקט, און נור
אויף אזוי ווייט, האָט דער מענש א פרייען ווילען. געברויכט
אָבער דער רלב״ג דיא שפּראך און דיא טערמינאלאגיע פון די
מיטעלאלטערליכע פילאָזאָפען, און אָט ווי דער דאָזיגער גע־
דאנק קומט ארוים :

אַלע פּאסירונגען אויף דער וועלט ווערען רעגולירט פון
דיא הימעלשע קערפּערם, ווענעם איינפלוס קען ניט אויסגע־
מיטען יוערען. דיא פּאסירונגען, וועלכע ווייזען אונז אוים
וויא צופעליגע זיינען אין דער אמת׳ן אויך בעגרענעצט און
רעגולירט פון זיי, אפילו ווען איינער איז מזל׳דיג און דער אנ־
דערער ניט איז אין דעם אויך פאראנען א סדר*). דער מענש
אָבער, זייענדיג בעשאנקען מיט׳ן שכל וואס מאכט איהם פאר
אַ שותף מיט דיא הימעלשע וועזענס און בעזיטצענדיג א
פרייען ווילען קען קעמפּפען געגען זייער ווירקונג. די דאָזיגע
צופעליגע פּאסירונגען קענען דארום בעטראכט ווערען פון
צוויי זייטען ; 1) זיי זיינען אונפערמיידליך מצד דער וויר־
קונג פון דיא הימעלשע קערפּערם און 2) זיי זיינען מעגליכע

*) ונאמר שכבר יראה במה שבקרי ובהזדמן שיש לו סדור מה, עד שנבר ימצאו אישים רבים תרבינה הצלחות כל איש ואיש מהם המתחדשות לו בקרי. והם האנשים הנקראים טובי המזל. וימצאו אנשים אחרים תרבינה רעות כל איש ואיש מהם המתחדשות לו בקרי, והם האנשים הנקראים רעי המזל. וזה ממה שיחייב שיהיה למה שבקרי הגבלה וסדור באופן מה (מלחמות ה׳, מאמר ב׳, פרק ב׳).

מצד דעם מענשליכען שכל און פרייען ווילען. דער מענש איז טאקע דארום בעשאנקען געווארען מיט'ן שכל, כדי ער זאל זיך קענען בעפרייען פון דעם איינפלוס פון די הימעלשע קערפערס*).

דער נביא אדער וואהרזאגער קען פאראויס זאגען דיא פאסירונגען נאר אויף אזוי ווייט אויף וויפיעל זיי זיינען אב־הייניג און בעשטימט פון דעם איינפלוס פון די הימעלשע קערפערס. דער נביא קען אבער ניט פאראויסזאגען די פאסי־רונגען אויף וויפיעל זיי זיינען אבהייניג פון מענשליכען פרייען ווילען. דער נביא זעהט, למשל, אז אן אונגליק איז אונפערמיידליך אין א בעשטימטען לאנד אדער שטאדט, דאס הייסט אונפערמיידליך לויט די בעשטימונגען פון די הימעל־שע קערפערס. דער נביא ווארנט די מענשען פון דעם לאנד אדער פון דעם שטאדט, און די מענשען האבען דעם פרייען ווילען צו האנדלען אזוי, אז דער אונגליק זאל אויסגעמידען ווערען. דערפאר קען טרעפען. אז א נביא זאל נביאות זאגען וועגען דעם חורבן פון א לאנד אדער שטאדט, און די נביאות זאל ניט מקויים ווערען, ווי עס האט פאסירט מיט דעם נביא יונה און די שטאדט נינוה.

די פראגע איז איצטער, פון וועמען און ווי אזוי קריגט דער נביא זיינע ידיעות? דער נביא איז, לויט דעם רלב"ג, ניט מעהר ווי א מענש ביי וועמען דער שכל איז ענטוויקעלט צו דער העכסט־מעגליכער מדרגה. דאס איז נאך אבער וועניג. ער דארף דערצו נאך בעזיצען די פעהיגקייט צו קוקען אויף זאכען פון א ריין שכל'דיגען שטאנדפונקט, ניט ווערענדיג

*) ... הנה יחויב שיהיו אלו המקרים מוגבלים ומסודרים מצד אחד, ובלתי מוגבלים ומסודרים מצד אחר. ואולם הצד אשר הם מוגבלים ומסודרים... הם מצד הגרמיים השמימיים. ואולם הצד אשר הם בו אפשריים ובלתי מוגבלים ובלתי מסודרים הוא השכל והבחירה הנמצאים בנו, כי השכל והבחירה יש להם שיניעו אותנו אל זולת מה שהוא מוגבל מפאת הנרמים השמימיים... הנה השגיח השם יתברך בנו, כששם בנו שכל בעל תכלית, להגיענו אל זולת מה שהוא מוגבל מפאת הגרמים השמימיים. (מלחמות ה', מאמר ב', פרק ב').

בעאײנפלוסט פון די אנדערע גייסטיגע פעהיגקייטען. ווי צום ביישפּיעל פון דער פאַנטאַזיע. וואָס מעהר ביי איינעם איז ענטוויקעלט דער שכל און וואָס מעהר ער האָט די פעהיגקייט „מתבודד צו זיין דעם שכל", דאָס הייסט, צו זעהען זאַכען נאָר דורך דעם שכל, אלץ אַ גרעסערער נביא וועט ער זיין. ווי דער לעזער זעהט איז דער רלב"ג ניט מסכים מיט'ן רמב"ם, וועלכער זאָגט אז דער נביא מוז אויך האָבען אַ ענט־וויקעלטע פאַנטאַזיע. לויט דעם רלב"ג איז עס גאָר אַ שטערונג צו נבואה. דער נביא איז אַ מענש, ביי וועמען דער שכל שפּיעלט די איינציגע ראָלע. דער נביא קען דארום ניט זיין קיין אונוויסענדער מענש, ער מוז שטודירען און דערפאַר האָבען טאַקע די נביאים געהאַט תלמידים. דער וואַהרזאַגער, דאַגעגען, איז אַ מענש ביי וועמען די פאַנטאַזיע איז הויך ענטוויקעלט און זי שפּיעלט ביי איהם די הויפּטראָלע. דער וואַהרזאַגער און חלומות־זעהער קענען זיין אונוויסענד, און עס וועט זיי ניט שטערען.

זייענדיג אַ מענש ביי וועמען דער שכל איז ענט־וויקעלט צו דער העכסטער מדרגה און אין דער זעלבער צייט בעזיצענדיג די פעהיגקייט צו קאָנצענטרירען אלע גייסטיגע פעהיגקייטען אין דעם שכל, ווערט דער שכל פון דעם נביא בעהעפט מיט דעם „שכל הפועל", פון וועמען ער קריגט די השפעה און זיינע ידיעות. עס פערשטעהט זיך, אז ער קען פון דעם „שכל הפועל" ניט קריגען מעהר ידיעות ווי ער גופא, דער „שכל הפועל", וויים. און אַזוי ווי דאָס וויסען פון דעם „שכל הפועל" איז פאָלקאָמען, און אַזוי ווי פאָלקאָמענער וויסען הייסט בעשטימטעס און זיכערעס און ניט עטוואָס וואָס איז אין ספק, קען דער „שכל הפועל" ניט וויסען זאַכען וואָס זיינען בלויז מעגליך. קען דארום דער נביא אויך ניט וויסען אַזעלכע זאַכען.

און פּונקט ווי אַ מענש וואָס בעזיצט וויסען האָט אַ תשוקה מיטצוטיילען זיין וויסען צו די אַנדערע מענשען, אַזוי האָט דער „שכל הפועל" אַ תשוקה צו זיין גנעדיג און מיט־טיילען זיין וויסען צו די מענשען וואָס זיינען ראוי דערצו.

דער „שכל הפועל“ קריגט זיין וויסען פון די שכל'ען פון די העכערע וועלטען, וועלכע וויעדער קריגען זייער וויסען פון דעם וועלט־שכל, פון גאט אליין. דער העכערער שכל איז גנעדיג צום ניעדריגערען און טיילט איהם מיט א טייל פון זיין וויסען (מלחמות ה', מאמר ב', פרק ו').

* * *

איצטער קומט די פראגע וועגען גאט'ס וויסען. וועגען דעם זיינען דא מיינונגס־פערשיעדענהייטען. מאנכע ווילען אויסטייטשען א ר י ס ט א ט ע ל ס'ע ס מיינונג, אז גאט ווייס איבערהויפט קיין זאך ניט, ניט די ערשיינונגען בדרך כלל און ניט די פרטים. גאט איז אין זיין וועזען אן אבסאלו־טע איינהייט, און ער קען דארום ניט וויסען מעהרערע זאכען. אנדערע מיינען, אז גאט ווייס די ערשיינונגען בדרך כלל, לויט ווי זיי מ ו ז ע ן פארקומען צוליעב זייער נאטור; ער ווייס זיי אבער ניט מצד זייערע פרטים, וועלכע זיינען בלויז מ ע ג ־ ל י ד און ניט נויטווענדיג.

דער רלב"ג ברענגט א גאנצע רייהע פון זייערע ארגו־מענטען, פון וועלכע דא וועלען געבראכט ווערען איינינע:

1) די פרטים פון די ערשיינונגען ווערען בעגריפען דורך דעם „שכל ההיולאני“, דורך די חושים און דעם דמיון. גאט בעזיצט אבער ניט קיינע חושים און ער קען זיי דארום ניט וויסען. דער סיללאגיזם וועט זיין אזוי: גאט האט ניט קיין חושים; אלע וואס בעגרייפען איינצעל־ערשיינונגען מוזען האבען חושים; פאלגליד, גאט ווייס ניט די איינצעל־ערשיינונגען.

2) איינצעל־ערשיינונגען קומען פאר אין דער צייט, וואס דאס מיינט ענדערונג און בעוועגונג. ביי גאט איז עס ניט שייך, פאלגליד קען ער ניט וויסען קיין איינצעל־ערשיינונגען.

3) אויב גאט ווייס די איינצעל־ערשיינונגען מוזען מיר זאגען איינם פון די דריי: 1) אז ער פיהרט זיי אויף דעם בעסט־מעגליכען אופן; 2) אז ער האט ניט ביכולת זיי צו פיהרען אויף דעם בעסטען אופן; 3) אז ער קען זיי יע פיהרען

אויף דעם בעסטע אופן. נאר ער וויל ניט צוליעב קנאה אדער ניט־פערגינען. דיביידע לעצטע זיינען אויסגעשלאסען, ווייל ביי גאט איז ניט שייך ניט־קענען און ניט־פערגינען, זיי זיינען געגען דעם בעגריף פון דעם וועזען פון גאט. בלייבט ניט אנדערש ווי אנצונעהמען, אז גאט פיהרט זיי אויף דעם בעסט־מעגליכען אופן. דאס איז דאך אבער געגען דער ערפאהרונג, ווייל מיר זעהען ווי גרויסע עולות און אונרעכטע ווערען בעגאנגען, ווי די גוטע לײדען און די שלעכטע זיינען גליקליך. מוזען מיר דארום אננעהמען, אז גאט וויים איבער־הויפט ניט די איינצעל־ערשיינונגען.

די וואס האלטען זיך אז די מיינונגען פון דער תורה בעהויפטען, אז גאט וויים אלץ, די כללים און די פרטים. זיי האבען אויך ארגומענטען, וועלכע זיינען גאנץ וויכטיגע: 1) גאט איז דאס פאלקאמענסטע, וואס מיר קענען זיך פאר־שטעלען. ווי איז אלזא מעגליך, אז ער זאל ניט וויסען? איז דען ניט אונוויסענהייט פון די גרעסטע חסרונות? 2) ווי אזוי קענען מיר זיך פארשטעלען, אז דער מייסטער פון א זאך זאל ניט וויסען זיין שעפפונג? דער קינסטלער וויים זיין שעפפונג סאי בדרך כלל און סאי בדרך פרט.

דער רמב״ם האלט זיך מיט דער מיינונג, אז גאט וויים אלץ, אלע פרטים. די טענות פון די פילאזאפען פער־ענטפערט ער דערמיט, וואס גאט׳ס וויסען איז אנדערש ווי אונזער וויסען. דער טעות פון די פילאזאפען, מיינט דער רמב״ם, בעשטעהט אין דעם, וואס זיי מישען צונויף אונזער מענשליכען וויסען מיט גאט׳ס וויסען, און דעריבער קומען זיי מיט זייערע טענות. דער אמת איז אבער, אז גאט׳ס וויסען איז אין גאנצען אנדערש ווי אונזערער. ער איז אנדערש אין דעם „ווי אזוי" (איכות) און ניט בלויז אין דעם „וויפיעל" (כמות). מיר געברויכען, אמת, דעם זעלבעןווארט פאר גאט׳ס און אונזער וויסען, אבער דאס איז דערפאר ווייל מיר האבען ניט אין דער מענשליכער שפראך קיין פאסענדערען ווארט. און ווייל די פילאזאפען מישען צונויף דעם געטלי־כען און דעם מענשליכען וויסען, מיינען זיי אז פונקט ווי מיר

קענען ניט בעגרייפען זאכען סיידען דורך אונזערע חושים. אזוי איז אויך מיט גאט; פונקט ווי מיר קענען ניט בעגרייפען דאס אונענדליכע. אזוי איז אויך מיט גאט; פונקט ווי מיר קענען ניט וויסען א זאך סיידען ווען זי האט שוין פאסירט און קענען ניט וויסען דעם אויסקום פון דעם מעגליכען אזוי אויך מיט גאט.

דער רלב"ג טרעט ארויס שארף געגען דעם רמב"ם, הויפטזעכליך פאר זיין בעהויפטונג, אז דאס וואס גאט וויים פון פאראויס, אז א בעשטימטע זאך וועט פאסירען, מיינט עס נאך ניט אז זי מוז פאסירען, וויל גאט וויים דעם אויסקום פון דעם מעגליכען. ער בעשולדיגט דעם רמב"ם, אז ער בעהאנדעלט די פראגע ניט ווי א פילאזאף, נאר ווי א טעאלאג. „צוליעב דער תורה איז ער געצוואונגען געווארען אנצונעהמען אזא מיינונג". דער רלב"ג פרעגט: וואס מיינט דער רמב"ם מיט זיין בעהויפטונג, אז גאט וויים דעם אויסקום פון די מעגליכע פאסירונגען? מיינט ער צו זאגען, אז גאט וויים, דאס די מעגליכע פאסירונג וועט מסתמא פארקומען אזוי און ניט אנדערש, כאטש עס קען זיין אויך אנדערש, דאן איז עס בלויז א מיינונג און ניט קיין וויסען. אויב ער מיינט צו זאגען, אז גאט וויים אז א געוויסע פאסירונג וועט פאסירען אזוי און פונדעסטוועגען פאסירט זי אנדערש, דאן רופען מיר עם אונוויסען (סכלות) און ניט וויסען. אויב ער מיינט, אז גאט וויים דאס א בעשטימטע פאסירונג קען פאסירען אי אזוי אי אנדערש, דאן רופען מיר עם ספק און ניט וויסען. (מלחמות ה' מאמר ג' פרק ב'). דער רלב"ג טרעט ארויס בכלל געגען דעם רמב"ם'ס אטריבוטען־לעהרע. דער רמב"ם בעהויפטעט, אז די אלע „תוארים", וואס מיר ווענדען אן אויף גאט ווי חכם, גוטער, בארמהערציגער און אזוי ווייטער, דריקען ניט אוים דעם אמת'ען וועזען פון גאט. מיר געברויכען די דאזיגע ווערטער בלויז דערפאר, וואס מיר האבען קיין בעסערע ניט. אין דער אמת'ען האבען גאט'ס חכמה און אונזער חכמה, גאט'ס וויסען און אונזער וויסען, גאט'ס בארמהערציגקייט און אונזער בארמהערציגקייט קיין אינערליכען שייכות

ניט. זיי שיידען זיך אונטער אין מ י ן, און ניט בלויז אין מדרגה. דער רלב"ג פרעגט: אויב אזוי, קען מען דאָך זאָגען, אז גאָט איז א קערפּער און דערביי ערקלערען, אז קערפּער ביי גאָט איז אנדערש ווי ביי אונז? אויב גאָט'ס וויסען איז ניט אונזער וויסען איז דאָך גאָט'ס אונוויסען ניט אונזער אונוויסען, קענען מיר דאָך פּונקט אזוי זאָגען, אז גאָט איז אונוויסענד און דערביי ארויסגעהן מיט אַן ערקלערונג, אַז גאָט'ס אונוויסען איז אנדערש ווי אונזערער. אויב אונזערע בעגריפע קענען ניט אנגעווענדעט ווערען אויף גאָט, קענען מיר דאָך איבערהויפּט ניט דענקען וועגען איהם און זיינע אטריבוטען.

דער אמת איז, לויט דעם רלב"ג, אז אונזער וויסען און גאָט'ס וויסען, אונזער חכמה און גאָט'ס חכמה זיינען די זעלבע אין מ י ן, אין זייער ע צ ם; זיי שיידען זיך בלויז אונטער אין דער מדרגה. גאָט'ס וויסען, גאָט'ס חכמה און גאָט'ס גוטסקייט זיינען אונענדליך העכער און גרעסער ווי אונזערער. גאָט איז דאָס פּאָלקאָמענסטע און דאָס בעסטע וואָס מיר קענען זיך פאָרשטעלען, און אַלץ וואָס איז גוט, קלוג און שעהן שרייבען מיר איהם צו אין דער העכסטער מדרגה.

אויב גאָט'ס וויסען איז דאָס העכסטע און דאָס פּאָלקאָמענסטע און שיידעט זיך ניט אונטער אין וועזען פון אונזער וויסען, איז קלאָר, אז ער קען ניט וויסען דאָס וואָס איז מעגליך אי אזוי און אי אנדערש, אז ער קען ניט וויסען די מעגליכע פּאַסירונגען. דאָרטען וואו עס איז דאָ דער פּאָלקאָמענסטער וויסען קען ניט זיין קיין רייד פון א מיינונג, א טעות אָדער א צווייפעל.

גאָט וויים אַלץ וואָס עס קומט פאר אין דעם גאנצען אוניווירזום מיט דעם העכסט־מעגליכען, העכסט־קלאָהרען, העכסט־אומפּאסענדען וויסען. ער מוז דאָס אַלעם וויסען, ווייל דער אוניווערזום איז דאָך א געטליכע מחשבה, און עס איז דאָך אונמעגליך, אז גאָט זאָל זיין אייגענע מחשבה ניט וויסען. ער וויים דיא אַלע זאכען לויט וויא זיי זיינען איינגעאָרדענט

פון דיא נאטירליכע געזעטצע, אויך אזוי וויט וויא זיי זיינען אונפערמיידליך אין דעם אלגעמיינעם סדר פון די זאכען. ער וויס אבער ניט דיא מעגליכע פאסירונגען אויף וויפיעל זיי זיינען אבהייגניג פון דעם מענשליכען פרייען ווילען. ער וויס אלעס, די כללים און די פרטים; ער וויס אויך וואס עס וועט פאסירען אין פאל דער מענש וועט אויס־קלייבען צו האנדלען אזוי אדער אנדערש; ער וויס אבער ניט וויא אזוי דער מענש וועט אויסקלייבען צו האנדלען. אין דעם איינ־ארדנען פון דער וועלט האט גאט בעשאנקען דעם מענשען מיט א פרייען ווילען, און ער האט דיא ברירה צו האנדלען ווי ער וויל. דאס, זאגט דער רלב״ג, קען בשום אופן ניט בע־טראכט ווערען אלס א פחת, אלס א פערמינערונג, פון גאט'ס וויסען, ווייל ניט וויסען דאס וואס מען קען ניט וויסען הייסט ניט אונוויסען.

אין דער פראגע פון „ידיעה און בחירה", פון גאט'ס וויסען און דעם מענשליכען פרייען ווילען, קומט דער רלב"ג צום שלום, אז דער מענש האט א פאלשטענדיגען פרייען ווילען בנוגע זיינע האנדלונגען, אויף וויפיעל זיי זיינען אבהייניג פון זיין פרייען ווילען, און אז אויך אזוי פיעל ווי דער מענש איז פריי וויס גאט ניט, וויא זיין, דעם מענשען'ס, אויס־וואהל וועט זיין.

עס פערשטעהט זיך, אז דער רלב״ג געפינט דאס זיין מיינונג איז איבעראיינשטימענד מיט דער מיינונג פון דער תורה בנוגע דער דאזיגער פראגע. ער מיינט, און ניט מיט אונרעכט, אז דיא גאנצע תורה בעגרינדעט זיך אויפ'ן געדאנק דאס עס געפינען זיך האנדלונגען, וואס זיינען ניט אונפער־מיידליך נאר מעגליך, און אז זיי זיינען אבהייניג פון דעם מענשליכען פרייען ווילען. ווען אלץ וואלט געווען אונפער־מיידליך, פון פאראויס בעשטימט, וואס פאר א זינן וואלטען געהאט דיא פערזאגען און דיא פערבאטען? גאט וויס, וואס עס וועט פאסירען אין פאל דער מענש וועט אויסקליי־בען דאס גוטע אדער דאס שלעכטע, אבער ער וויס ניט וויא

ער וועט אויסקלייבען. ער לערנט איהם דערפאר ווי אויס־צוקלייבען און ווארנט איהם דורך דיא נביאים, אז ער זאָל אויסקלייבען דאָס גוטע.

* * *

איצט קומט דער ר ל ב"ג צו דער פראגע וועגען גאָט'ס השגחה, ער ברייננט 1) דיא מיינונג פון א ר י ס־ט א ט ע ל ע ס ע ן, אז גאָט'ס השגחה בעציהט זיך בלויז אויף דעם מין אָבער ניט אויף דעם יחיד; 2) דיא מיינונג וויא דאָס רוב פערשטעהן דיא תורה, אז גאָט'ס השגחה איז אויף יעדער יחיד, און 3) די מיינונג פון ר מ ב"ם, אז גאָט'ס השגחה בעציהט זיך בכלל אויף דעם גאנצען מין מענשען. נאָר די איינצעלנע גליקליכע, וועמעס שכל'ען עס קענען זיך בעהעפטען מיט'ן „שכל הפועל", שטעהען אונטער א ספּע־ציעלע אינדיווידועלע השגחה. דעם רלב"ג'ס מיינונג איז נוטה צום רמב"ם'ס.

בעטראכטען מיר דיא נאַטור, זעהען מיר ווי יעדע זאך געפינט זיך אין א בעשטימטען סדר און אָרדנונג, אין דעם בעסטען סדר און אָרדנונג. אין דער לעבעדיגער וועלט איז אלעס איינגעריכטעט צום בעסטען פון דיא אלע פערשיעדענע ברואים, אז יעדער פון זיי זאָל אם בעסטען קענען פארטזע־צען און ענטוויקלען זיין מין. יעדער לעבעדיגער וועזען ווערט בעשאפען מיט ספּעציעלע אָרגאַנען, וועלכע פּאַסען זיך פאר איהם אם בעסטען און האָבען דיא עובדא איהם צו פערהיטען פון שאדען. איין מין חיה בעזיצט הערנער, דער צווייטער מין קאָפּיטעס, דער דריטער שטאַרקע צייהנער און קינבאקען, כדי זיי זאָלען האָבען מיט וואס זיך צו שיצען פון זייערע שונאים אָדער צו קריגען זייער נאַהרונג. אנדערע מינים חיות בעזיטצען אינסטינקטען, וועלכע ווארנען זיי פון געפאהר, וויא א שעפּסעלע וואָס אנטלויפט פון א וואָלף, כאָטש זי האָט איהם פריהער קיינמאָל ניט געזעהן. פויגלען ווייסען אינ־סטינקטיוו זיך צו בעהאלטען פון רויב־פויגלען. ווינטער פלי־הען זיי, די פויגלען אין די ווארעמע געגענדען; זומער

קעהרען זיי זיך צוריק אין דיא קעלטערע געגענדען. קורץ, יעדער מין פון דיא חיות האט זיך זיינע ספעציעלע ארגאנען און אינסטינקטען, וואס פאסען זיך פאר איהם אם בעסטען איהם אויסצוהיטען פון געפאהר. אין דעם, אין דעם דאזיגען וואונדערבארען סדר און ארדנונג, דריקט זיך אוים די געטליכע השגחה. די דאזיגע השגחה איז פערשפרייט אויף דעם מין בכלל.

בעטראכטען מיר דיא נאטור גענויער, וועלען מיר אויסגעפינען, אז וואס העכער א בעשטימטער מין שטעהט אויף דער מדרגה פון זיין ענטוויקלונג, אלץ פיעלפאכער און פערשיעדענארטיגער זיינען זיינע ארגאנען און אינסטינקטען, וואס פערהיטען איהם פון שלעכטס און שאדען. אין אנדערע ווערטער וועט עס הייסען, אז דער העכערען מין קריגט א גרעסערע השגחה. אבער דאס איז ניט דערפאר, ווייל גאט איז בעסער צו איין מין וויא צום אנדערען, גאט איז צו אלעמען גלייך גוט, ווארים גאט׳ס גוטסקייט איז גרענצלאז. דאס נעהמט זיך דערפון, וואס דער העכערער מין חיה, טאקע צוליעב דעם וואס ער געפינט זיך אויף א העכערע מדרגה, איז מעהר פעהיג מקבל צו זיין דיא השפעה פון דער געטליכער השגחה.

דער מין מענש שטעהט אויף דיא העכסטע מדרגה פון אלע אנדערע מינים חיות, און ער בעזיצט דארום דיא בעסטע וואפע געגען שאדען און שלעכטס, ער בעזיצט דעם שכל. זייענדיג דיא העכסטע חיה, קריגט ער דיא גרעסטע השגחה.

כל זמן דער מענש געפינט זיך אויף א ניעדריגע מדרגה פון דער ענטוויקלונג, כל זמן זיין שכל איז ניט גענוג שטארק ארויסענטוויקעלט, קריגט ער ניט קיין אינדיווידועלע השגחה. ער בעקומט בלויז די דאזיגע השגחה, וואס דער גאנצער מין מענש בכלל, אלס מין, קריגט. קוים האט אבער איינער ארויסענטוויקעלט זיין שכל צו א זעהר הויכער מדרגה, קריגט ער א אינדיווידועלע השגחה און ניט בלויז דיא השגחה פון דעם מין. דער הויך-ענטוויקעלטער מענש איז פשוט מעהר פעהיג מקבל צו זיין די געטליכע השפעה. זיין שכל קען זיך, אזוי צו זאגען, בעהעפטען מיט דעם „שכל הפועל“, און דורך דעם גופא קען

ער בעסער בעגרייפען דיא שלעכטע פאָלגען, וואָס געוויסע האנדלונגען זיינע וועלען ארויסרופען, און ער וועט אזוי ניט האנדלען. אין אנדערע ווערטער, ער קריגט מ מ י ל א און אלס א פ ו ע ל י ו צ א פון זיין ענטוויקעלטען שכל א אינדיווידועלע השגחה. דיא השגחה פון גאָט אויף דעם מענ־שען איז אלזאָ א דאָפּעלטע: אן אלגעמיינע השגחה אויף דעם גאנצען מ י ן מענש בכלל און א אינדיווידועלע השגחה אויף דיא יחידים, וואָס דערהויבען זיך אויף דער נויטהיגער מדרגה. יעדער איינער קען זיך אָבער דורך לערנען, דורך פאָר־שען, דורך שטודירען און דורך גוטע מעשים דערהויבען צו יע־נער מדרגה.

דיא פראגע בלייבט אָבער, וויא קומט עס וואָס מיר זעהן אָפּט וויא שלעכטע מענשען לעבען אין וואוילטאָג און גוטע ליידען? וויא קומט עס, וואָס מאַנכע שלעכטע ליידען און מאַנכע זיינען גליקליך? ווי קומט עס ענדליך, וואָס אויך צווישען דיא גוטע געפינען זיך סאי אזעלכע וואָס ליידען און סאי אזעלכע וואָס ליידען ניט? איז דען דאָס אלעס ניט ריינער צופאל? ווי קען עס שטימען מיט דעם בעגריף פון השגחה?

דער רלב״ג געפינט אויף דעם א תירוץ, וואָס איז אין פאָלשטענדיגער הארמאָניע מיט זיין פילאָזאָפיע. ער טהיילט איין דעם מענשען אין דעם מענשען אלס חיה, מיט אלע זיינע ניעדעריגערע בעדירפניסע און אינסטינקטען, און אין דעם מענשען אלס מענש, אלס שכל'דיגער וועזען. אלס חיה איז דער מענש אונטערוואָרפען די אויביגע פעסטגעשטעלטע געזעטצע פון דער נאַטור, וועמעס פאָלגען עס זיינען אונפערמיידליך. אלס חיה בעשטעהען דיא מענשליכע פערגעניגענס אין גוט עסען, און גוט שלאָפען, אין עשירות, און דעריבער איז אין דעם ניט שייך קיין ספּעציעלע השגחה. דאָס ווערט רעגולירט פון דיא הימעלשע קערפּערס, און דארום קענען זיין סאי גוטע מענשען וואָס ליידען און סאי גוטע מענשען וואָס זיינען גליק־ליך, סאי שלעכטע מענשען וואָס ליידען און סאי שלעכטע

מענשען וואָס זיינען גליקליך. אין דעם איז ניטאָ קיין סדר, ווייל אין דעם איז ניטאָ קיין ספּעציעלע השגחה.

אלס מענש, אלס שכל'דיגער וועזען, בעשטעהען די מענשליכע פערגעניגענס און דער מענשליכער גליק אין וויסען און אין ערווערבען זיך שכל'דיגע בעגריפע. „מושכלות“. בנוגע דעם קען שוין ניט פּאַסירען, אז דער מענש וואָס לערנט, שטודירט און פּאָרשט זאָל זיך ניט ערווערבען קיין שכל'דיגע בעגריפע, ווערענד דער וואָס טהוט עס ניט זאָל זיך יע ערווערבען. אין בעצוג צום ריין מענשליכען גליק, צו ריין מענשליכע פערגעניגענס, אין בעצוג פון ערווערבען זיך שכל'דיגע בעגריפע, קריגט יעדערער ווי ער פערדיענט. אין דעם איז דאָ בעשטראַפונג און בעצאָהלונג, און אלץ געהט אין א סדר און אין אן אָרדנונג, דורך השגחה *).

* * *

דער רלב"ג איז ניט צופריעדען מיט דעם אריסטאָטעלשען בעוויז פון גאָט'ס עקזיסטענץ; ער געפינט אין איהם חסרונות. דער אריסטאָטעלי'ער בעוויז איז, ווי עס איז שוין אונז בעקאַנט, צום ערשטען אריינגעבראַכט געוואָרען אין דער אידישער פילאָזאָפישער ליטעראַטור דורך אבן־דאוד און שפּעטער פון רמב"ם. בקיצור

*) אלא שכבר נראה במעט עיון כי הגמול והעונש האמתיים אינו באלו הטובות והרעות המורגשות. וזה שהגמול והעונש הנמצא לאדם במה שהוא אדם ראוי שיהיו בטובות האנושיות, לא בטובות והרעות אשר אינן אנושיות. ובחיות הענין כן, יהיו הטובות האנושיות בקנין הצלחת הנפש, כי הוא לאדם במה שהוא אדם, לא בקנין הערב במזונות ודברים המורגשים לפי שההזון וההרגש אינן לאדם במה שהוא אדם. והיו גם כן הרעות האנושיות בהעדר הצלחת הנפש, רצוני לאמר שיבצר ממנה שלמותה לא באלו הטובות והרעות המורגשות והמסודרות מהגרמיים. ולפי שקנין ההצלחה הנפשיית נמשך בעצמות לפעולות הטובות והישרות, והעדרו נמשך לפעולות המגונות; הוא מבואר שהגמול והעונש האמתי, והוא הטוב והרע הנמצא באדם במה שהוא אדם, הולך בסדר וישר לא יפול ממנה דבר. מלחמות ה', מאמר ד', פרק ו').

איז דער דאָזיגער בעווייז אזוי: יעדער זאך וואס בעוועגט זיך מוז האָבען א בעוועגער; דער בעוועגער מוז האָבען א צווייטען בעוועגער; דער צווייטער א דריטען און אזוי כסדר ביז דער אונענדליכקייט, וואס דאס איז דאך אונמעגליך. מיר מוזען דארום סוף כל סוף דערגרייכען מיט אונזער שכל צו א פּונקט, וואס איז דער אָנפאַנג פון דער גאַנצער רייהע פון בעוועגונגען, דאס הייסט פון א בעוועגער, וועלכער ווערט אליין ניט בעוועגט. דיעזער בעוועגער קען ניט זיין קיין קערפּער, ווייל א קערפּער קען זיך ניט בעוועגען אָהן א בעוועגער; ער מוז זיין אייביג און אונענדליך, ווייל אויב ניט, וואלט ער ניט געקענט ארויסרופען די אייביגע און אונענדליכע בעוועגונגען פון די הימעלשע קערפּערס; ער קען ניט זיין קיין קערפּערליכע קראפט, ווייל א קערפּער מוז זיין ענדליך און דאס וואס איז ענדליך קען ניט פּראָדוצירען קיין אונענדליכע קראפט. יענער בעוועגער, וואס איז דער אָנפאַנג פון אלע בעוועגונגען, קען אלזא ניט זיין קיין קערפּער, ניט קיין קערפּערליכע קראפט, מוז זיין אייביג און אונענדליך. אין אנדערע ווערטער: דער דאָזיגער אונבעוועגטער בעוועגער איז גאָט.

דער רלב"ג ארגומענטירט: ס'איז ניטאָ קיין אורזאכע פאר וואס עס זאל ניט מעגליך זיין, אז א פּשוט'ע קערפּערליכע קראַפט זאל ניט ארויסרופען אן אייביגע בעוועגונג. עס איז אמת, מיר דאָ, אויף דער ערד, זעהען, אז יעדע בעוועגונג מוז געבראכט ווערען צו א שטיל־שטאנד, אויב זי ווערט ניט שטענדיג בעוועגט. אבער, טענה'ט ער, מען קען ניט ברענגען קיין ראיה פון דיא בעוועגונגען אויף אונזער ערד אויף דיא בעוועגונגען פון דיא הימלי־שע קערפּערס. דאָ, אויף דער ערד, ווערט די בעוועגונג געשטערט דורך אנדערע פיזישע קרעפטען: זי דארף ארבייטען געגען דער ווידערשטאנדס־קראפט פון דער לופט, פון דער צוציהונגס־קראפט און אזוי ווייטער. ווען מיר זאָלען זיך אבער קענען פארשטעלען א צושטאנד, וואו די דאָזיגע הינדערניסע וואלטען ניט געווען, וואלט יעדער קערפּער, וואס

איז איינמאל דורך וועלכע ניט איז אורזאכע געבראכט גע־ווארען אין בעוועגונג, שטענדיג און אייביג געבליבען אין דעם צושטאנד פון בעוועגונג. דער ר ל ב " ג בעווייזט דארטען אויף א מאטעמאטישען אופן דעם וואויל־בעקאנטען פיזישען געזעץ, אז יעדער קערפער וואס איז איינמאל גע־בראכט געווארען אין בעוועגונג, וועט שטענדיג פארטזעצען זיין בעוועגונג, סיידען ער וועט אפגעשטעלט ווערען פון אן אנדער קראפט.

אויב דאס איז אזוי, ארגומענטירט דער ר ל ב " ג, איז ניטא קיין אורזאכע, ווארום די הימעלשע קערפערס, וועל־כע זיינען ניט געמאכט פון די פיער עלעמענטען, וועלכע דארפען ניט איבערקומען דעם ווידערשטאנד פון דער לופט, וועלכע ווערען ניט געצויגען דורך דער צוציהונגס־קראפט צום צענטער פון דער ערד, פאר וואס זיי זאלען זיך ניט בעוועגען אייביג אפילו ווען זיי האבען געקראגען דעם ערשטען שטויס צו זייער בעוועגונג פון א ריין פ י ז י ש ע ר קראפט, וועלכע מוז ניט דוקא זיין אונענדליך. דער אריסטאטעלישער בעווייז פון ד"ע בעוועגונג קען בשום אופן ניט בעווייזען, אז די בע־וועגענדע קראפט מוז דוקא זיין אן אונענדליכע און א אונ־קערפערליכע, אז זי מוז דוקא זיין א געטליכע; אז די קראפט איז דוקא א ש כ ל ' ד י ג ע.

דער רלב"ג בעגרינדעט דארום זיין בעווייז פון דער עק־זיסטענץ פון גאט אויף דער פלאנמעסיגקייט און צוועקמעס־סיגקייט אין דער נאטור:

יעדע פיזישע ערשיינונג מוז האבען אן אורזאכע. די וועלט, וועלכע איז א פיזישע ערשיינונג, מוז דארום האבען אן אורזאכע.

די אורזאכע קען ענטוועדער זיין א בלינדע ריין מעכא־נישע קראפט, וואס ווירקט על פי מקרה, דורך'ן צופאל, אהן א סדר און אהן א כונה אדער א שכל'דיגע קראפט, וואס האט א פלאן און א סדר אין איהר טהעטיגקייט. בעטראכטען מיר די וועלט און איהרע ערשיינונגען, אנפאנגענדיג פון די קלענ־

סטע און ענדיגענדיג מיט די גרעסטע, זעהט מען אין זיי א פלאן און א שכל, א צוועקמעסיגקייט און א כונה. אלץ איז איינגעארדענט אויף'ן בעסטען מעגליכען אופן. די טויטע און די לעבעדיגע נאטור, אונזער ערד און די גאנצע פלאנעטען־סיסטעם, אלץ פיהרט זיך מיט א סדר, אלץ איז צום בעסטען, און דאס שליסט דארום אויס די מעגליכקייט פון א ריינעם צופאל. אויב די וועלט וואלט געווען א רעזולטאט פון דער צופעליגער טהעטיגקייט פון א ריין מעכאנישער קראפט, וואלט זי, די וועלט, ניט ארויסגעצייגט אזא מין פאלקאמענהייט. די פאלקאמענהייט פון דער וועלט בעווייזט אז זי איז די פאלגע פון א פלאנמעסיגער טהעטיגקייט, די ארבייט פון א שכל. א קראפט וואס וואלט ארבייטען בלויז צופעליג, מעכאניש, אהן א שכל, וואלט נאר אין א קליינעם טהייל פון די פעלע גע־קענט ארויסברענגען פאלקאמענע רעזולטאטען. די פאלקא־מענהייט וואלט געווען א צופעליגע אבער ניט קיין שטענדיגע ערשיינונג.*)

די פראגע איז איצטער: איז די דאזיגע שכל'דיגע קראפט אן אפגעזונדערטער כח אויסערהאלב דער וועלט אדער זי איז די אור־קראפט וואס ליעגט אין דער וועלט גופא, אלס א טהייל פון איהר און איז איינס מיט איהר? איז די דאזיגע קראפט א „שכל נבדל", א בעזונדערע אינטעליגענץ, אדער ניט? צו איז אפשר ניט מעגליך צו בעטראכטען די וועלט אלס אן ארויסענטוויקלונג פון דער דאזיגער קראפט פונקט

*) והנה הפועל אשר לא יכון בו תכלית, הנה הגעת התכלית בו הוא מיוחס אל ההזדמן והקרי. והוא מבואר שהוא מן השקר שתהיה זאת ההויה הנפלאה מיוחסת אל ההזדמן והקרי, כי מה שזה דרכו לא יהיה מגיע בו השלמות אלא מעט, ובמעט מהזמן ובמעט מהדברים. ואולם זאת ההויה ימצא בה מהשלמות שיעור נפלא, והוא גם כן בהרבה מהדברים ותמיד, ולזה הוא מבואר שאי אפשר בה שתהיה מפועל לא יכון בה תכלית. ובהיות הענין כן, הנה לא תשאר אלא שתהיה זאת הפעולה מפועל מכון בה התכלית אשר בעבודה היתה, ולזה היה שתתישר כל ההויה אל תכלית היותר שלם (מלחמות ה', מאמר ה', חלק ג', פרק ד').

ווי די חיות און די צמחים ענטוויקלען זיך ארויס פון דער זריעה? צי זאל מען אפשר דעם גאנצען אוניווערזום בע־טראכטען ווי א געבארען־ווערען פון דער אור־וועלט־זריעה אין וועלכער אלץ איז שוין געווען בכוח (אין דער מעגליכ־קייט) און איז נאכדעם ארויס בפועל (אין דער ווירקליכ־קייט)? דער גאנצער אוניווערזום איז געווען, אויב מען קען זיך אזוי אויסדריקען, ווי אן איי, וואס איז נאך ניט אויסגע־בריהט געווארען. וואו אלץ איז שוין אבער געווען, פון אויבען, אין כוח. אפילו די דאזיגע שכל'דיגע קראפט, וואס מען זעהט ארויס אין דער פלאנמעסיגקייט פון דער וועלט איז שוין גע־לעגען אין דער וועלט־איי גופא.

דער רלב"ג ארגומענטירט טיעף און אויספיהרליך דיא דאזיגע פראגע. און קומט נאך א לאנגע רייהע פון ארגומענטען צום שלום, אז דיא שכל'דיגע קראפט קען ניט ליגען אין דער וועלט־זריעה גופא, אויב אפילו מען זאל אננעהמען, אז אזא וועלט־זריעה האט באמת עקזיסטירט. ער בעווייזט, אז דיא שכל'דיגע קראפט, וואס ווירקט אין דער דאזיגער היפאטעטי־שער וועלט־זריעה וואלט געמוזט זיין אויסערהאלב איהר. ער געפינט, אז ניט בלויז וואלט יענע קראפט געדארפט זיין אויסערהאלב דער היפאטעטישער וועלט־זריעה, נאר אז דיא קראפט וואס ליגט אין דיא זריעה פון דיא צמחים און די חיות מוז אויך זיין געטליך און אויסערהאלב דער זריעה ניט אין איהר. ער מיינט, אז יענע וואונדערבארע קראפט, וואס ליעגט אין דעם קערענדיל פון דיא צמחים, וואס מאכט מעגליך, אז פון דעם קערענדיל זאל ווערען א גאנצער בוים; אז יענע וואונדערבארע, אונזיכטבארע קראפט, וואס מאכט מעגליך, אז פון דאס ביסעל פליסיגקייט זאל זיך קענען ארויס־ענטוויקלען א חיה אדער א מענש, אז דיא דאזיגע קראפט ליעגט ניט אין דער זריעה גופא, נאר זיא איז א געטליכע. דיא זריעה איז בלויז דיא מאטעריע אויף וועלכער דיא געט־ליכע קראפט ווירקט, דיא כלי דורך וועלכע דיא דאזיגע קראפט ארבייט. ער זעהט אין דער ערשיינונג פון פרוכטבארקייט א געטליכע קראפט. ער זוכט צו בעווייזען, אז אויף אן אנדער

אופן קען דיא דאזיגע ערשיינונג ניט פערשטאנען און ער־קלערט ווערען. ער זעהט דיא ווירקונג פון דער געטליכער קראפט אין דעם, וואס אין דעם טראפען פון דער מענשליכער זריעה ליגט שוין בכח דער גאנצער צוקונפטיגער מענש, מיט אלע זיינע ארגאנען, געפיהלען און שכל.

ניט קיין בלינדע מעכאנישע קראפט, נאר א בעוואוסטע, שכל'דיגע קראפט איז דיא אורזאכע פון דעם אוניווערזום. דאס זעהט מען דערפון, וואס דיא וועלט האט א סדר און אן ארדנונג, א ציעל און א תכלית. א זאך וואס איז בעשאפען געווארען, האט א ציעל און א תכלית; א זאך וואס איז אייביג האט ניט קיין ציעל און קיין תכלית. קוים זעהט מען אין דער וועלט א ציעל און א תכלית, איז עס א סימן אז זי איז בעשא־פען געווארען, אז זי עקזיסטירט ניט פון אייביג.

עס זיינען דא שטארקע ארגומענטען דאפיר, אז דיא וועלט איז אן אויביגע. דער ר ל ב " ג ברייננט דיא אלע ארגומענטען און נאך א גרינדליכען קריטישען אנאליז קומט ער צום שלום, אז זיי זיינען ניט גענוג צו בעגרינדען דיא אויביגקייט פון דער וועלט. איינע פון דיא פעהלערען, וואס דיא אלע פילאזאפען, וועלכע גלויבען אין דער אויביגקייט פון דער וועלט בעגעהן, בעשטעהט אין דעם, וואס זיי אורטהיילען פון א טהייל אויף'ן גאנצען, פון פרט אויף'ן כלל. זיי ווענדען אן דיא געזעצע פון אונזער ערד, וועלכע איז בלויז א טהייל פון דער אוניווערזום אויף דעם גאנצען אוניווערזום. דאס מוז ברייננען צו טעות'ן און צו פאלשע אויספיהרונגען. דער ר ל ב " ג אילוסטרירט דעם דאזיגען געדאנקען אויף'ן פאל־גענדען אופן: מיר ווייסען אלע, אז א מענש קען ניט לעבען סיידען ער האט פערדייאונגס־ארגאנען, דורך וועלכע ער קריגט זיין נאהרונג. אויף'ן גרונד פון דעם קענען מיר קומען צום שלום, אז דער מענש האט עקזיסטירט איידער ער האט עקזיסטירט. דער געדאנקען־גאנג וועט זיין אזוי: 1) א מענש מוז האבען א מאגען, א לעבער, א הארצען, כדי ער זאל קענען לעבען; 2) דער מאגען, דער לעבער, דאס הארץ קענען ניט עקזיסטירען אליין אהן דעם מענשען; 3) פאלג־

ליך. דער מענש האט געמוזט עקזיסטירען איידער ער האט עקזיסטירט. דאס איז אבער אן אונזינן, און דער טעות נעהמט זיך דערפון, וואס מיר אורטהיילען פון דעם מענשען'ס נאהרונגס־ארגאנען, וועלכע זיינען בלויז א טהייל פון דעם מענשען, אויף דעם גאנצען מענשען. מיר אורטהיילען פון געוויסע טהיילען פון מענשליכען קערפער, וויא דער מענש איז איצטער אויף א צייט ווען ער איז נאך ניט געווען אזוי וויא איצטער. אין דעם איצטיגען צושטאנד פון ז י י ן, מוז דער מענש האבען זיינע פערדייאונגס־ארגאנען וויא זיי זיינען איצטער; אין דעם פראצעס פון ו ו ע ר ע ן, איז דער דאָזיגער כלל ניט גילטיג, ווייל אלע ארגאנען האלטען אין ווערען און דאן איז נאך ניט נויטהיג דער מאגען, דער לעבער און דאס הארץ וויא זיי זיינען איצטער. (מלחמות ה', מאמר ו', חלק א', פרק ד').

דאס זעלבע איז בנוגע דער וועלט ־ ו ו ע ר ע ן. דער גאנצער אוניווערזום דארף בעטראכט ווערען וויא איין גאנצעס, און דיא געזעצע וואס זיינען גילטיג אויף געוויסע טהיילען פון איהם קענען ניט אנגעווענדעט ווערען אויף איהם אין גאנצען. דער פראצעס פון ו ו ע ר ע ן בנוגע דעם אוניווערזום בכלל קען ניט פערגליכען ווערען מיט דעם צושטאנד פון ז י י ן בנוגע געוויסע טהיילען פון איהם. דער ר ל ב " ג בעמערקט, אז אויך דער ר מ ב " ם האט זיך שוין בענוצט מיט דעם דאזיגען ארגומענט, אבער ביים ר מ ב " ם איז ער מעהר אלגעמיין. דער ר מ ב " ם מיינט, אז דיא נאטירליכע געזעצע פון א י צ ט ע ר, נאכדעם וויא דיא וועלט איז שוין בעשאפען געווארען, קענען ניט אנגעווענדעט ווערען אויף פ ר י ה ע ר, ווען דיא וועלט איז נאך ניט געווען. דער רלב"ג מיינט, אז די געזעצע מעגען זיין איינע און דיא זעלבע, אבער אז מען קען ניט אנווענדען דיא געזעצע פון א פרט, פון א טהייל, אויף'ן כלל, אויף'ן גאנצען.

די וועלט איז אלזא א ב ע ש א פ ע נ ע. זי איז בעשאַפען געווארען פון א שכל'דיגער קראפט, וואס שטעהט

אויסערהאַלב דער וועלט. און וואס האָט געהאט דערביי א שכל און א כונה. מאַנכע זיינען מיט דער מיינונג, אז עס זיי־נען בעשאַפען געוואָרען און חרוב געוואָרען וועלטען איינע נאָך דער אַנדערער און אז די וועלט איז בשום אופן ניט די ערשטע. די זעלבע שאַפענדע קראַפט האַלט אין איין שאַפען, און די וועלט מוז אונטערגעהן, ווייל מאַטעריע איז אונטערוואָרפען דעם פּראָצעס פון צופאַלען און אונטערגאַנג. אנדערע זיינען מיט דער מיינונג, אז די וועלט איז שטענדיג אין א צושטאַנד פון ו ו ע ר ע ן, ניט פון ז י י ן: דאָס מיינט, די וועלט איז ניט איינמאַל פאַר אַלע מאָל בעשאַפען געוואָרען אויף איי־ביג, נאָר אז זי ווערט יעדע מינוט פון דאָס ניי בעשאַפען, זי איז אַן אונאויפהערליכער פּראָצעס פון ווערען. זי איז געגלי־כען צו א פליסענדען טייך, וואו דאָס וואסער וואס מיר זעהען אין דעם איצטיגען מאָמענט איז ניט דאָס זעלבע וואָס מיר האָבען געזעהן מיט א מאָמענט פריהער. דעם ר ל ב"ג'ס מיי־נונג איז, אז די וועלט איז די ערשטע און אז זי איז בעשאַפען געוואָרען איינמאָל פאַר אַלע מאָל: זי געפינט זיך שטענדיג אין א צושטאַנד פון ז י י ן און ניט פון ו ו ע ר ע ן. ער מיינט, אז א צושטאַנד פון ו ו ע ר ע ן הייסט זיין און ניט זיין אין איין און דער זעלבער צייט, וואָס דאָס איז אַן אונמעגליכקייט.

די וועלט איז א בעשאַפענע. די פראַגע, ווארום זי איז ניט בעשאַפען געוואָרען פריהער, געפינט דער ר ל ב"ג פאַר ניט וויכטיג. איינמאָל האָט זי דאָך געמוזט בעשאַפען ווערען, און ווען מיר זאָלען זיך פאָרשטעלען, אז זי וואָלט בעשאַפען גע־וואָרען מיט מיליאָנען יאָהרען פריהער, וואָלט דאָך נאָך אַלץ געבליבען דיזעלבע פראַגע: פאַר וואָס איז זי ניט בעשאַפען געוואָרען נאָך פריהער.

דער ר ל ב"ג זוכט צו בעגרינדען זיין מיינונג, אז די וועלט איז בעשאַפען געוואָרען. ער ברייננט פערשיעדענע ראיות אויף דעם. איינע פון די דאָזיגע ראיות איז, אז ווען די וועלט וואָלט געווען אייביג און דער מענש וואָלט געווען פון אייביג, וואָלט שוין דער מענש געדאַרפט דערגרייכען א פיעל העכערע מדרגה פון קולטור און וויסען.

די וועלט איז בעשאפען געווארען און זי האט דארום אן אנפאנג, אבער דערפון איז נאך ניט געדרונגען, אז זי מוז האבען אן ענדע. זי איז ענדליך בנוגע איהר אנפאנג, אבער זי איז אונענדליך בנוגע איהר ענדע. זי קען צושטערט ווערען, אויב גאט וועט אזוי וועלען, אבער זי מוז ניט צושטערט ווערען.

איז די וועלט בעשאפען געווארען פון עטוואס אדער פון גארנישט? דער רלב"ג בריינגט ארגומענטען געגען די דאזיגע ביידע השערות. זיי זיינען ביידע אונמעגליך. פון גארנישט קען ניט ווערען עטוואס, און די וועלט האט דארום ניט געקענט ווערען פון גארנישט. ע איז אבער אויך אונמעגליך אנצונעהמען די השערה, אז עטוואס האט עקזיסטירט פון אייביג, איידער די וועלט איז בעשאפען געווארען, א חוץ גאט. דאס וואלט געמיינט, אז עס איז דא עטוואס געטליכעס א חוץ גאט. דער רלב"ג געהט זיך פערנאנדער מיט דעם רמב"ם און די אנדערע אידישע פילאזאפען, וואס האבען בעהויפטעט, אז די וועלט איז בעשאפען געווארען פון גארנישט. ער מאט אזא מין פשרה: עס האט זיך געפונען א מין עטוואס, אן אור־מאטעריע, וואס האט ניט געהאט קיין שום פארם און קיין שום בעוועגונג. מאטעריע אהן פארם און אהן בעוועגונג געפינט זיך ניט איןווירקליכער עקזיסטענץ, ווייל מאטעריע עקזיסטירט דאן, ווען זי האט פארמע און בעוועגונג. הייסט עס, אז מען קען ניט זאגען, אז די אור־מאטעריע האט עקזיסטירט צוזאמען מיט גאט, ווייל זי האט ניט געהאט קיין פארמע און האט ניט עקזיסטירט אין ווירקליכער עקזיסטענץ. דער חילוק צווישען זיין, דעם רלב"ג'ס, מיינונג, און די פלאטאנישע טעאריע פון מאטעריע בעשטעהט איז דעם, ווי דער רלב"ג גופא ערקלערט, וואס לויט פלאטא האט די מאטעריע געהאט בעוועגונג און פאלגליך פארמע, וועהרענד לויט דעם רלב"ג

אין די מאַטעריע פאַרמלאָז און בעגונגסלאָז*). די אנווענדונגען וואָס ווערען געמאַכט געגען פּלאַטאָ'ס טעאָריע זיינען דאָרום ניט גילטיג געגען דעם רבל"ג'ס מיינונג.

אין דעם לעצטען קאַפּיטעל פון זיין ווערק זוכט דער רלב"ג צו בעווייזען, אז זיינע מיינונגען זיינען אין איינפערשטענדניס מיט די מיינונגען פון דער תורה.

* * *

דער ר ל ב"ג איז געווען דער גרעסטער און מען קען איהם אויך רעכענען פאַר דעם לעצטען פון די אידישע פילאָזאָפען אין דרום פראַנקרייך. די אידישע קולטור אין פראַנקרייך, סאַי די תלמודישע פון צפון פראַנקרייך, סאַי די פילאָזאָפישע און וויסענשאַפטליכע פון דרום־פראַנקרייך, איז מיט געוואַלט איבערגעריסען געוואָרען דורך די שוידערליכע רדיפות און די מעהרערע גירושים. דער לעצטער גירוש איז פאָרגעקומען אונטער דער הערשאַפט פון ט ש אַ ר ל ס דעם זעקסטען ביין ענדע פון פערצעהנטען יאהרהונדערט. פראַנקרייך האָט ארויסגעטריבען די אידען פון יעדען נייען פּראָווינץ, וואָס זי האָט אַננעקסירט. פאַר קנאַפּע דריי הונדערט יאָהר זיינען כמעט ניט געווען קיינע אידען אין פראַנקרייך. ערשט ביין ענדע פון זיעבצעהנטען יאהרהונדערט, ווען ל ו א י ם דער פערצעהנטער האָט פערכאַפּט ע ל ז א ס, וואו עס האָט זיך געפונען אַ בעדייטענדע אידישע בעפעלקערונג, האָבען זיך פון דאָס ניי אנגעפאַנגען צו בעווייזען אידען אין פראַנקריין. לכתחילה האָט לואים געהאַט בדעה אין גאַנצען ארויסצוטרייבען די אי־

---

*) ...כדי מפני שכבר היה מחויב בזאת ההויה אשר התבאר חיובה במופתים רבים, שתהיה אם יש מיש אם יש מאין, וכבר התבאר שאי אפשר שתהיה באחד מאלו הפנים, הנה לא ישאר אלא שתהיה יש מאין מצד, ויש מיש מצד. והנה זאת החלוקה היא אשר נעלמת מהקדמונים. ואולם היותה יש מיש היא שתהיה מגשם; ואולם היותה יש מאין שתהיה מגשם נעדר כל צורה... וזה כי מה שיתחייב מהספק לאפלטון... הוא מפני מה שהית מניח לזה הגשם תנועות מה. (מלחמות ה', מאמר ו', חלק א', פרק י"ז).

דען פון ע ל ז א ס, אבער ער איז שפּעטער געוואָרען ווייכער און האָט זיי דאָרטען געלאָזען וואוינען, פאַר וואָס זיי האָבען איהם געדאַרפט גאַנץ פיין בעצאָהלען.

מיט דער ענדע פון פערצעהנטען יאָהרהונדערט ענדיגט זיך די אידישע קולטור אין פראַנקרייך ביז דער נייעסטער צייט.

די אידען אין איטאַליען.

XI.

די אידען פון איטאַליען. ר׳ שבתי דאָנאָלאָ, און זיין צייט. דער „קליינער יוסיפון" און זיין מחבר. דער תנא „דבי אליהו". ר׳ נתן בר׳ יהיאל פון רוים און דער „ערוך". ר׳ הלל בן שמואל פון וועראָנאַ. ר׳ זרחיה אבן־חן.

אידישע קהלות, גרעסערע און קלענערע, האָבען זיך שוין געהאט געפונען אין פערשיעדענע שטעדט פון איטאַליען לאַנג איידער די צושטערונג פון דעם צווייטען בית המקדש. כל זמן די אידען האָבען געהאט זייער אייגען לאַנד און זייערע אייגענע מלוכה זיינען זיי בעהאַנדעלט געוואָרען ניט ערגער ווי די בירגער פון אירגענד וועלכען אנדערען לאַנד, וואס איז געשטאַנען אין פריינדליכע בעציהונגען מיט דער רוימישער אימפעריע. ווען די אידען האָבען פערלאָרען זייער זעלבסט־שטענדיגקייט און ארץ ישראל איז ערקלעהרט געווארען אַלס אַ רוימישע פּראָווינץ, האָט זיך נאַטירליך זייער לאַגע געענ־דערט צום ערגערען. זיי זיינען בעהאַנדעלט געוואָרען ווי די אונטערטהאַנען פון אַ בעזיעגטען לאַנד. די אידישע לאַגע איז געוואָרען נאָך ערגער נאָך דער גרויסער רעוואָלוציע פון די אידען געגען די רוימער, וועלכע האָט זיך געענדיגט מיט דער פאַלשטענדיגער פערניכטונג פון דעם אידישען מלוכה־לעבען.

פון דער קולטורעלער און ליטעראַרישער טהעטיגקייט פון די איטאַליענישע אידען אין דער צייט פון וועלכער דאַ ווערט גערעדט, ווייסען מיר כמעט גאָר נישט. עס איז אָבער אָנצונעהמען, אַז די אידען האָבען אָנגעפיהרט אַ גאַנץ שטאַרקע פּראָפּאַגאַנדאַ פאַר די לעהרען פון יודענטהום, און אַז זייזיינען געוויסער מאָסען געווען אין דעם ערפאָלגרייך. דאָס איז צו דרינגען דערפון, וואָס מאַנכע פון די רוימישע אימפּעראַטאָרס האָבען געפונען פאַר נויטיג אָנצונעהמען שטרענגע מאָסרעגעלען ניט בלויז געגען די אידישע פּראָפּאַגאַנדיסטען. נאָר אויך געגען די יעניגע רוימישע אַריסטאָקראַטען, וואָס זיינען בשתיקה אַריבערגעגאַנגען אָדער האָבען אַרויסגעצייגט צופיעל פריינדשאַפט צום יודענטהום.

ווען דאָס קריסטענטהום איז אין פיערטען יאָהרהונדערט געוואָרען די אָנערקענטע שטאַאַטס־רעליגיאָן, איז די אידישע לאַגע געוואָרען נאָך ערגער. די פערפאָלגטע קריסטליכע רעליגיאָן איז אַליין געוואָרען אַ פערפאָלגעריןָ, און האָט אין דעם אַריבערגעשטייגט אַלע אַנדערע און פריהערדיגע רעליגיאָנען. מען מוז אָבער צוגעבען, אַז אפילו אונטער דער קריסטליכער הערשאַפט איז די לאַגע פון די אידען אין איטאַליען צו יענער צייט נאָך געווען ערטרעגליך אין פערגלייך צו זייער לאַגע אין די שפּעטערע יאָהרהונדערטע אין די אַנדערע קריסטליכע לענדער.

שוין אין אַכטען יאָהרהונדערט האָבען זיך אין איטאַליען געפונען אידישע ישיבות, וואו דער באַבילאָנישער תלמוד איז געשטודירט געוואָרען. ווי עס ווייזט אויס, זיינען שוין דאַמאָלס די איטאַליענישע אידען געשטאַנען אונטער דעם איינפלוס פון די „גאונים“ און די גרויסע ישיבות פון בבל, כאָטש עס איז ניט אין גאַנצען קלאָהר ווי אַזוי די דאָזיגע פערבינדונג איז פאָרגעקומען. לויט ווי עס ווערט דערצעהלט אין פערשיעדענע קוועלען, זאָל ק אַ ר ל ד ע ר ג ר ו י ס ע ר האָבען אַריבערגעבראַכט אַ אידיש־איטאַליענישען תלמודיסט, ק ל ו נ י מ ו ס אָדער זיין זוהן מ ש ה פון ל ו ק אַ, קיין מאַינץ, וועלכער האָט דאָרטען געגרינדעט די ערשטע ישיבה.

אויף אזא אופן קומט אויס, אז אין איטאַליען איז געשטאַנען די וויעגעלע פון דעם תלמודישען שטודיום, וועלכער האָט זיך שפּעטער אזוי שטארק ענטוויקעלט אין צפון־פראנקרייך, עלזאַס און די ריינישע פּראָווינצען.

א חוץ תלמודיסטען האָבען זיך אין איטאַליען אויך געפונען אידישע געלעהרטע און דאקטוירים, און ג י ע ד ע מ א ן אין זיין ווערק: „די געשיכטע פון דער אידישער קולטור און ערציהונג אין די מערב־אייראָפּעאישע לענדער“, ברענגט די נעמען פון אייניגע אידיש־איטאַליענישע געלעהרטע פון יענער צייט. דער אויבענדערמאָנטער ר׳ משה בר׳ קלונימוס פון ל ו ק א איז אויך געווען א פּיטן און עס זיינען פון איהם געבליבען הימנען און תפילות.

דער ערשטער פון די אידיש־איטאַליענישע געלעהרטע און טאַקע אויך דער ערשטער העברעאישער שריפטשטעלער איבער וויסענשאפטליכע ענינים אין אייראָפּא בכלל, איז געווען ר׳ ש ב ת י ד אָ נ אָ ל אָ, וועלכער איז געבאָרען געוואָרען אין יאָהר 913 און איז געשטארבען מיט זיעבציג יאָהר שפּעטער.

ר׳ ש ב ת י ד אָ נ אָ ל אָ קען זיך ניט פערגלייכען מיט די אידישע גדולים פון שפּאַניען צו אַפילו מיט די דאָזיגע פון דרום פראנקרייך. די ספרים וואס זיינען געבליבען פון איהם האבען בלויז א היסטאָרישען ווערטה.

ווען ער איז אלט געווען צוועלף יאָהר איז ער צוזאמען מיט זיינע עלטערען געפאנגען געוואָרען פון ים־רויבער. איהם האָט מען אויסגעלייזט, וועהרענד זיינע עלטערען זיינען פערפיהרט געוואָרען אין אַפריקא, וואו מען האָט זיי פערקויפט אלס שקלאַפען.

דער יונגער דאנאָלאָ האָט זיך גענומען צום שטודירען. אָבער דאמאלס איז עס ניט געווען אזא לייכטע ארבייט. עס איז געווען שווער צו קריגען ביכער און נאָך שווערער צו קריגען רביים. וועלכע זאָלען פערשטעהן די ביכער. די קריסטליכע אייראָפּא איז דאמאלס געלעגען אין דער טיעפסטער אונוויסענהייט, און דאָס זעלבע קען אויך געזאָגט ווערען וועגען

די איירָאפּעאישע אידען. אַט וואס דאנאלא דערצעהלט וועגען זיך: „איך האב זיך זעהר פיעל אנגעשטרענגט צו לערנען און צו פערשטעהן די חכמות פון מעדיצין און אסטראָלאָגיע. איך האב זיך איבערגעשריבען די ביכער פון די פאַרצייטיגע אידישע געלעהרטע וועגען דעם.*) אבער קיינער פון די אידישע חכמים האט זיי ניט פערשטאַנען... די אידישע חכמים האבען פון די דאזיגע ביכער ניט געהאלטען, ווייל זיי האבען זיי ניט פערשטאַנען... דארום האב איך בעשלאָסען צו שטודירען און צו פארשען די חכמות פון די גריכען, פון די אראַבער, פון די באַביליאַנער און די הינדוסען, יעדער אין זיין שריפט און אין זיין שפּראַך. און איך האב אויסגעפונען, אז זיי שטימען מיט די ביכער וואס זיינען געשריבען געוואָרען פון די אידישע חכמים וועגען די חכמות פון די שטערען און די מזלות".

ר' שבתי דאנאלא האט אנגעשריבען א פירוש אויף דעם ספר יצירה, אונטער דעם נאָמען „חכמוני" אָדער „תחכמני". פון דאָרטען איז צו זעהן, אז ער איז געווען בעקאַנט מיט דער אראבישער פילאָזאָפיע. ער פיהרט דאָרטען דורך דעם געדאַנק, אז דער מענש איז אַן „עולם קטן", וועהרענד די גאַנצע שעפּפונג מיט גאָט איז דער „עולם גדול". ער פיהרט דורך א פערגלייך צווישען די מענשליכע גליעדער און טהיילען פון דעם אוניווערזום. דעם קאָפּ, צום ביישפּיעל, פערגלייכט ער צום הימעל; די אויגען צו די זונן און די לבנה און אזוי כסדר. ער ענדיגט זיין פאראלעל מיט די פאָלגענדע ווערטער: „דאריבער איז דער וואס טויטעט א מענשען גלייך ווי ער וואָלט חרוב געמאַכט א גאַנצע וועלט, ווייל דער מענש האָט אין זיך אַליין טהיילען פון דער שעפּפונג און דעם רוחניותדיגען געשטאלט פון גאָט".

דאנאלא האט אויך געשריבען ביכער איבער מע־

*) דערפון קען מען ארויסדרינגען, אז אין דאנאלא'ס צייטען איז שוין געווען א העברעאישע וויסענשאַפטליכע ליטעראַטור, וועלכע איז א פנים פערלאָרען געגאַנגען.

דיציין. זיינע מעדיצינישע קענטניסע האט ער געקראָגען פון גריכישע און סירישע קוועלען. פראַגמענטען פון זיין בוך איבער מעדיצין זיינען אָפּגעדרוקט געוואָרען אין „ווירכאָוו'ס אַרכיוועו" דורך דעם בעקאַנטען געלעהרטען ש ט י י נ־ שנ י י ד ע ר, אונטער דעם נאָמען: ד אַ נ אָ ל אָ 'ס פ אַ ר־ מ אַ ק אָ ל אָ ג י ש ע פ ר אַ ג מ ע נ ט ע ן. דאָס איז אַ פּראַקטישע אבהאנדלונג ווי אזוי צו פּערפּערטיגען רפואות פון פערשיעדענע גראָזען און וואָרצלען.

ד אַ נ אָ ל אָ איז ניט געווען דער איינציגער אידישער שרייבער אין איטאַליען אין יענער צייט. עס זיינען אויך געווען אַנדערע, וועלכע האבען אבער ניט געלאָזען זייערע נעמען אויף זייערע ספרים. דער מנהג אַנצוגעבען דיא נעמען פון בעריהמטע מענשען אויף דיא אייגענע ווערק איז, וויא עס ווייזט אויס, אויך געווען פערשפּרייט אין איטאַליען. איינער פון דיא דאָזיגע ווערק איז דער „קליינער יוסיפון", וועלכער איז לויט דער מיינונג פון ג י ד ע מ אַ ן און אַנ־ דערע פאַרשער פערפאַסט געוואָרען פון אַ איטאַליעניש־ אידישען שרייבער אין מיטען פון צעהנטען יאָהר־הונדערט. דער נאָמען פון דעם פערפאַסער ווערט אַנגעגעבען אַלס י ו ס ף ב ן ג ו ר י ו ן און פאַר אַ לאַנגע צייט האבען פיעלע געגלויבט, אַז דאָס איז דער בעריהמטער אידישער היסטאָ־ ריקער און גענעראַל י אָ ז ע פ ו ס פ ל אָ ו י א ו ס אָדער י ו ס ף ב ן מ ת ת י ה ו. דער דאָזיגער בוך, וועלכער גיט דיא היסטאָריע פון דעם אידישען פאָלק ביז דער צושטערונג פון צווייטען טעמפעל, איז פאַר פיעלע יאָהר־הונדערטע גע־ ווען איינער פון דיא בעליעבטעסטע און פּאָפּולערסטע ביכער ביים אידישען פאָלק. ער איז אויך איבערזעצט געוואָרען אין אידיש און אונזערע מאַמעס און באָבעס פלעגען איהם ליי־ ענען צוזאַמען מיט'ן „ספר הישר", „צאינה וראינה" און אַנ־ דערע אַזעלכע ספרים.

ער איז געשריעבען אין אַ שעהנעם און לייכטען סטיל, און ווירקליכע היסטאָרישע פּאַססירונגען זיינען דאָרטען צו־ נויפגעמישט מיט אַללערליי לעגענדען און מעשיות, וועלכע

האבען ניט קיין שום היסטאָרישען ווערטה אבער וועלכע מאכען דעם בוך פאַר אנגענעהמע און אַנציהענדע לעזע־שטאָף.

אז אנדער וויכטיגער ספר פון בערך יענער צייט איז דער מדרש „תנא דבי אליהו". ווער עס איז געוועזען דער אמת'ער מחבר פון דעם דאָזיגען מדרש איז ניט בעקאַנט. ער איז געשריעבען אין א לייכטען און א רייכען העברייאיש. און איז פול מיט מאראלע לעהרען און גוטע עצות: „און דוא זאָלסט ליעב האבען גאָט דיין גאָט, דאָס מיינט דוא זאָלסט גאָט'ס נאָמען מאכען בעליעבט ביי דיא מענשען. דו זאָלסט וויסען דיא תורה, לעהרנען דיא תורה, און עהרליך האנדלען מיט דיא מענשען, כדי זיי זאָלען זאָגען, וואויל איז יענעם וועלכער האט געלעהרענט דיא תורה, וויא שעהן זיינען זיינע מעשים, וויא גוט זיינען זיינע וועגען... אבער ווען א מענש לעהרענט תורה און האנדעלט ניט עהרליך מיט דיא לייטען, און איז ניט פריינדליך מיט דיא מענשען — וואס וועט מען אויף איהם זאָגען? מען וועט זאָגען, איהר זעהט יענעם למדן, וויא שלעכט עס זיינען זיינע מעשים, וויא מיאוס עס זיינען זיינע וועגען; ניין, מיר וועלען אונ־זערע קינדער ניט לעהרנען דיא תורה. קומט אויס, אז גאָט'ס נאָמען ווערט צוליעב איהם פערשוועכט. דערפאַר האבען דיא חכמים געזאָגט, זאָל זיך א מענש דערוויטערען פון גזלה, סאַי פון א אידען, סאַי פון א פרעמדען".

„אט אזוי דאַרף זיך א מענש אויפפיהרען: בעשיידען ביי זיך אין הויז, פרום אין בית־המדרש, קלוג אין פרומקייט, קליגען זיך אין דער תורה, קלוג אין גוטע מעשים, שעהן און אנגענאהם פאַר מענשען, מודה זיין אויפ'ן אמת און דער־וויטערען זיך פון ליגען. ליעב האבען גאָט, צי ער איז צו איהם גוט אדער ניט; טרויערען אויף דעם כבוד פון גאָט און דעם כבוד פון דעם פאָלק ישראל, האַפען און גלויבען, אז דער כבוד פון ירושלים, דער כבוד פון בית המקדש און דיא אידישע גאולה זאָל וואס גיכער קומען".

מיט אזעלכע און עהנליכע דרשות איז דער „תנא דבי אליהו“ פול.

איינער פון דיא וויכטיגסטע ספרים, וואס דאס איטא־ליענישע יודענטהום האט פון זיך ארויסגעגעבען אין מיטעל־אלטער און וואס האט נאך ניט פערלארען זיין בעדייטונג און וויכטיגקייט ביז היינטיגען טאג, איז דער „הערוך“ פון רבי נתן ב"ר יחיאל הרומי.

רבי נתן איז געבארען געווארען אין רוים בערך אין יאהר 1035, און איז געשטארבען אין יאהר 1106. זיין פאטער ר' יחיאל איז געווען א גרויסער תלמודיסט און א פיטן. זיינע ברידער זיינען אויך געווען בעריהמטע תלמודי־סטען. ער האט זיי אלעמען אריבערגעשטייגט ניט בלויז אין זיינע תלמודישע נאר אויך און הויפטזעכליך אין זיינע וועלט־ליכע קענטניסע.

אין זיינע יונגע יאהרען האט ער זיך אפגעגעבען מיט מסחר, אבער ער האט עס באלד אויפגעגעבען און האט זיך גענומען צום לעהרנען. זיינע רביים זיינען געווען זיין פא־טער און זיינע עלטערע ברידער, און שפעטער איז ער אויך געפאהרען אין פראנקרייך, וואו ער האט געלעהרענט ביי דעם בעריהמטען ר' משה הדרשן.

וויא לאנג ר' נתן האט געארבייט אויף דעם „הערוך“ איז ניט בעקאנט. עס איז אויך ניט בעוואוסט, צי ער אליין האט דיא גאנצע ארבייט געטאהן אדער צי ער איז בלויז גע־ווען דער רעדאקטאר, וועלכער האט געהאט אונטער זיך א צאהל מיטארבייטער. עס לייגט זיך קוים אויפ'ן שכל, אז איין מענש זאל אליין קענען אויפטאהן אזא ארבייט. דערצו איז נויטהיג אן ענציקלאפעדישען וויסען. דער „ערוך“ איז מעהר וויא א תלמודישער ווערטער־בוך. ער איז א מין ענ־ציקלאפעדיע פון דער תלמודישער ליטעראטור. אין איהם זעהט מען ארויס ניט בלויז דעם מחבר'ס אלזייטיגע און ברייטע קענטניסע פון דער תלמודישער ליטעראטור, פון דעם תלמוד און זיינע מפורשים, נאר אויך א געוואלדיגע קענט־ניססע פון שפראכען. א חוץ דיא אראמישע, פערזישע, אראַ־

בישע, גריכישע, לאטײנישע שפראכען, האט דער מחבר — אדער דיא מחברים — אויך געקענט איטאליעניש און זאגאר מאנכע פון דיא סלאווישע שפראכען.

דיא בעדייטונג פון דעם הערוך פאר דעם שטודיום פון דעם תלמוד איז זעהר גרויס. ער ווערט פון מאנכע בעטראכט אלס בענייהע אזוי וויכטיג ווי די ווערק פון דעם „אלפס“ און „רש“י“. פאר דער וויססענשאפטליכער פאר־שונג פון דעם תלמוד און זיין שפראך איז ער אהן שום ספק פון דער גרעסטער בעדייטונג.

פון מאנכע פון זיינע ערקלעהרונגען איז צו זעהן, אז רבי נתן איז אויך בעקאנט געוועזן מיט דיא וויססענשאפטען פון זיין צייט און אז ער האט אויך געהאט א ידיעה וועגען מעדיצין.

אין דעם דרייצעהנטען יאהר־הונדערט זיינען דיא אי־טאליענישע אידען געקומען אין בעריהרונג און אונטער דעם איינפלוס פון זייערע ברידער אין שפאניען. א געוויסע צייט פריהער איז דער אבן־עזרא געוועזן אין איטאליען, וואו ער האט אנגעשריעבען מאנכע פון זיינע ווערקע.

אין דער צייט פון דער בענייאונג פון דער גרויסער מחלוקה וועגען רמב“ם און זיין „מורה נבוכים“, האט זיך אין איטאליען געפונען איינער פון די שטארקסטע אנהיינ־גער און פארקעמפפער פון דעם רמב“ם. דאס איז געוועזן ר' הלל בן שמואל פון ווערא נא, וועלכער איז געבארען געווארען אין יאהר 1225 און איז געשטארבען אין 1295.

ר' הלל בן שמואל איז געוועזן איינער פון דיא בעדיי־טענדסטע תלמודיסטען פון זיין צייט אין איטאליען. זיין רבי אין תלמוד איז געוועזן ר' יונה גערונדי, איינער פון די אנפיהרער פון דעם ערסטען קריעג געגען דעם רמב“ם, וועל־כער האט אבער שפעטער חרטה געקראגען אויף דעם. ר' הלל אליין איז געוועזן זעהר פרום און דארום האט איהם קיינער ניט געקענט חושד זיין אין אפיקורסיש, ווען ער האט זיך אריינגעווארפען אין דעם קאמפף פאר דעם רמב“ם.

ר׳ הלל ווערט בעטראכט אלס איינער פון די וויכטיגסטע אידישע פילאָזאָפען אין מיטעל־אלטער. כאָטש ער זאגט ניט ארוים קיינע נייע גערדאנקען. זיין הויפּט־ווערק אין זיין ספר „תגמולי הנפש" (די בעצאהלונג פון דער נשמה), וואו ער בעהאנדעלט די פראגע פון אונשטערבליכקייט און בעצאהלונג און בעשטראפונג.

אין דעם דאָזיגען ספר צייגט ר׳ הלל ארוים א ברייטע בעקאנטשאפט מיט דער אידיש־אראבישער פילאָזאָפיע בכלל און מיט דעם מורה נבוכים בפרט. אין זיינע אנזיכטען איז ער נוטה צום אריסטאָטעליאניזם, כאָטש ער איז ניט אין גאנצען פריי פון פּלאַטאָנישע מיינונגען און אנזיכטען.

נאָך א בעדייטענדע פּערזענליכקייט האָט אין יענער צייט געלעבט אין איטאליען, דאָס איז געווען ר׳ זרחיה אבן־חן. ער איז געווען א געבארענער פון בארצעלאָנא, שפּאניען, אבער ער האָט זיך בעזעצט אין רוים און האָט דאָרטען פּראַקטיצירט אלס דאָקטאָר.

ר׳ זרחיה אבן־חן צייכענט זיך אוים מיט זיין שאַרפען קריטישען שכל און מיט זיין פרייען גייסט. אין זיינע פירושים וואָס ער האָט געשריעבען אויף „איוב" און „משלי" ערלויבט ער זיך ארויסצוטרעטען זעהר שארף געגען די פריהערדיגע קאָמענטאַטאָרס. וועגען רמב״ן שרייבט ער: „דער רמב״ן האָט בלויז געוואוסט דעם תלמוד און האָט קיין שום אהנונג ניט געהאט פון דער פילאָזאָפיע, דערפאר איז ער ארויסגעטראָטען געגען דעם רמב״ם. ער האָט בעסער געדארפט שווייגען און ניט ריידען וועגען זאכען וואָס ער וויים ניט." ער רופט זיך אָפּ זעהר שארף אויך וועגען דעם אבן־עזרא און דעם רד״ק.

ווי זיין פריינד ר׳ הלל פון ווערא נא איז אויך זרחיה אבן־חן געווען א שטארקער אנהענגער פון רמב״ם בפרט און פון דער פילאָזאָפיע בכלל, אבער ער איז געווען פיעל פרייער אין זיינע אנזיכטען און מיינונגען ווי זיין פריינד. דאָס האָט געפיהרט צו א צוזאמענשטויס צווישען זיי ביידען אויף זייערע עלטערע יאהרען. אין דער צייט,

וואס ר' הלל האט געזוכט צו בעווייזען, אז דעם רמב"ם'ס מיינונגען שטימען איין אין אלע פרטים מיט די מיינונגען פון די חכמי התלמוד און ער האט אויף אזא אופן געוואלט כשר'ען דעם רמב"ם, האט זיך ר' זרחיה אבן־חן דערפון אויסגעלאכט. ער שרייבט צו זיין פריינד אין א בריעף: „ווען איינער האלט זיך אן די מיינונגען פון די פילאזאפען, זאל ער זיי ניט צונויפ־מישען מיט די מיינונגען פון דעם תלמוד. דעם טעות האט שוין געמאכט דער רמב"ן, וועלכער איז אמת געווען א גרויסער תלמודישער גאון, אבער ער האט קיין אהנונג ניט געהאט פון די וויסענשאפטען און א פשיטא שוין פון דער פילאזאפיע. און אויב דו ווילסט אויך געהן אויף דער דאזיגער וועג, טא קעהר זיך צוריק צו דעם לאנד פון דיינע עלטערען, רוף ארוים דיינע מלאכים וואס דארפען טבילה, וויקעל זיך איין אין טלית און תפילין און שטודיר דעם „ספר יצירה", דעם „בן־סירא" און נאך אזעלכע ספרים."

ר' זרחיה אבן־חן האט געהאט פיעלע תלמידים און אנ־הענגער אין איטאליען. דער וויכטיגסטער צווישען זיי איז געווען ר' עמונאל הרומי.

XII.

ר׳ עמאַנועל הרומי און זיין צייט. די בעציהונגען צווישען די אידישע און די קריסטליכע געלעהרטע. יהודה רמאַנא און ר׳ בנימין ב״ר משה. דער איינפלוס פון די אידיש־שפּאַנישע און פון די איטאַליענישע פּאָעטען אויף עמנועל׳ען. עמנואֵל׳ס פּאָרנאָגראַפישע ליעדער. זיינע ליעבע־ליעדער. זיינע תפלות. זיין „עדן ותופת״ (גן־עדן און גהינום) אין פערגלייך מיט דאַנטע׳ס „געטליכע קאָמעדיע״.

ר׳ עמנואל בן שלמה בן יקותיאל הרומי איז געבארען געווארען אין רוים אין יאָהר 1270 און איז געשטארבען אין פּערמא צווישען 1330 און 1335. ער האָט אָפּגעשטאַמט פון א רייכער און אנגעזעהענער משפּחה, פון דער פּאַמיליע ציפּראני, וועלכע האָט גע־שפּיעלט א גרויסע ראָלע אין דעם לעבען פון דער אידישער קהלה אין רוים.

עמנואל איז געבאָרען געוואָרען אין אַ גינסטיגער צייט. גינסטיג אין דעם קולטורעלען זינן. דער דרייצעהנטער און פּיערצעהנטער יאהרהונדערט זיינען געווען די גלאַנץ־עפּאָכע פון דער אידיש־איטאַליענישער קולטור אין מיטעל־אלטער. די פרישע ווינטען פון דער נייער צייט, וואס האָבען אָנגע־פאַנגען בלאָזען איבער איטאַליען האָבען אויך ניט געלאָזען אונבעריהרט די איטאַליענישע אידען. די אידען פון איטאַליען האבען צו יענער צייט פון זיך ארויסגעגעבען אַ גאַנצע רייהע פון געלעהרטע און אויפגעקלעהרטע מענשען, וועלכע האָבען געשפּיעלט ניט קיין קליינע ראָלע אין דער

אלגעמיינער ערוואכונג פון דער אויפלעבונגס־צייט. א חוץ זייערע אייגענע ספרים, האבען די דאזיגע אידישע געלעהרטע זיך אפגעגעבען מיט איבערזעצונגען פון אראביש און העב־רעאיש אין לאטייניש און איטאליעניש. זיי האבען געזוכט צו בעקאנען פון איין זייט די קריסטליכע וועלט מיט די ווערק פון די אראבישע און אידישע דיינקער, וועהרענד פון דער אנדערער זייט האבען זיי אויך געזוכט צו בעקאנען די אידען מיט די ווערק פון די קריסטליכע דענקער.

די בעציהונגען פון די דאזיגע אידישע געלעהרטע צו דער קריסטליכער אינטעליגענץ איז געווען א ברייטע און אן אלגעמיין־מענשליכע, אויב ניט קיין זעהר פריינדליכע. דאס זעלבע קען אויך געזאגט ווערען וועגען די בעציהונגען פון דער קריסטליכער אינטעליגענץ צו דער אידישער. ביידע צדדים זיינען ביי זיך געווען זיכער, אז נאר זיי זיינען אויף דער ריכטיגער וועג, וואס פיהרט גלייך אין גן־עדן אריין, אבער דאס האט זיי פון דעסטוועגען ניט געשטערט צו טאלע־רירען איינע די אנדערע און צו לערנען איינע פון די אנדערע. איבערהויפט איז עס געווען דער פאל מיט די אידישע גע־לעהרטע, וועמעס ליעבע צו דער וויסענשאפט איז געווען גרע־סער ווי זייער קנאה פאר דעם גלויבען.

אינטערעסאנט אין דער דאזיגער בעציהונג זיינען די ווערטער פון יהודה ראמאנא אדער ר׳ יהודה הפלוסוף אין זיין הקדמה צו דיא „מאמרים״ וואו ער האט איבערזעצט אויסציגע פון די קריסטליכע פילאזאפען: אוגוסטין, אלבערט דער גרויסער, טהאמאס אקווינא און אנדערע. ער שרייבט: „אזוי ווי איך זעה, אז אונזער פאלק בעריהמט זיך מיט דער גרויסקייט פון זיין חכמה און בילדונג, און ער מיינט, דאס די אנדערע פעלקער בעזיצען ניט די אמת׳ע וויסענשאפט, געפין איך פאר נויטיג איבערצוזעצען פון זייערע אבהאנדלונגען איבער די וויסענשאפטען, כדי צו בעווייזען זייער חכמה און פערשטאנד. איך האב די דאזיגע אבהאנדלונגען ניט צוזאמ־מענגעשטעלט אין א געהעריגען סדר, ווייל מיין הויפט אויפ־

גאַבע איז געווען צו בעווייזען די פאָלקאָמענהייט פון זייערע געלעהרטע.״

דער דאָזיגער י ה ו ד ה ר א מ א נ א איז געווען א אינגערער צייט־גענאָסע פון עמנואל׳ען. ער איז געבאָרען גע־וואָרען אין יאַהר 1292 און איז געשטאָרבען אין צווייטען העלפט פון פיערצעהנטען יאהרהונדערט. א חוץ איבערזע־צונגען האָט ער אויך געשריעבען אָריגינעלע ספרים איבער פערשיעדענע ענינים. עמנואל זאָגט וועגען איהם: „ער איז דער קרוין פון זיין צייט״. ער דערצעהלט אויך, אז ער האָט פון איהם אַלץ געלערענט.

אן אנדער גרויסער אידישער געלעהרטער פון יענער צייט אין רוים איז געווען ר׳ ב נ י מ י ן ב״ר מ ש ה, וועמען עמנואל בעצייכענט „אלס דער פאָטער פון אַלע מאַטהעמאַ־טיקער״. דערצו האָבען זיך דאַמאָלס אויך אויפגעהאַלטען אין רוים די פראַנצויזישע אידישע געלעהרטע און פּאָעטען ווי י ע ק ב א נ א ט א ל י און ק ל ו נ י מ ו ס ב ן ק ל ו נ י מ ו ס.

אזא איז געווען די צייט אין איטאַליען, ווען עמנואל איז געבאָרען געוואָרען. עס פערשטעהט זיך, אז עמנואל האָט א חוץ א גוטע אידישע ערציהונג פון ביבעל און תלמוד אויך גע־קראָגען א גרינדליכע וועלטליכע ערציהונג, שטודירענדיג פי־לאָזאָפיע, די וויסענשאַפטען און מעדיצין, וועלכע איז דאַ־מאָלס כמעט אין גאַנצען געווען א אידישע חכמה און געלעגען אין אידישע הענד.

ווי עס ווייזט אוים האָט זיך עמנואל אָבגעגעבען מיט דער מעדיצינישער פּראַקטיק. אין איינע פון זיינע ליעדער דער־צעהלט ער פון א שפּאַס, וואָס ער האָט געהאַט מיט א שטאָלצע פּאַציענטין זיינע, וועלכע האָט געוואָלט שפּיעלען די ראָלע פון א צו גרויסער צנועה: „מען האָט מיר איינגע־לאַדען צו היילען א רייכע פרייליין, וועלכע איז שוין קראַנק געווען אכט טעג. איך האָב איהר געטראָפען אין א שעהנע בעט אין זיידענעם איינגעוויקעלט. איך האָב איהר בעגריסט און געוואָלט נעהמען איהר האַנד צו טאַפּען דעם דופק. שטאָלץ האָט זי איהר האַנד איינגעוויקעלט אין א זיידענע טוך. דאָס האָט מיך פערדראָסען. און איך האָב בעשלאָסען

פון איהר צו מאכען חוזק. וואס שוויינט איהר? האב איך אנגעפאנגען, די פריילין איז זעהר קראנק. ברייננט אויף גיך די הערנער פון א וואלף, די זאפט פון א פעלז, א שטראהל פון דער לבנה, די מילך פון א יעהריגער הון, די אויג פון א פלעדער־מויז, די גאל פון א טויב, די פעדערען פון א רויטער ראב... קאכט דאס אלץ אב אין א וואקסענער כלי צוזאמען מיט א צווילינג פון א פעטען מויל־עזעל, פערשפרייט עס אויף דער פעל פון א מילב און לייגט עס אויף איהר בויך פאר א פלאסטער.... דאס איז א זיכערערע רפואה, וואס די גרעסטע דאקטוירים ראטהען".

פון זיין לעבען איז אונז גאנץ ווענינ בעקאנט. פון מאנ־כע פון זיינע ליעדער איז צו זעהן, אז ער האט געפיהרט א רייכען, גליקליכען לעבען. ער האט געהאט א פרוי, וועלכע האט אויך אפגעשטאמט פון א רייכער פאמיליע און וועלכע ער האט זעהר ליעב געהאט. אין איינעם פון זיינע ליעדער מאלט ער זיין פרוי אין די שעהנסטע פארבען: „איהר האלז איז פון עלפאנט־ביין, איהרע אויגען טויבען, איהרע צייהנער קריסטאל גאנץ און ווייס. איהר מויל איז האניג, איהרע ליי־פען ראזען; ווען זי שמייכעלט בעווייזען זיך בלומען אויף איהר מויל, און ווען זי רעדט קלינגט עס ווי מוזיק"... אין א צווייטע ליעד ערקלעהרט ער, אז זיין פרוי האט איהם בע־וועגט צו לערנען און צו שטודירען. ער האט ניט געקענט פערטראגען דעם געדאנק, אז אזא פרוי ווי זי איז זאל האבען אז אונוויסענדען מאן.

אויף זיינע עלטערע יאהרען האט זיך דאס רעדעל א דרעה געגעבען. ע מ נ ו א ל האט פערלארען זיין גאנצען פערמעגען און ער איז געצוואונגען געווארען צו פערלאזען זיין היים, וואנדערענדיג וויא א בעטלער איבער איטאליען. אין זיינע ליעדער בעקלאגט ער זיך אויף זיין ביטערען מזל, וואס זיינע פריינד האבען איהם פערלאזען און קיינער קימערט זיך וועגען איהם ניט. אונטער דעם יאך פון אלטקייט און ארעמ־קייט איז ער געצוואונגען צו וואנדערען איבער דער וועלט, וואו א טאג און וואו א נאכט, און יעדער מאכט פון איהם

חוזק. ער פערגלייכט זיין איצטיגע לאגע מיט דער לאגע פון זיין יוגענד. דאמאלס האבען איהם אלע גע'חנפ'עט, אלע האַבען איהם געגעבען כבוד, אלע האבען געזוכט זיין פריינדשאפט. איצטער מיידען זיי איהם אויס, זיי אנטלויפען פון איהם, זידלען איהם, מאכען איהם צו שאנד און צו שפּאָט. „מענשען וועמעס עלטערען איך וואלט מיט מיינע הינט ניט געהאלטען", זיינען איצטער ארויסגעטראטען געגען איהם. זיי רעכטפערטיגען זיין אונגליק, זיי זעהען אין דעם א שטראף פון גאָט פאר זייערע זינד, ווייל ער האט זיך ניט אויפגעפיהרט מאראליש:

... יאמרו עלי אישים עשירי גאוה זה תם, וזה ישר, וזה יודע;
ובעד חכם לב שללו הזמן, יאמרו אשר מוסר וחק פורע.

(אויף מענשען וואס זיינען שטאלץ מיט זייער רייכקייט, זאגען זיי ער איז ערהליך, גערעכט און קלוג; און אויף א חכם, וועמען דיא צייט האט בערויבט, זאגען זיי, אז ער איז זינדיג און אונמאראליש.)

... ודמיתי זמני אש, ומקריו לעצים, ואני השה לעולה,
ולו אבכה לקורותי יבישון דמעי כל יאור מצור ומצולה.
ולו באתי לספר דאבוני וקורותי אחבר בם מגלה.
ולכן אשמרה מחסום למו־פי ודומיה אלי נפשי תהלה.

(און איך פערגלייך מיין צייט צו א פייער, די פּאסירונגען האלץ, און איך בין דער שעפּס פאר דעם קרבן. און זאל איך וויינען אויף מיינע אונגליקען, וועלען מיינע טרערען אלע טייכען אויסטריקענען. און זאל איך זיי אלע דערצעהלען, וועל איך גאנצע מגלות דארפען שרייבען, דארום וועל איך בעסער שווייגען.)

נאך דריי יאהר וואנדערען איז עמנואל אנגעקומען אין 1328 קיין פערמא. דארטען האט זיך געפונען א מעצענאט, וועלכער האט דעם וואנדערענדען פּאָעט אריינגענומען צו זיך אין הויז, האט איהם בעזארגט מיט אלעם נויטהיגען און האט איהם געגעבען די מעגליכקייט צוזאמענצוקלייבען אלע זיינע ליעדער און זיי צוזאמענשטעלען אין א בוך. דעם בוך האט עמנואל א נאמען געגעבען „מחברות" (העפטען).

אין גאנצען בעשטעהט דער בוך פון אכט און צוואנציג „מחברות“, יעטווידע פון וועלכע דארף אייגענטליך בע־האנדלען א בעזונדערע טהעמא, אבער זיי קומען ארויס גע־מישט איינע אין די אנדערע. אין דער ערסטער, צום ביישפיעל, בעקלאגט ער זיך אויף דער צייט, וועלכע איז איהם געווען פאלש און האט איהם אזוי שלעכט בעהאנדעלט; אין דער צווייטער בעזינגט ער ער די שעהנע פרוי און פערשפאט די מיאוסע. אין דער דריטער רעדט ער וועגען לוסט און ליעבע, און אזוי כסדר. אבער ניט שטענדיג האלט ער זיך אן די טהעמא. אבער און ווידער קומט ער אין מיטען־דריינען אריין מיט זיינע ליעדער וועגען לוסט און ליעבע. ער איז הויפטזעכליך און פריהער פאר אלץ דער פאעט פון לוסט. ווי א קינד פון זיין צייט בעטראכט ער די ליעבע אלס זינדיג און די לוסט אלס א פערברעכען, אבער ער קען זיך פון זייער מאכט ניט בעפרייען. ער האט פיינט די פרוי אלס די קוואל פון זינד, אבער זיין ליעבע צו איהר שטייגט אריבער זיין שנאה.

אום די אלע ליעדער, וועלכע „זיינען געזונגען געווארען אין פערשיעדענע צייטען, אין דער יוגענד, אין די מיטעלע יאהרען און אויף דער עלטער“ זאלען טראגען דעם כאראק־טער פון איין גאנצען בוך, זוכט זיי עמנואל צוזאמענ־צופלעכטען דורך צוויי־געשפרעכען און ערצעהלונגען, וועלכע זיינען ניט שטענדיג לויט אונזער געשמאק.

אין זיינע ליעדער איז עמנואל שטארק בעאיינ־פלוסט געווארען פון די אידיש־שפאנישע פאעטען, הויפטזעכ־ליך פון אלחריזי, אבער נאך מעהר איז ער בעאיינ־פלוסט געווארען פון די איטאליענישע פאעטען פון יענער צייט. ער אליין האט געשריבען איטאליענישע ליעדער אויך, און איינער פון זיינע צייט־גענאסען שטעלט איהם אין חברותא מיט דעם גרויסען איטאליענישען פאעט דאנטע, וועמעס פריינד ער איז געווען. פון די איטאליענישע פאעטען האט ער אויך איבערגענומען די וועג צו ריידען וועגען ליעבע און לוסט אין אזעלכע ווערטער און אויסדריקע, וועלכע דער־

מאַנען איינעם אַן די פּאַחאַבנע מעשה׳לער פון אַ באָקאָטשיע... אין דער דאָזיגער הינזיכט איז ער ניט בלויז דער ערסטער, נאָר טאַקע אויך דער איינציגער צווישען די העברעאישע פּאָעטען, וואָס האָט זיך עטוואָס אַזעלכעס ערלויבט.

עמנואל איז אָבער אַ קינסטלער און אַן אונפערגלייכבארער מייסטער פון דער העברעאישער שפּראַך. ער פערשטעהט ווי אַזוי איבערצוגעבען זיין פּאָרנאָגראַפיע אין אַזעלכע ווערטער און אויסדריקע, אַז זי איז ניט אַבשטויסענד; זי קומט אַרויס שעהן און עלעגאַנט. זיינע אַלע ליעדער פון דעם דאָזיגען סאָרט זיינען געשריעבען אין אַ רייכען, אידיאָמאַטישען העברעאיש, פול מיט דונקעלע אַנצוהערעניסען און אַלערליי צווייזייטיגע אַנדייטונגען. און ווען איהר שטויסט זיך אָן וואָס ער מיינט, מוזט איהר אַ שמייכעל טהאָן. דאָ זיינען אַ פּאָאַר ביישפּיעלע:

אל תתמה, דוד, אל איש חיקי, אם לא קראתי בשלומו —
שונה טעמו, נגלה מומו, יען מלך אל־קום עמו...

אָדער

עפרת־חן, גפן פורחת, מפניך לבי נחת
הראיני נא את מראיך, כי על חשקך מראי משחת.
נדמה חשקך אל תוך קרבי ברד עם אש מתלקחת.
השמיעני, רעיה, קולך ופדיני מרדת שחת
הביאיני אל גן־עדנך, הגמיאיני רוקח מרקחת
ממגד שדים מעל ומתהום רובצת תחת...

עמנואל איז וויציג, שאַרף און בייסענד, אָבער זיינע וויצען און זיין סאַטירע איז זעהר אָפט אונמעגליך איבערצוזעצען אין אַן אַנדער שפּראַך.

עמנואל האָט אָבער אויך פיעלע טיעף־לירישע ליעדער, וועלכע דערמאַנען איינעם אַן היינע. ניט מיט אונרעכט ווערט ער פון מאַנכע, ווי פון גרעטץ און אַנדערע פערגליכען צו היינע. דאָ וועלען מיר ברייגנען איינינע פון די דאָזיגע ליעדער אין אַ אידישער איבערזעצונג:

אך, ווי גוט איז מיר! מיין שעהנע
האט מיך היינט צו זיך פערבעטען.
פון איהר וואלד די פרוכט פארשפראכען —
ווי עס שרעקט מיין הארץ פאר פריידען.

ביי איהר לוסט ווען איך שטעה נאהענט
קען ניט טרעפען מיר קיין סבה.
וואס איז אונגליק, ווען זי שיינקט מיר
אלע זיסקייט פון איהר ליעבע?

זי אליין איז נאר מיין גורל,
וואס מיין מזל טהוט בעשערען.
זי—מיין לוסט, מיין פרייד די העכסטע,
זאמעלפונקט פון מיין בעגעהרען.

ביי איהר ברוסט שווייגט יעדעס אונגליק,
איהרע לאסקעס שטייגט אלץ איבער.
נעהמט, איהר פריינד, אייך שטעדט און לענדער,
מיר — איין קוש בלויז פון מיין ליעבער*).
(איבערזעצט פון אברהם רייזען).

און האט איז א צווייטע ליעד פון דעם זעלבען מין:

איז עס מעגליך, ליעבסטע, אז די אויגען דיינע
זיינען נאר ארויף אין הימעלס־ליכט,
כ'זעה אין דיינע אויגען אוועגדליכען הימעל
און דעם טאג אויך זעה איך אין דיין העל געזיכט.

ס'הענגט מיין לעבען אויף א רינגעל פון דיין אויער—
זאל עס זיין די ארבייט פון א כשוף נאר?
און דערצו נאך, שעהנהייט, אויסער אויגען־שטערען
זעה איך דיינע צייהנער, ווי דער האגעל קלאר.

*) דער העבראאישער טעקסט פון די לעצטע צוויי שורות איז פאלגענדער:

יקחו רעי מצפה, גלעד
לי מעפרה מיץ־פה,גיל־עד

די ווערטער „מצפה" און „גלעד" זיינען נעמען פון ביבלישע שטעדט; אין דער צווייטער שורה איז „מיץ־פה" א קוש און „גיל־עד" אויביגע פרייד. דאס איז איינע פון די ווארט־שפיעלען אויף וועלכע עמנואל איז אזא מייסטער.

פרעג איך דיך, דו ליעבסטע, צי די אויגען דיינע
זיינען הימעלס־שטערען אין געפאנגענשאפט—זאג!
אדער דיינע אויגען זעהען אוים ווי שטערען
און דיין ליכטיג פנים—דער געשטאלט פון טאג.

(איבערזעצט פון אברהם רייזין.)

אין איינע פון זיינע ליעדער־ראמאנצען בעקלאגט ער זיך אויף דעם עלטער: „דיא האנד פון דעם עלטער האט מיך געטראפען, וואס טויג מיר דיא ליעבע, וואס זיינען פאר מיר דיא שעהנהייטען? דיא פיילען פון עלטער האבען דיא געטליכע ליעבע־פלאמען פון מיין הארצען אויסגעלאשען". איצטער, אויף דעם עלטער, ווילען זיי, דיא שעהנהייטען, מעהר אויף איהם ניט קוקען, ווילען פון איהם ניט וויסען. גאנץ אנדערש איז עס אבער געוועזען אין דיא יונגע יאהרען. דאמאלס האבען זיי איהם אללע געליעבט: „ניט געוועזען קיין שעהנהייט, וואס זאל מיר ביישטעהן, ניט געוועזען קיין פעסטונג וואס איך האב ניט געקענט בעצווינגען".

אם תסתתר במסתרים, האנכי לא אראנה?
לו תחבא אך תוך הים, משם ידי תקחנה.
אם תגביה כנשר או בין כוכבים תשים קנה
או כעת במרום תמריא, משם ידי תורידנה.

(און ווען זיא פערבארגט זיך אין דיא געהיימסטע פלעטצער, וועל איך איהר דען ניט זעהן? און ווען אפילו זיא בעהאלט זיך אין ים, פון דארטען האב איך איהר גענומען. הויך וויא אן אדלער אדער צווישען דיא שטערען, אז זיא פלעגט מאכען איהר נעסט, און אפילו ווען אין הימעל זיא האט געשוועבט, פון דארטען פלעג איך איהר ארויסקריגען).

נאך דער דאזיגער הקדמה דערצעהלט ער איינע פון זיינע ליעבעס־ערפאהרונגען:

איך בין אין א וועג מיר שפאצירען געגאנגען
ביז וואנען איך בין אין איהר גארטען פערגאנגען.
דאס האט מיך מיין מזל געפיהרט צו בעגליקען,
דיא בלומען צו קלייבען, א רויז אויסצופליקען.

גענעהען האב איך דארטען, געשוועבט וויא אין לופטען,
א ליכטיגע שעהנהייט מיט אללערליי דופטען.
זיין קונסט האט דער שעפער אין איהר בלויז פערזאמעלט,
דיא וועלט האט דיא גאנצע פערגעסען ער דאמאלט.

ער האט אזא שעהנהייט געשאפען בלויז איינמאל,
א צווייטע אזעלכע געמאהלט האט ער קיינמאל.
און וויא אויף דער וועלט איז דיא שעהנהייט געקומען
דאן האבען דיא בערג אללע זינגען גענומען.

אזוי וויא דער כרמל איהר קאפ דער געקרוינטער
וויא מזן איהרע ליפען נאך זיסער, בע'חנטער.
איהר שולטער — א לבנה, וואס פול אויפגעגאנגען,
איהר בויך איז אזוי וויא א בייט פרישע זאנגען.

דערצו איהרע באקען וויא בליהענדע פירות,
זיי האבען געלויכטען וויא שטראהלענדע מנורות.
דיא אויגען וויא שווערדען מיט בלענדענדען פינקעל
זיי האבען פערלויכטען אין איטליכען ווינקעל.

מיין בליק איז געבליבען פערווירט און דערשראקען:
וואס מיינען דיא אויגען: זיי טרייבען צו לאקען?
וויא שווער צו בעשיידען — זיי רופען און טרייבען,
דאך האב איך געגלויבט זיי הייסען מיר בלייבען . . .

איך האב נים פערשטאנען פון וואנען זאל שטאמען
אין הארצען דער פייער, ווער צינדט דארטען דיא פלאמען?
צי איז עס איהר לוסט בלויז, וואס האט מיך פערנומען
צי איז דאס פון הימעל א פייער געקומען.

געזאגט האב איך: שעהנהייט, דיין חן ווער קען צעהלען?
דוא האסט מיך פערוואונדעט און דוא קענסט מיך היילען.
ערבארעם זיך, ליעבסטע, און שיינק מיר א פייכעל!...
זיא האט מיר געענטפערט מיט א שמייכלענדען מייכעל:

„מיין פריינד קענסטו ווערען מיט צווייערליי וועגען,
און וועלכען וועג ווילסטו, וועל איך, זינגער, דיך פרעגען.
מיין קערפער אויף צווייען איהם וועל איך צוטהיילען
פוןביידע דיא טהיילען זאלסטו איינעם זיך וועהלען.

דער גארטיל וועט גרענעצען צווישען זייביידען
צי ווילסטו דעם אויבען, צי אונטען פאר פריידען?“

איך האב ניט געוואוסט וויא אזוי זיך צו נעהמען,
מיר האט זיך גערדאכט, אז זיא וויל מיך פערשעהמען.

און ווייל זיא מיינט כ'בין א זינדיגער שלעכטער
האב איך געענטפערט צו זיין דער גערעכטער.
צוליעב דיין כבוד, אום דיך צו דערהויבען
וועל איך, א מיין שעהנהייט, בלויז נעהמען דעם אויבען.

זיא האט אויסגעהערט מיר מיט ליעבליכען שמייכעל:
וויא באלד דוא בעזיצט אזא'ן איידעלען שכל,
דא לייג איך מיין גארטיל אוועק גאר צו פיסען,
און זאלסט פון דיאביידע מלוכות געניסען...
דאן בין איך מיט איהר אין איהר חדר אריין
געגעסען איהר פרוכט, געטרונקען איהר וויין.

אך, איצט איז דאס אלעס אוועק וויא א שאטען,
דיא מיידלעך דיא שעהנע זיי לאכען און שפאטען.
זיי ווילען מיך מעהר שוין ניט הערען געדיינקען,
און זייער ליעבע צו אנדערע זיי שיינקען.

דיא אפּפער פון מיר איז זיי שוין דערווידער
מיין גוטסקייט צו זיי, זיי קעהרען נישט ווידער.
מיין אונגליק איז פרעמד זיי — וויא מ'וואלט זיי ניט מיינען,
און ווען איך זאל ניט שטארבען — זיי וועלען ניט וויינען.

און ווען איך זאל ווערען אין קנעכטשאפט געפאנגען
זיי וואלטען מיך אויסלייזען דאן ניט געגאנגען.
ווייל מיין גאלדענע האאר אויף דיא עלטערע יאהרען —
זיי זיינען אין זילבער פערוואנדעלט געווארען.

(איבערזעצט פון אברהם רייזין).

אזעלכע ליעדער פון לוסט און ליעבע זיינען געווען אין גאנצען ניי פאר דער העברייאישער ליטעראטור. עס איז אמת, עס איז געווען א צייט, לאנג צוריק, גאר אמאל, ווען דאס אידישע פאלק האט זיך ניט געשעהמט צו זינגען וועגען לוסט און ליעבע און עס האט פון זיך ארויסגעגעבען א „שיר־השירים“, א גאנצע זאמלונג פון לוסט און ליעבעס־ליעדער, וועלכע קענען זיך גאנץ גוט פערגלייכען מיט דיא בעסטע אין דער וועלט־ליטעראטור. דאס איז געווען, ווען דאס אידעשע

פאלק איז נאך געווען יונג, מיט יונגע כוחות, מיט מוטה צום לעבען. ווען עס האט געפיהרט א געזונדע, נאטירליכע לעבען אין זיין אייגען היים אויף זיין אייגען לאנד. דיא שרעקליכע אידישע היסטאריע, דיא אויביגע צרות און רדיפות, דער שטענדיגער וואנדער־לעבען, דיא אונזיכערהייט מיט'ן מארגענדיגען טאג, האט פערוואנדעלט דיא העברייאישע מוזע אין א קלאג־ליעד. אין העברייאיש האט מען אנגעפאנגען צו שרייבען קנות, תפלות און סליחות. די ערד איז געווארען פאר דיא אידען א גהינום. האבען זיי זיך געווענדט צום הימעל. דיא העברייאישע ליעד האט געשטורעמט געגען דיא אונגערעכטיגקייטען פון דער וועלט. האט בעוויינט דעם צער און דיא צרות פון לעבען, האט געקלאגט אויף דער שכינה וואס איז אין גלות, אויף דעם בזיון פון דער תורה און אויף דעם לאנגען, ביטערען גלות פון פאלק ישראל. זיא האט געוויינט און ביטערע טרעהרען פערגאסען, בעטענדיג הילפע, ווארטענדיג אויף דער ישועה. זוכענדיג יושר און גערעכטיגקייט. זיא, דיא העברייאישע מוזע, האט געשוויגען וועגען לוסט און ליעבע, אזוי וויא זיא וואלט זיך געשעהמט מיט אזעלכע זינדיגע מחשבות. דער שיר השירים גופא, דיא ליעד פון דיא ליעדער, איז אויסגעטייטשט געווארען וויא א ליעבע צווישען דער שכינה און דעם פאלק ישראל, אלס א מין הייליגע, געטליכע ליעבע, וואס האט גאר קיין שייכות נים מיט די פשוטע מענשליכע ליעבע. די פערפאלגטע און אונטערדריקטע גלות־קינדער האבען ניט געקענט פערשטעהן. וויא אזוי מען קען גאר זינגען וועגען דיא זינדיגע תאוה.

ביי מאנכע פון דיא אידיש־שפאנישע פאעטען וויא ביי משה אבן־עזרא, ר' יהודה הלוי און אלחריזי געפינט מען שוין ליעדער וועגען פשוט'ע מענשליכע ליעבע, אבער ביי זיי איז געווען א שטילע, צניעה'דיגע ליעד. וועלכע האט זיך געהיט פון נבול־פה, פון „גראבע“ אנצוהערעניסען. פון חוצפה'דיגע אויסדריקע. וויא ר' עמנואל הרומי האט זיי געברויכט. ביי מאנכע פון דיא מקובלים געפינען זיך שוין עהנליכע עראטישע אויסדריקע, אבער זיי ווענדען עס אן

אויף דיא בעציהונגען צווישען דער שכינה און דעם פאָלק ישראל, וועלכע ווערען פערגליכען צו א ליעבענדע פּאארעל. זיי, דיא דאָזיגע מקובלים, האבען געפונען אן אויסוועג פאר זייער עראָטיק דורך דעם וואס זיי האבען איהר פערהייליגט...

עס פערשטעהט זיך, אז אזעלכע ליעדער וויא עמנואל הרומי׳ס ליעבעס - ליעדער האבען גאר ביי פיעלע פון זיינע צייט־גענאָסען ארויסגערופען אן אונצופריעדענהייט. זיי האַבען אין דעם געזעהען ניט מעהר וויא פשוט׳ע, שמוטציגע נבול־פה, וואס פּאַסט אפשר פאר גויעשקע ריטטער אבער בשום אופן ניט פאר א אידען. ער אליין דערצעהלט, אז מען האט איהם גערופען „קדש“ (קאדייש—אויסגעלאסענער) און פושע (זינדיגער). דאס איז וואהרשיינליך אויך איינע פון דיא אורזאכען, ווארום ער איז געבליבען פערלאָזען און אליין אויף זיינע עלטערע יאהרען, ווען ער איז געוואָרען פעראָרעמט. דער פאקט איז, אז מיט אן ערך הונדערט יאהר שפּעטער האט דער מחבר פון „שולחן ערוך“, ר׳ יוסף קארו, געפונען פאר נויטהיג ארייצוּשטעלען א דין, אז מען טאר ניט לייענען דיא ליעדער פון עמנואל הרומי, „מחמת זיי זיינען מליצות און משלים פון פשוטע פלוידערייען און תאוה“.

די דאָזיגע בעציהונג צו עמנואל הרומי׳ס ליעבעס־ליעדער איז טאקע אויך דיא אורזאכע, ווארום זיין פּאָעזיע האט גע־האט אזא קליינעם איינפלוס אויף דער וויטערער ענטוויקלונג פון דער העברייאישער פּאָעזיע און ווארום ער איז געבליבען כמעט אין גאנצען אונבעקאנט ביז דעם לעצטען יאהר־הונ־דערט, כאָטש ער איז אהן צווייפעל איינער פון דיא גרעסטע אידעשע פּאָעטען אין מיטעל־אלטער.

עס וועט אבער זיין א גרויסער טעות און אן אונרעכט צום פּאָעט, אויב דער לעזער וועט בלייבען ביי דעם איינדרוק, אז מעהר וויא אזעלכע ליעבעס־ליעדער האט עמנואל הרומי ניט געשריבען. עמנואל הרומי איז געוועזען א גוטער איד אין נאַציאָנאַלען זינן און זאגאר א פרומער איד. זיין הארץ האט איהם געבלוטעט אויף דיא אידעשע צרות, און אין מעהרערע פון זיינע ליעדער דריקט ער אויס זיין צער וועגען דעם: „בע־

טראכט דיא פיין פון דיין ארעמען פאלק, וועלכער ווערט גע־טראטען אהן רחמנות; וויא אן איינזאמער פויגעל, פון זיין נעסט פערטריבען. וויא שטויב פערדעבענט. קעהר אום דיין פאלק, וועלכער ווערט צווישען פעלקער ניט גערעכענט, קעהר איהם אום צוריק צו דיין וואהנונג".

ר' עמנואל הרומי איז דער מחבר פון אייניגע ריהרענדע תפלות. דיא פאלגענדע איז איינע פון זיי:

ווען דיין האנד האט מיך געטראפען
וועל איך, גאט, צו דיר אלץ האפען.
און פון דיר וועל איך ענטרינען
אום ביי דיר א הילף געפינען.

אין דיין טאג פול דונער בליצען
זוך איך מיר ביי דיר צו שיצען.
אין דיין צארן־טאג דעם שווארצען
לויכט דיין ליכט מיר אין מיין הארצען.

(איבערזעצט פון אברהם רייזין).

* * *

מיט דעם אנקומען פון דעם עלטער האט עמנואל הרומי אלץ מעהר און מעהר אנגעפאנגען טראכטען וועגען דער ניש־טיגקייט פון לעבען, וועלכער מוז זיך ענדיגען מיט דעם אונ־פערמיידליכען טוידט. זיין נשמה ווערט אזוי וויא דורכגע־דרונגען מיט דעם אויביגען וועלט־שמערץ. דיא אלטע, אלטע טענה: וואס טויג דער לעבען, ווען ער מוז זיך ענדיגען מיט דעם טוידט? ער קוקט אויפ'ן בית־עולם און בעטראכט דיא קברים: ..ווען איך בעטראכט דיא קברים, ווערט מיין הארץ צואנגען, בלייבט שטעהן פערגליווערט, איך דערמאן זיך אז דיא וואס ליעגען דארטען, איך דערמאן זיך זייער לעבען. דארטען געפינען זיך חכמים, וואס האבען גע'שמט אויף דער וועלט. דארטען געפינען זיך אויך בהמות אין מענשליכען גע־שטאלט. דארטען געפינען זיך רשעים, דארטען געפינען זיך אויך צדיקים... דארטען געפינען זיך קליין און גרויס, און אללע לעבעדיגע געפינען דארטען זייער בעט. דארטען זיינען אללע גלייך, פירסטען און ארעמע. דער קנעכט איז פריי פון

זיין האר, און דער אויסגעמאַטערטער געפינט דאָרטען זיין רוה... מיין הארץ ווערט איין מיר פערווירט, ווען איך זעה עס; איך קען זיך מעהר ניט פרעהען, ווען איך זעה זייער בראָד. עס טהוט מיר וועה. וואס העלפט דער פערלייקענען, איך מאָך יעדען טאָג דיא זעלבע רייזע וואס זיי. דיא צייט פיהרט מיר און שפּאָט פון מיר וויא זיא האָט עס געטאָהן מיט זיי. איך וועל געהן אין גרוב ניט בעסער וויא זיי. דיא צייט וועט מיר מאַכען טרינקען גאַל און ביטערנים, ווי זיא האט עס געטאָהן מיט זיי...

און אָט איז אַ צווייטע ליעד וועגען דער זעלבער טהעמאַ: „מיינע טעג זיינען שוין פאַריבער און פאַרגאַנגען, און מיין הארץ איז נאָך פערשטאָפּט און אומריין. דער טוידט דערנע־הענטערט זיך מיט יעדער מינוט, און דאס הארץ וויל דערפון ניט וויססען. עס טראַכט וועגען פליהען אין דיא הימלען, און עס פערגעסט אַז עס מוז געהן אין גרוב. ער מיינט צו נאַרען דיא מענשען מיט זיין פאַלשקייט, און פערגעסט, אַז ער נאַרט זיך אַליין, וויא איינער וואס וויל בלינד מאַכען זיין שונא און נעהמט זיך אַליין אַרויס אַן אויג...“

אין נאָך אַ ליעד לאָזט ער ריידען אַ טוידטען צו דיא לע־בעדיגע: „דוא, וואס דו ליעגסט אויף אַ בעט פון העלפאַנט־ביין, ערוואַך אויב דוא שלאָפסט. זעה, דער וואָרם טרינקט מיין בלוט, און זיין צאָהן איז אין מיין פלייש. געדיינק, נעב־טען בין איך וויא דוא געוועזען פעט, מאָרגען וועסטו וויא איך ליעגען אין גרוב. וואס וועסטו זאָגען, ווען עס וועט קומען דער ביטערער טאָג, ווען דו וועסט זעהן ווי דער גהינום רוי־בערט“.

דער טוידט, דער גהינום און דער גן־עדן דאָס זיינען דיא טהעמאַן, וועלכע אינטערעסירען עמנואל הרומי אויף זיינע עלטערע יאַהרען. דער אַכט און צוואַנציגסטער טהייל פון זיין ווערק הייסט „התופת והעדן“, דער גהינום און דער גן־עדן, וואס איז אין געוויסע הינזיכטען אַ נאַכאַהמונג פון זיין פריינד ד אַ נ ט ע ' ס גרויסע ווערק „דיא געטליכע קאָמעדיע“.

* * *

ר' עמנואל הרומי האט אנגעפאנגען צו שרייבען זיין „גיהנום און גן־עדן" מיט אן ערך דרייסיג יאהר שפּעטער וויא זיין פריינד דאנטע האט געשריעבען זיין „געטליכע קאמעדיע". דאנטע האט אנגעפאנגען שרייבען זיין ווערק אין דעם יאהר 1300, ווען ער איז נאך געווען א יונגער־מאן פון פינף און דרייסיג יאהר; עמנואל האט געשריעבען זיין ווערק בערך אין דעם יאהר 1331, ווען ער איז שוין געווען אן אלטער מאן פון אריבער זעכציג. עס קען דארום גאר קיין ספק ניט זיין, אז עמנואל איז געווען דער נאכאהמער פון דאנטע און ניט פערקעהרט.

דאנטע האט איינגעזעהן די טראגעדיע פון דעם מענש־ליכען לעבען, ווען ער איז נאך געווען יונג. ער פאנגט אן זיין ווערק מיט דער פאלגענדער הקדמה: „אויפ'ן מיטען וועג פון אונזער לעבען האב איך זיך געפונען אין א פינסטערען וואלד, ווייל איך האב פערלארען דעם גלייכען וועג". אין דעם פינסטערען וואלד פון דעם מענשליכען לעבען פיהלט ער זיך פערלארען, ארומגערינגעלט פון א טיגער, א לייב און א וואלף —סימבאלען פון די מענשליכע תאוות, שוואכקייטען און צווייפלען. עמנואל איז אין זיינע יונגע יאהרען געווען גאנץ ווייט פון אזעלכע פינסטערע מחשבות. דאמאלס האט ער געלעבט און געזונגען וועגען ליעבע און לוסט. ערסט אויף זיינע עלטערע יאהרען, ווען א אינגערער פריינד זייגער איז פלוצלינג געשטארבען, ערסט דאמאלס האט ער זיך דער־מאנט אן דעם טויט און וואס פאר א זינדיגען לעבען ער האט געפיהרט. ער פאנגט אן זיין ווערק מיט די פאלגענדע ווערטער: „נאכדעם ווי פון מיינע יאהרען זיינען זעכציג פער־גאנגען, און די שלוחים פון דעם טויט האבען זיך געאיילט צו מיר", און אזוי ווייטער.

ביידע, דאנטע און עמנואל הרומי, שרייבען וועגען דער זעלבער טהעמא, אבער זיי שרייבען וועגען איהר גאנץ אנדערש און פערשיעדען. עמנואל האט געבארגט ביי דאנטען זיין טהעמא און דא און דארטען אויך מאנכע אויסדריקע און

בילדער, אבער ניט מעהר. אין אלעם איבריגען זיינען זיי ווייט איינער פון דעם אנדערען ווי דער מזרח פון מערב. איינער, דאַנטע, איז אַ פרומער, טיעף־גלויביגער, זאָגאר אַ פערביסענער קריסט, וועלכער פערגינט קיינעם ניט דעם גן־עדן אַ חוץ זיינע אייגענע קאַטאָליקען; ער בעזיצט אַ טיעף־רעליגיעזע און מיסטישע נאַטור. דער צווייטער, עמנואל, איז אמת אַ גלויביגער און פרומער איד, אָבער איהם פעהלט די פערביסענ־קייט און דער פאַנאַטיזם. ער געפינט אין זיין גן־עדן אויך אַ פּלאַץ פאר די פרומע ניט־אידען, פאר די „חסידי אומות העולם". ער איז ווייט ניט אזוי רעליגיעז און אויך ניט אזוי מיסטיש געניינט ווי זיין פריינד דאַנטע.

דאַנטע פילאָזאָפירט אין זיין „געטליכע קאָמעדיע" און איז זיך מפלפל וועגען אלערליי קריסטליך־טעאָלאָגישע פראגען פון זיין צייט; עמנואל זוכט די דאָזיגע טהעאָלאָגישע פראגען אויסצומיידען. דאַנטע רעדט אין אַלעגאָריען און אין סימבאָלען, עמנואל רעדט פשוט. דאַנטע איז שרעקליך ערנסט און זיין שפּראַך איז שטענדיג פייערליך; עמנואל'ס שפּראַך איז לייכט און צייטענווייז שפּאַסהאַפטיג. דאַנטע'ס „קאָמעדיע" איז אַ שוידערליכע טראַגעדיע; עמנואל'ס „גיהנום און גן־עדן" איז אָפט אַן אמת'ע קאָמעדיע: זיין הומאָר און זיין סאַטירע פערלאָזען איהם קיינמאל ניט. ער ערלויבט זיך צו לצ'עווען אפילו ווען ער איז אין גהינום און צו מאַכען שפּאַס אין גן־עדן.

דאַנטע'ס גהינום איז דער קריסטליכער גהינום; עמנואל'ס איז דער אידישער. דאָס קריסטענטום, וואָס האָט איז זיך איינגעזאַפּט צוזאַמען מיט פיעלע פון די יסודות פון יודענטום אויך פיעלע פון די עלעמענטען פון הײדענטום, האָט זיך אויסגעבילדעט אַ גהינום, וועלכער איז פיעל שרעקליכער ווי דער אידישער. צוזאַמען מיט די שרעקענס פון אידישען גהינום האָט דאָס קריסטענטום אויך אריינגענומען די גהינום־פערשטעלונגען פון די היידנישע פעלקער. דאַנטע'ס גהינום איז דארום פיעל מורא'דיגער ווי עמנואל'ס. אין דער קריסטליכער רעליגיאָן שפּיעלט דער

גהינום איבערהויפט א פיעל גרעסערע ראָלע וויא אין דער אידישער. דער גהינום איז כמעט דער וויכטיגסטער יסוד פון קריסטענטום, און שוין יעזוס אליין שרעקט מיט'ן אייביגען פייער און מיט „צייך־קריצענים".

דאנטע האט אויסגעקליבען אלס זיין פיהרער אין דיביידע אבטיילונגען פון דעם קריסטליכען גהינום *) דעם רוימי־שען פאעט ווירגיל. פאר א פיהרער אין גן־עדן האט ער זיך געמוזט אויסקלייבען אן אנדערען, וייל זיין קריסטליכע „ליעבע" מיט זיין ווילדען פאנאטיזם האבען איהם ניט דער־לאזען, אז ער זאל ווירגיל'ן, דעם ניט־קריסט, אריינלאזען אין גן־עדן. עמנואל הרומי קלייבט זיך אויס אלס זיין פיהרער אין גהינום און אין גן־עדן דעם נביא דניאל.

און פאסירט האט עס אזוי: זייענדיג פערטיעפט אין טרויער, וואס דער טויט פון זיין אינגערען פריינד האט אין איהם ארויסגערופען, אנפאנגענדיג צו טראכטען וועגען זיין אייגענעם טויט און וועגען דעם זינדיגען לעבען וואס ער האט פערבראכט, האט ער זיך ביטער פאנאנדערגעוויינט. וואו איז דניאל און זיין חכמה? וואו איז ער וואס וויים אלע סודות? ווי גוט עס וואלט געווען. ווען ער וואלט געקומען און איהם דערצעהלט וויפיעל ער האט נאך צו לעבען און וואס זיין חלק וועט זיין נאכ'ן טויט.

פלוצלינג האט עמנואל דערזעהן געגען איהם אן אלטען מאן, וועמעס פנים עס האט געלויכטען זיעבען מאל ווי די זון און ער האט אויסגעוויזען ווי א מלאך פון הימעל. פון שרעק און פחד איז עמנואל געפאלען אויף זיין פנים, האט אנגענר־

*) דער קריסטליכער גהינום האט צוויי הויפט־אבטיילונגען: 1) דער „אייביגער פייער", וואו עס ברענען די נשמות פון די רשעים אהן שום האפנונג, אז זיי וועלען ווען־עס־איז אויסגעלייזט ווערען פון זייערע יסורים; 2) דער „רייניגונגס־פלאץ", וואו אלע מענשליכע נשמות, אפילו פון די צדיקים, מוזען דורכגעהן, געלייטערט און גערייניגט ווערען איידער זיי זיינען זוכה אריינצוקומען אין גן־עדן.

מען דעם ברעג פון דעם מאַן'ס מאַנטעל און געקושט דיא שטויב פון זיינע פיס:

„זאָג מיר, מיין האַרר, ווער ביזטו און וואָס איז דיין נאָמען?"

„איך בין דניאל," האָט דער מאַן געענטפערט, „ווערמען דו האָסט גערופען. איך בין געקומען דיר צו ענטדעקען אלע סודות און דיר צו בעלעהרען. זאָג, וואָס איז דיין פערלאַנג, און מאַך עס גיך, ווייל איך קען זיך ניט פערזאַמען."

„איך בעט דיר, מיין האַרר, וויז מיר דעם גן־עדן און דעם גהינום, און בעוויז מיר דעם פּלאַץ, וואו איך וועל נאָך מיין טויט רוהען."

„דיין פערלאַנג זאָל געשעהן," האָט דניאל געענטפערט, „וואו ווילסטו פריהער געהן?"

„פריהער וויל איך זעהן דעם גהינום, און דעם גן־עדן צום לעצטען."

און אַט פאַנגען זיי אַן זייער רייזע. עס איז אַ שווערער וועג. זיי געהען דורך אַלערליי קרומע, ענגע, צודרעהטע און פינסטערע וועגען. ער הערט נור דונערען און בליצען, און די קרעכצען און געשרייען פון די געמאַטערטע און געפּייניגטע. עמנואל האַלט זיך פעסט אַן דעם ברעג פון דניאל'ס מאַנטעל. ענדליך קומען זיי צו אַ צובראָכענעם בריק, וועלכער ליעגט איבער אַ בייזען שטראָם, וואָס זוכט אַלעמען צו פערשלינגען. ביים ברעג פון בריק שטעהט אַ טויער און ביים טויער דער שאַרפער קלינג פון אַ זיך־דרעהענדען שווערד. דורך דעם דאָזיגען טויער, פאַרביי דעם שאַרפען שווערד מוזען אַלע זינדיגע נשמות דורכגעהן: „דער וואָס קומט דאָרטען אריין קומט אריין, אבער ארויסגעהן געהט קיינער."

זיי זיינען אריבער דעם בריק און אריין אין גהינום גופא. דאָרטען האָט עמנואל דערזעהן אַ גרויסען פייער, וואָס ברענט ווי אַ טייך פון שוועבעל, וואו אלע זינדיגע נשמות פּרעגלען זיך. יעדער זינדיגער האָט זיין נאָמען אויסגעקריצט אויפ'ן שטערען. עמנואל רעכענט אויס אַ גאַנצען צעטעל פון ביבלישע נעמען, וועלכע זיינען בעקאַנט אלס זינדיגע, וואָס ער

האט דערקענט אין גהינום. ער פערגעסט אבער אויך ניט אריינצורעכענען אין דעם צעטעל פון די זינדיגע נשמות פ ל א ט א'ן, א ר י ס ט א ט ע ל'ע ן, ה י פ א ק ר א ט ו ס'ע ן און אנדערע געלעהרטע און פילאזאפען, ווייל זיי זיינען געווען שטאלץ אויף זייער וויססענשאפט, און האבען פערלאזען דיא אמת'ע וועג. אין דעם איז ער ניט פיעל בעסער פון דאנטע'ן, וועלכער האט פאר זיי אויך קיין אנדער פלאץ ניט געפונען ווי דעם גהינום.

דאס אינטערעסאנטעסטע פון עמנואל'ס גהינום פאנגט זיך אן, ווען ער בעשרייבט די יסורים פון מאנכע פון זיינע צייט־גענאססען. דארטען איז ער בייסיג און גאליג, און קריטיקירט אהן רחמנות די מדות פון זיין צייט.

געהענדיג אין גיהנום האט עמנואל דארטען דערקענט זיינעם א גוטען בעקאנטען. געווען אן אנגעזעהענער מענש און זעהר רייך, און איצטער בראט ער זיך אין גהינום. עמנואל האט זיך ניט געקענט איינהאלטען און האט איהם מיט וואונדער געפרעגט: „ווי קומסטו, וואס איז געווען דער צירונג פון זיין דור, ווי קומסטו אהער?" יענער דערצעהלט: „איך האב אלץ געקליבען און געקליבען רייכטימער. האב זיך אויסגעבויט א גרויסען פאלאסט, אויך גערטנער און וויין־גערטנער. מיינע צימערען האב איך מיט גאלד און זילבער בעפוצט. איצטער וואוינט אין זיי אן אנדערער. איך האב געלעבט גליקליך און פרעהליך, געגעסען די בעסטע שפייזען און די טייערסטע וויינען געטרונקען, פערגעסען די תורה און א רע פערבאטען, ניט געהאלפען דעם ארעמאן, ניט געשטיצט די אלמנה, ניט געהערט דעם געשריי פון יתום..." ער דער־צעהלט דאן, וואס ער בעטראכט פאר איינע פון די ערגסטע בעשטראפונגען: „דאס איז געווען מיט צוויי יאהר צוריק. צוויי מענשען זיינען אריינגעקומען און האבען ווי אויף די פליגלען פון אן אדלער מיר געבראכט אין א נ ק א נ א אין מיין פאלאסט. איך האב זיך דערפרעהט. איך האב געמיינט, אט איז ענדליך געקומען א סוף צו מיינע פלאגען. אבער איך האב געהאט א ביטערען טעות: מיינע צרות האבען זיך ערסט

אנגעפאנגען. זיי האבען מיר ארייגעפיהרט אין דעם באדע־צימער, וואס איך האב אליין געבויט. דארטען האב איך געזעהן, ווי מיין פרוי טהוט זיך אוים איהרע טייערסטע בגדים אום איהר קערפער צו וואשען, און איהר נייער מאן איז געשטאנען דערביי... וואס איך האב דאמאלס אויסגעליטען קען קיין מויל ניט אויסרעדען און קיין אויער ניט אויסהערען. פון מיינע אויגען האבען אנגעפאנגען רינען די טרערען. „דו וויינסט, דאס איז נאך גארנישט", האבען די מענער מיט רציחה אויסגערופען. מיט געוואלט האבען זיי מיר אריינגעשלעפּט אין שלאפצימער. דארטען האב איך דערזעהן אן אויסגעפוצט בעט, און אין איהר איז מיין ווייב געלעגען מיט איהר נייעם מאן. פעט און זאט, גליקליך און צופריעדען, מיט איהר לינקער האנד אונטער איהר קאפּ און מיט זיין רעכטער האנד האלזט ער איהר. און א שטימע האט אויסגערופען: „א פרוי האיתיו פער'קנס'ט, און אן אנדערער וועט מיט איהר לעבען".

דאס איז די שטראף פאר דעם הארטהערציגען, וועלכער וויל פון זיינע עשירות ניט העלפען די ארעמע און די געדריקטע. זיין רייכקייט פאלט אריין אין די הענד פון פרעמדע, און ניט סתם פרעמדע, נאר אין די הענד פון זיין ווייב'ס געליעבטען.

עמנואל לאזט קיינעם ניט דורך. ער רעכענט זיך דארטען אפּ מיט די פאנאטיקער, וואס ווילען ניט וויסען פון די חכמות און פערפאלגען די פילאזאפיע; מיט די צבועקעס, וואס שפּיעלען די ראָלע פון פרומאקעס און טהוען אב אין דער שטיל אלע ניעדערטרעכטיגקייטען; מיט די פיינע בעלי בתים, וואס קומען אין די שוהלען נאר אום שבת און יום טוב, כדי צו קריגען כבוד; מיט די רבנים און לומדים, וואס לערנען תורה כדי זיך אויסצופיינען און צו הערשען איבער דעם עולם. זיין „גהינום" איז א בייזע סאטירע אויף דעם דאמאלסדיגען אידישען לעבען פון איטאליען, וועלכע פאסט זיך נאך ביז היינטיגען טאג.

פון דארטען, דערצעהלט עמנואל, זיינען מיר געגאנגען ווייטער, און מיר האבען געטראָפען א געמיינדע פון בלינדע. איך האב דערקענט צווישען זיי אן ערך פון הונדערט און

צוואנציג. דאס זיינען געווען גרויסע לייטע און פיהרער פון זייער פאלק. דניאל האט מיר ערקלערט: אט די דאזיגע מענשען האבען געהאט אויגען און ניט געוואלט זעהן. זיי האבען ניט געוואלט וויסען פון די חכמות און די וויסענשאפ־טען, דערפאר דארפען זיי טאפען ביי טאג ווי אין דער פינסטערניס.

א פאסענדע שטראף קריעגט דער צבועק, וועלכער שפיעלט די ראלע פון א שעהנעם מענשען, פון א למדן און א פרומען, און טהוט אפ אין דער שטיל אלע געמיינהייטען און נבלות. עמנואל שילדערט איהם ווי „אן אלטען מאן, וואס זעהט אויס גרויס". אויף זיין קאפ א קרוין פון דערנער, אונטער זיין נאז „קטורת" פון מענשליכער צואה און א בייזע שלאנג האלט זיין „ערלה". ער ווערט געשמיסען מיט ריטער און דערנער, געשליידערט פון א הויכען טהורם און צושמעטערט אויף א פעלזן. דא ברענט מען איהם אין פייער און דא צורייסען איהם בייזע וועלף, דא שיסט מען איהם מיט קופערנע פיילען און דא ווערט ער פערשלעפט פון טייכען פעך און שוועבעל.

ניט פיעל בעסער איז דער פלאץ פון די דאזיגע רבנים, וועלכע האבען זיך אבגעגעבען מיט דער תורה, כדי דערפון זייער פרנסה צו ציהען און זיך איבער'ן עולם צו גרויסען. „און אז מיר זיינען געגאנגען ווייטער, האבען מיר געזעהן מענשען וואס ליגען אין דער פינסטערניס, זייער זון און לבנה שיינט מעהר פאר זיי ניט. אהן געשטאלט און אהן אויס־זעהן ליגען זיי אין א פינסטערען ווינקעל, א ערניעדריגטע מלוכה, ארומגערינגעלט פון טויט־שרעקען. דאס זיינען די, וואס האבען געלערענט תורה, תלמוד, מדרשים און פירושים, כדי צו מאכען דערפון א האק צום גראבען, און קרוינען מיט וועלכע צו שטאלצירען.

עמנואל הרומי געפינט אויך א פלאץ אין גהינום פאר די זעלבסטמערדער: „און אז מיר זיינען געגאנגען ווייטער, האבען מיר געזעהן צארן, גרימצארן און צרות. מענשען זיינען געפיהרט געווארען דורך קאלד־אייזענס און געזעגט געווארען מיט זעגען. זייערע פנים'ער ווי שווארץ־פערברענטע טעפ

פער'חושכ'ט, שרייען זיי און יאמערען פון צרות און יסורים. דאס איז דער פלאץ פאר די וואס זיינען בעגאנגען זעלבסט־מארד.

עמנואל פערלאזט דעם גהינום א ניעדערגעשלאגענער און צובראכענער. ער קען מעהר ניט צוקוקען די צרות און די יסורים פון די געפייניגטע און ער בעט דניאל'ן, אז ער זאל איהם פון דארטען ארויספיהרען. ער פערשרייבט אלץ וואס ער האט אין גיהנום געזעהן, כדי די קומענדע דורות זאלען זיך דערפון א מוסר ארויסנעהמען און ניט זינדיגען."

פון גהינום פיהרט איהם דניאל אריין אין גן־עדן. עמנואל'ס גן־עדן איז ווייט ניט אזוי אינטערעסאנט ווי זיין גיהנום. פאר עמנואל'ס סאטירע איז דער גהינום א פאסענדערע טהעמא ווי דער גן־עדן. אין גהינום געפינט ער די אלע פערזאנען פון וועמען ער קען שפאטען און לאכען, אויף וואס ער האט בעזעסען אזא גרויסען טאלאנט. אין גן־עדן שווייגט זיי בייסענדע סאטירע, און ער איז דארטען עפעס ווי ניט ביי זיך אין דער היים.

אינטערעסאנט איז אבער דארטען איין שטעלע, וואו עמנואל צייגט זיך ארויס צו זיין פיעל טאלעראנטער ווי דאנטע: „און ווען מיר האבען אין די גאסען פון גן־עדן ארומשפאציערט, בעטראכטענדיג די גרויסקייט פון די חכמים, האב איך דערזעהן מענשען וואס זיינען פול געווען מיט שטאלץ און שעהנקייט, שעהנער ווי די זון און די לבנה. זיי זיינען ארומגעגאנגען אין דער וועלט פון די מלאכים. איך האב קיינעם פון זיי ניט דערקענט. איך האב געפרעגט, ווער זיי זיינען, און מיין פיהרער האט מיר געענטפערט: דאס זיינען די פרומע פון אנדערע פעלקער, וואס האבען זיך געשטארקט מיט זייער חכמה און שכל... זיי האבען מיט זייער שכל אויסגעפונען, ווער עס האט זיי בעשאפען, און וואס איז דער תכלית פון זייער זיין..."

עס פעהלט דארטען, אין עמנואל'ס גן־עדן, אויך ניט דער אידישער קרעכץ אויף דעם לאנגען און ביטערען גלות: „מיר האבען דארטען געזעהן צעהן חופות פון „תכלת" און פורפור־

וואָל געשטריקט, פון אינוועניג מיט גיזן־גאָלד אויסגעקלעפּט, מיט אַלע טייערע שטיינער בעהאַנגען, און פון סאַפּירען געשניטען. און דאָרטען זיינען געשטאַנען צעהן הויכע שטוהלען מיט גיזן־גאָלד געפּלאַסטערט, מיט גאָלד געקעסטעלט און מיט'ן בעסטען „תרשיש" אויסגעפּילט. דערביי זיינען געלעגען קרוינען, וועלכע האָבען פערשעהמט די זון מיט זייער ליכט. איך האָב געפרעגט: „צו וועמען בעלאַנגען די חופות, די שטוהלען און די קרוינען?" און דניאל האָט מיר געענטפערט: דאָ זיצען די צעהן מאַרטירער פון דער מלוכה". „און וואו זיינען זיי איצטער, איך וואָלט זיי וועלען אַנקוקען." „זיי זיינען אוועקגעגאַנגען מיט דעם מלאך מיכאל; זיי קניען און בעטען פאַר דעם רבונו של עולם, אז ער זאָל זעהן דעם צער פון דאָס ביסעלע וואָס איז געבליבען און ער זאָל זיי שיקען דעם ערלייזער. וואָרום זיי האָבען געזעהן די פּיין פון דעם אידישען פאָלק, וואָס איז זעהר פירכטערליך. און זיי טהוען ניט שווייגען ביז גאָט'ס גנאָדע וועט זיך פון הימעל ניט ענטפּלעקען צו דערנעהנטערן די גאולה, צו אויפבויען ירושלים, אז זי זאָל ווערען צו לויב צווישען לענדער."

* * *

א חוץ פּאָעזיע האָט עמנואל אויך געשריעבען וועגען אנדערע ענינים, הויפּטזעכליך פּירושים אויף געוויסע טיילען פון דער ביבעל, ווי משלי, איוב, תהלים און די מגילות. עמנואל האַלט זעהר שטאַרק פון זיינע פּירושים, ער מיינט אז זיי צו פערדאַנקען וועט ער זוכה זיין צו א שטוהל אין גן־עדן. ער דערצעהלט, אז ווען ער איז מיט דניאל'ן אריין אין גן־עדן האָט זיך דוד המלך דערפרעהט מיט איהם, האָט איהם געהאַלזט און געקושט, ווייל ער האָט געגעבען דעם ריכטיגען פּירוש. אזוי האָט זיך אויך מיט איהם דערפרעהט דער נביא יחזקאל און די אנדערע נביאים.

זיינע פּירושים אויף דער ביבעל זיינען אבער פערהעלטניסמעסיג פון גאַנץ קליינער בעדייטונג. עמנואל האָט זיך געמאַכט אונשטערבליך ניט אלס ביבעל־קריטיקער און ביבעל־ערקלערער, נאָר אלס פּאָעט.

די אידען אין דייטשלאַנד.

XIII.

די קולטור פון די אידען אין דייטשלאַנד און די אידישע קולטור פון צפון פראַנקרייך. דער פּראָטעסט געגען די טרוקענע הלכות פון דעם תלמוד. דער ראַציאָנאַליזם און דער מיסטיציזם. דער דייטשער מיסטי־ציזם און זיין איינפלוס אויף די אידען. די קרייטציגע און זייער איינפלוס אויף דעם גייסטיגען צושטאַנד פון דער אייראָפּעאישער בעפעלקערונג. די גייסטיגע עפּידעמיען. אידישע און קריסטליכע אַבערגלויבענס. ר' יהודה החסיד האַלט מעהר פון „עבודה" ווי פון תורה. ר' יהודה החסיד אַלס פּאָעט. ר' יהודה החסיד און זיינע תלמידים. דער „ספר חסידים" און זיין קולטור־היסטאָרישע בעדייטונג.

די קולטור פון די אידען אין דייטשלאַנד אין מיטעל־אַלטער איז כמעט אין אַלע פּרטים די זעלבע, וואָס די אידישע קולטור אין צפון־פראַנקרייך. ביידע זיינען זיי ווייניג בעאיינפלוסט געוואָרען פון דער פילאָזאָפיש־וויסענשאַפטליכער קולטור, וואָס די אידען פון שפּאַניען האָבען ענטוויקעלט, — די אידען פון דייטש־לאַנד נאָך ווייניגער וויא די אידען פון צפון־פראַנקרייך. ביידע שטאַמען זיי אָפּ פון דעם זעלבען שורש, ציהען די זעלבע יניקה און ענטוויקלען זיך מעהר אָדער ווייניגער אויף דעם זעלבען אופן און אין דער זעלבער ריכטונג. ר' קלונימוס פון לוקקאַ, וועמען קאַרל דער גרויסער האָט אריבערגעבראַכט פון איטאַליען און וועלכער

איז געווען דער פּאַטער פון דעם תלמוד'ישען שטודיום אין דיא מערב ־ איירָאָפּעאישע לענדער א חוץ שפּאַניען. דער דאָזיגער ר' קלונימוס האט געעפענט זיין ערשטע ישיבה אין מאַינץ, דייטשלאַנד. רבינו גרשום „מאור הגולה" האט געקראָגען זיין תלמודישע ערציהונג אין פראַנקרייך, פון דעם פראַנצויזישען תלמודיסט לעאָנטין, אבער זיין ישיבה, וועלכע האט געהאט אזא גרויסע בע־דייטונג, האט ער געעפענט אין דייטשלאַנד, אין מאַינץ. רש"י, אליין פון פראַנקרייך, האט אבער געלערענט ביי דיא „חכמי לותיר" (לאָטהערינגען), וואס איז געווען א דייטשע פּראָווינץ. די „בעלי התוספות", כאָטש דאָס רוב פון פראַנקרייך, האבען צווישען זיך געצעהלט א היבשע ביסעל דייטשע תלמוד'יסטען. אין זייער וועזען זיינען זיי, דיא דאָזיגעביידע קולטורען געווען, איינע, — כמעט אויס־שליסליך א ביבליש ־ תלמוד'ישע קולטור. דיא זעלבע אַרט ערציהונג, דיא זעלבע חדרים און ישיבות די זעלבע מנהגים און תקנות, דיא זעלבע פרומקייט און די זעלבע בעגריפע וועגען גאָט און דערגלייכען.

ביין ענדע פון דעם צוועלפטען און אין אנפאַנג פון דעם דרייצעהנטען יאָהר ־ הונדערט האט זיך ביי די דייטשע אידען אנגעפאַנגען ארויסצוצייגען א נייגונג צום מיסטיציזם, א פערלאַנג און א תשוקה צו קומען אין נעהענטערע בעצי־הונגען מיט גאָט און מיט דיא אויבערשטע וועלטען. דער טרוקענער שטודיום פון דעם תלמוד, דיא אלע חריפות'דיגע פלפולים וועגען דיא פערשיעדענע הלכות, האט אפשר געקענט בעפריעדיגען דעם מענשליכען שכל, אבער ער האט געלאָזען כמעט אין גאַנצען אונבעריהרט דאָס מענשליכע הארץ: ער איז ניט געווען אימשטאַנד איינצושטילען דעם דורשט פון דער מענלישכער נשמה, געבען אן אויסוועג צו איהר ביינקענים און זוכענעס, צו ערפילען איהר פערלאַנג זיך צו פערליערען אין שעהנקייט און אין פּאָעזיע. דער שטודיום פון דעם תלמוד איז געווארען א ציעל פאַר זיך. מען האט „געלערענט" לשם דעם „לערנען"; מען האט זיך מפלפל

געווען צוליעב דעם פלפול. דאס הארץ איז געבליעבען פוסט און אונבעפריעדיגט. צוליעב דעם „לערנען" האט מען פערנאכלעסיגט אפילו דעם „דאווענען", די תפילות, ווען דער מענש ווארפט פון זיך אראפ זיינע וואכעדיגע קליידער און טהוט אן זיינע בגדי שבת, קומט אריין אין א העכערע שטימונג און זוכט זיך צו פעראייניגען מיט זיין גאט.

געגען דער דאזיגער „פערשטיינערונג פון דעם הארצען" איז ארויסגעטראטען ר' י ה ו ד ה ה ח ס י ד.

אזעלכע בעוועגונגען געגען דער פערשטיינערונג פון דעם הארצען, געגען דעם צו טרוקענעם און שטרענגען „ליגאליזם", וואס רויבט אוועק פון דער רעליגיאן איהר רעליגיעזיטעט און פאעזיע, און מאכט פון איהר בלויז א געזעץ־בוך, זיינען ניט קיין נייעס אין דער אידישער גע־שיכטע. דאס איז דיא אייביגע מלחמה צווישען דעם שכל און דיא געפיהלען, צווישען דעם ראציאנאליזם און מיסטי־ציזם, וועלכע דריקט זיך אוים אין פערשיעדענע עפאכען אויף פערשיעדענע וועגען, לויט דעם קולטורעלען און מאטעריעלען מצב פון יענער צייט און יענעם לאנד. אין דעם הויך־קול־טורעלען, אין פילאזאפישען און וויסענשאפטליכען זינן, יודעטהום פון שפאניען איז בעשאפען געווארען אלס פראָ־טעסט געגען דער דאזיגער טרוקענהייט פון „לערנען" דער „חובות הלבבות" פון רבינו ב ח י י, איינער פון דיא אינטערעסאנטסטע ביכער איבער עטהיק און פילאזאפיע אין דער העברעאישער ליטעראטור; אין דעם אונוויסענדען, אבערגלויבישען יודענטהום פון דייטשלאנד איז בעשאפען געווארען, ווידער אלס פראטעסט געגען דער אויבענדער־מאהנטער טרוקענקייט, דער „ספר חסידים" פון ר' יהודה החסיד, א בוך פון דער העכסטער עטהישער בעדייטונג, גע־מישט מיט אלערליי ווילדע און משונה'דיגע אבערגלויבענס.

דער מאטיוו איז בייביידע מחברים געווען דער זעל־בער, ביידע האבען פראטעסטירט געגען דער זעלבער זאך במעט מיט דיא זעלביגע ווערטער: „און ניט וויל איך

האלט זיך פאר'ן גרעסטען חכם פון מיין דור, ווארום איך בין קליין אין מעשים און אין תורה. עס זיינען פאראנגען גרעסערע לומדים און צדיקים פאר מיר, נאר פון זייער צופיעל חכמה זיינען זיי זיך מפלפל אין תלמוד אהן אן ענד", ערקלעהרט ר' יהודה החסיד אין דעם „ספר חסידים".

און פונקט וויא רבינו בחיי איז בעאיינפלוסט געווארען פון דיא אראביש־מאהאמעדאנישע מיסטיקער, אזוי איז ר' יהודה החסיד בעאיינפלוסט געווארען פון דיא דייטשע קריסטליכע מיסטיקער. „דאס איז געוועזן נאך די קרייצציגע. דער קריסטליכער עולם האט זיך געפיהלט ענטטוישט און פערבימערט. די קרייצציגע האבען געלאזען הינטער זיך ארימקייט און קראנקהייטען, קריעג צווישען דער קירכע און דעם שטאאט, א שנאה געגען דיא גייסטליכע, וואס האבען זיך אויפגעפיהרט זעהר מיאוס. דיא בעסערע עלעמענטען, דיא עדעלערע מענשען, זיינען געבליעבען אונצופריעדען מיט דער אפיציעלער רעליגיאן און האבען זיך אריינגעלאזען אין אלערליי פאנטאסטישע חלומות, האבען זיך בעשאפען אייגענע וועלטען, ריין פון שמוץ און פון שלעכטס. זיי האבען זיך געזוכט צו בעהעפטען מיט דיא אויבערשטע וועלטען. אם שטארקסטען איז דיא דאזיגע בעוועגונג געוועזן אין דיא רהיינישע פראווינצען און אין בייערן. וואו ר' יהודה החסיד האט געוואוינט (גיעדעמאן).

ריידענדיג וועגען דער ענגער פערוואנדשאפט, וואס האט עקזיסטירט צווישען דעם קריסטליכען און דעם אידישען מיסטיציזם פון דייטשלאנד אין דעם דרייצעהנטען יאהר־הונדערט, בעמערקט גיעדעמאן: „קיינמאל זיינען דיא דאזיגע ביידע רעליגיאנען ניט געשטאנען אזוי נאהענט איינע צו דיא אנדערע אין זייער גייסט וויא אין יענעם יאהר־הונדערט, כאטש דיא שנאה צווישען זיי איז דאמאלס געוועזן אם שטארקסטען און אין לעבען זיינען זיי געוועזן אם ווייטסטען איינע פון דער אנדערער.

פון דיא קריסטליכע מיסטיקער האבען אויך די אידישע זיך אויסגעלערענט צו פערגלייכען דיא בעציהונגען צווישען גאָט און דעם מענשען צו דיא בעציהונגען פון א געליעבטען און א געליעבטער. ביי דיא קריסטליכע מיסטיקער זיינען געוועזען פיעלע, הויפּטזעכליך צווישען דיא פרויען, וועלכע פלעגען בעטראַכטען י ע ז ו ס ע ן אלס זייער געטליכען חתן ניט בלויז אין גייסט נאר טאקע אין פלייש. זיי פלעגען אזוי לאַנג זיך פערטיעפען אין זייערע ליעבעס-פאַנטאַזיען מיט יעזוס'ען ביז זיי פלעגען זיך אריינארבייטען אין אזא מין געשלעכטליכען עקסטאַז ווען זיי פלעגט זיך אויסדרוכטען. אז זיי זיינען געקומען מיט איהם אין נאָהענטער ק ע ר־פ ע ר ל י כ ע ר בעריהרונג. ביי דיא אידישע מיסטיקער פון דער זעלבער צייט און אין דיא זעלבע לענדער איז עס אמת ניט געגאַנגען אזוי ווייט, ווייל זיי האבען ניט געהאַט קיין יעזוס'ען און אויך ניט קיין הייליגע יונגפרוי, אבער אין גאַנצען ריין דערפון זיינען זיי ניט געוועזען. דיא ליעבע צו גאָט ווערט אויך ביי זיי, ביי דיא אידישע מיסטיקער, ניט זעלטען פערגליכען צו די ליעבע צו א פרוי, און גאַנץ אָפט אין ניט קיין איבריגם דעליקאטע אויסדריקע און ווארט-בילדער *).

די קרייצציגע האבען אין גאַנצען צוטרייסעלט דעם גע-זעלשאַפטליכען בנין פון יענער צייט. בערך זיעבען מיליאָן נפשות זיינען אומגעקומען דורך די מלחמות, און דורך די קראנקהייטען און הונגער וואָס זיי האבען געבראַכט מיט זיך. גאַנצע שטעדט און פּראָווינצען זיינען חרוב געוואָרען, בלייַ-בענדיג כמעט אָהן א בעפעלקערונג. דאָס האָט זיך אויך אָפּ-געדופען אויף דעם גייסטיגען צושטאַנד פון די מענשען. די מענשען האבען פערלאָרען דעם גלייכגעוויכט פון זייער שכל, און עס האבען אָנגעפאַנגען אויסצוברעכען גייסטיגע עפּידע-

---

*) ואותה השמחה כך עזה ומתגברת על לבבו. שאפילו בחור שהיה ימים רבים שלא בא לאשתו ויש לו תאוה מרובה ובשעה שזרעו יורה כחץ. זהו כאין נגד תגבורת תוקף שמחת אהבת ה'". (ספר חסידים).

מיען, וועלכע זיינען געווען אזוי אנשטעקענד וויא אנדערע עפידעמישע קראנקהייטען. מענשען פלעגען ארומגעהן איבער די גאסען טאנצען אין הייליגע התלהבות ביז וואנען זיי פלע־גען פאלען אין אזא מין נכפה־צושטאנד, וואס איז בעקאנט אין דער מעדיצין אונטער דעם נאמען „גרויס־היסטעריע". פלעגען דאן זעהן „זעהונגען", ריידען מיט מלאכים און זאגען נביאות. און דיא דאזיגע „הייליגע טענצער" פלעגען וואנד־רעווען פון שטאדט צו שטאדט און אויף אזא אופן פארשלע־פען די קראנקהייט: די שוואכזיניגע און די צארטע, די עפי־לעפטיקער און דיא היסטעריקער פלעגען זיך אויף זיי פערקו־קען און זיי נאכטהאן. אויך צווישען די אידען האבען זיך בע־וויזען אזעלכע מינים „נביאים" און משוגעים, וועלכע פלעגען אריינפאלען אין דער נכפה, זעהען מלאכים און זאגען נביאות. א אידישער פרומאק פון דעם דרייצעהנטען יאהר־הונדערט. ר' משה תקו, בייזערט זיך אויף יענע „אפיקורסים". „וואס ווילען זיך מאכען פאר נביאים, רופען אויס די הייליגע נעמען, ביז די נשמה ווערט צושראקען און דער גוף פאלט א פערמאטערטער". ער ערקלעהרט ווייטער: ביי זיי ווערט דאן די נשמה דער עיקר און זיי קענען זעהן אלץ פאראויס, ביז אין א ווײלע ארום געהט פון זיי אוועק דער כוח פון דעם הייליגען שם. וואס זיי האבען ארויסגערופען און זיי בלייבען צומישט" (ציטירט לויט גידעמאן) ר' משה תקו, וועלכער איז אליין געווען ניט פיעל בעסער פון זיי, האט ניט פערשטאנען, אז דאס איז אזא מין נערוועז־קראנקהייט.

אויך בנוגע די אלערליי מינים ארזרוליוירזום, וויא דער גלויבען אין כשוף, שדים, רוחות, מזיקים, דבוקים, אין גוטע און שלעכטע מלאכים, אין פערשיעדענע סגולות און קמיעות, זיינען דיא אידען שטארק בעאיינפלוסט געווארען פון זייערע קריסטליכע שכנים. דאס מיינט ניט צו זאגען, אז דיא אידען האבען דערפון פריהער אין גאנצען ניט געוואוסט. דער גלוי־בען אין שדים, רוחות, מזיקים און מלאכים געפינט זיך נאך אין תלמוד, און האט זיך געפונען ביי אלע פעלקער אין אלע צייטען און אין אלע לענדער. אבער די לעהרען וועגען שדים

און מלאכים וואָס געפינען זיך אין תלמוד זיינען גאָר נישט
מיט גאָר נישט לגבי דיא משונה'דיגע לעהרען וועגען דיא דאָ־
זיגע ענינים, וואָס מען געפינט אין דיא ספרים פון די אידיש־
דייטשע מיסטיקער פון מיטעל־אלטער. דאָקטאָר ג י ד ע־
מ א ן בעווייזט, אז דאָס רוב פון דיא נעמען פון דיא שדים
און דיא ניט־גוטע, וואָס מען געפינט אין יענע ספרים זיינען
גענומען פון לאטייניש, דייטש און פראנצויזיש. דאָס איז דער
בעסטער בעוויז, אז א גרויסער טהייל פון די דאָזיגע אבער־
גלויבענס און נאַרישע אמונות האָבען די אידען גענומען פון
זייערע קריסטליכע שכנים. דאָקטאָר גידעמאַן ברייגנט אן אינ־
טערעסאנטען פאל פון א אידישער קמיע, וואָס איז געפונען
געוואָרען אין מ י נ כ ע ן, וואו די „השבעה" (בעשווערונג)
איז געמאַכט געוואָרען אין דעם נאָמען פון „אלאהי צעבאָאת".
דער אידישער פּלאגיאטאר פון דער קריסטליכער קמיע האָט
ניט געוואוסט, אז „אלאהי צעבאָאת" מיינט פּשוט דער העב־
רעאישער „אלהי צבאות", און ער האָט געמיינט, אז דאָס זיי־
נען נעמען פון הייליגע מלאכים. גאַנץ אָפט האָט פּאסירט, אז
דיא קריסטען האָבען פריהער גענומען פון די אידען, געמאַכט
„פערבעסערונגען" און הוספות אויף זייער שטייגער, און דיא
אידען האָבען דערנאָך איבערגענומען די כשרע מציאות פון
דיא קריסטען. עס איז געווען א גענענזייטיגער אויסטויש פון
אבערגלויבענס.

דאָס ערגסטע דערביי איז געווען, וואָס די אידישע מיס־
טיקער — אין דעם ווידער זיינען דיא אידען ניט געווען קיין
אויסנאַהמע — האָבען געזוכט זייערע אבערגלויבענס און
נאַרישקייטען צו צוטשעפּען און אריינצוטייטשען אין דיא
פּסוקים פון דער תורה, פּונקט ווי דאָס האָבען געטהאָן דיא אי־
דישע פילאָזאָפען פון זייער זייט. ביידע, סאי דיא מיסטיקער
און סאי דיא פילאָזאָפען, האָבען זיך ניט בענוגענט מיט דעם
פּראָסטען זינן פון דיא ווערטער, דאָס איז געווען פאַר זיי ווע־
ניג. זיי ביידע האָבען דאָרטען געזוכט אריינצוקוועטשען דורך
אלערליי מיטלען זייערע אייגענע געדאנקען און מיינונגען, —
דיא ערשטע זייערע „נאַרישקייטען" און דיא לעצטע זייערע

כלומרשדיגע „חכמות“.ביידע האבען געגלויבט, אדער האבען זיך געמאכט גלויבענדיג, אז די תורה האט אן „איננערען זינן“, א פערבארגענע כונה; ביידע האבען געברויכט מעהר אדער ווייניגער די זעלבע מעטהאדען. כאטש זיי זיינען געקומען צו אנדערע אויספיהרונגען. און ביידע זיינען בעגאנגען די זעלבע עולה געגען דעם אמת׳ען זינן פון פסוק, אויב ניט דעם זעלבען פערברעכען געגען דעם געזונדען מענשליכען פערשטאנד. דאס בעווייזט נאר אמאל, אויב אזא בעווייז איז נויטהיג, וואס פאר א קליינע בעדייטונג דער טוידטער „געשריעבענער ווארט“ האט ווען ער קומט אין צוזאמענשטויס מיט דיא מיינונגען און נייגונגען פון דעם לעבעדיגען מענשען. דער מענש געפינט שוין לייכט א וועג, וויא אויסצודריידלען און אויס׳צופשט׳לען דעם „געשריעבענעם ווארט“ אזוי וויא איהם ווילט זיך.

דורך דעם אבער וואס דיא אידישע מיסטיקער האבען די דאזיגע אלע נארישקייטען, אין וועלכען זיי האבען עהרליך און אויפריכטיג געגלויבט, געזוכט אריינצוקוועטשען אין דעם מיין פון די פסוקים, דורך דעם זיינען זיי בעגאנגען א גרויסען פערברעכער געגען דעם גאנצען אידישען פאלק. זיי איז דורך דעם געלונגען, פאר א לאנגע צייט ווענינגסטענס, ארויפצושטעמפלען אויף די דאזיגע נארישקייטען די חתימה פון הייליגקייט און אמת. פאר דיא גרויסע מאסען פון פאלק זיינען דיא דאזיגע ווילדקייטען באמת געווארען א מין צווייטע תורת משה, אין וואס מען מוז גלויבען. און דאס האט געפיהרט דערצו, וואס די קריסטען האבען שפעטער בעשולדיגט די אידען אין כשוף און אין אבערגלויבען, גאר פערגעסענדיג אז דאס זיינען געווען אריגינעל קריסטליכע פראדוקטען, וועלכע דיא אידען האבען פון זיי איינגעהאנדעלט.

*   *   *

ר׳ י ה ו ד ה ב ר ש מ ו א ל ה ח ס י ד פ ו ן ר ע־ ג ע נ ס ב ו ר ג קען בעטראכט ווערען אלס דער פאטער און גרינדער פון דער דאזיגער מיסטישער ריכטונג אין דייטש־ לאנד. אין געוויסע הינזיכטען טראגט ער א שטארקע עהנליכ־

קייט צום ב ע ש "ט. דער גרינדער פון דעם מאָדערנעם „חסידיזם", כאָטש ר' יהודה החסיד שיינט געווען צו זיין א גרעסערער למדן ווי דער לעצטער און אויך א פיעל גרעסערער פּאָעט. פון א צאַרטער און טיעף־פּאָעטישער נאַטור האָט ער זיך ניט געקענט בעפריעדיגען מיט דעם שטודיום פון דיא טרוקענע תלמודישע הלכות און די פלפולים. זיין נשמה האָט געבייגקט נאָך עטוואָס אַנדערס וויא פלפול, נאָך עטוואָס העכערעס. איהם האָט זיך געגלוסט צו בעהעפטען מיט דעם בורא, צו ווערען איינס מיט זיין שעפּפער. ער איז געקומען צו דער איבערצייגונג, אז מיט'ן „לערנען" אליין קען ער דאָס ניט ערדייכען. דאָס וואָס ער האָט ניט געקענט דערגרייכען דורך „תורה", האָט ער געהאָפט צו דערגרייכען דורך „עבודה", דורך תפלות און גוטע מעשים. ביי איהם איז דאַרום „עבודה" געשטאַנען אויף א פיעל העכערע מדרגה ווי דאָס לערנען פון תורה.

ר' יהודה החסיד איז אין גאַנצען עפּעס ווי א מין סוד. פון זיין לעבען ווייסען מיר כמעט גאָר נישט. אפילו ניט ווען ער איז געבאָרען געוואָרען. מיר ווייסען בלויז, אז ער איז געשטאָרבען אין יאָהר 1217. ער האָט אָבגעשטאַמט פון א גרויסע פאַמיליע פון לומדים און צדיקים. זיין פאָטער איז אויך געווען א מיסטיק און מען פלעגט איהם רופען „דער חסיד", דער „הייליגער" און דער „נביא". זיין רבי אין תלמוד איז געווען ר' יצחק ב"ר שמואל, א תלמיד פון דעם רבינו תם.

אַרום זיין לעבען האָבען זיך אויסגעבילדעט א סך לעגענדען. ביז אַכטצעהן יאָהר זאָל ער געווען זיין א פּראָסטער בחור, וואָס האָט אפילו ניט געקענט דאַווענען. פּלוצלונג איז ער געוואָרען א בעל תשובה און א גרויסער צדיק. ער האָט אָנגעפאַנגען צו טהאָן ניסים און בעוויזען גרויסע מופתים. אליהו הנביא איז מיט איהם געוואָרען א גאַנצער מחותן, און איין מאָל האָט ער ביי איהם פערבראַכט ביים סדר.

ר' יהודה החסיד איז געווען איינער פון די גרעסטע און בעסטע רעליגיעזע פּאָעטען, וואָס די אידען פון פראַנקרייך און דייטשלאַנד האָבען פון זיך אַרויסגעגעבען. עס זיינען פון איהם

געבליעבען איינינע פיוטים און תפילות, וועלכע קענען זיך רעד־כענען צווישען די בעסטע. עס איז די מיינונג פון מאנכע פאר־שער, אז ער איז אויך דער מחבר פון דעם בעריהמטען „שיר היחוד" און „שיר הכבוד". אין דעם לעצטען ליעד געפינען זיך איינינע פערזען וואס דריקען אויס די גאנצע צארטקייט און טיעפקייט פון זיין בייגקענדע נשמה :

נפשי חמדה בצל ידיך,
לדעת כל רז סודיך.
מדי דברי בכבודך,
הומה לבי אל דודיך.

(מיין הארץ גלוסט צו זיין אין דעם שאטען פון דיינע הענד, אום צו וויסען אלע דיינע פערבארגענע סודות, ווען איך רייד פון דיין כבוד, ברויזט מיין הארץ צו דיין ליעבע).

א ספרה כבודך ולא ראיתיך
אדמך אכנך ולא ידעתיך.

(איך דערצעהל דיין כבוד און איך האב דיר ניט געזעהן; אין פערגלייך דיר, איך נען דיר און איך וויים דיר ניט).

המשילוך ברוב חזיונות,
הנך אחד בכל דמיונות.

(מען האט דיר פערגליכען מיט פיעלע פערגלייכונגען, דו בלייבסט אבער אימער דער איינער).

ביין ענדע פון צוועלפטען יאהר־הונדערט האט זיך ר' יהודה החסיד בעזעצט אין רעגענסבורג, וואו ער האט עטוואס שפעטער געעפענט א ישיבה. פון זיינע בעריהמטעסטע תלמידים זיינען ר' אלעזר פון וואָרמס, א תלמודיסט, מיסטיק און מקובל, דער מחבר פון דעם „רוקח"; ר' יצחק בן משה פון ווינע, דער מחבר פון דעם „אור זרוע" און ר' ברוך בן שמואל פון מאינץ, דער מחבר פון „ספר החכמה". זיי אלע, יעדער אויף זיין דרך, האבען פארטגעזעצט די ארבייט פון זייער רבי'ן און האבען אויסגעאיבט א געוואל־דיגען איינפלוס אויף די דייטשע אידען פון די שפעטערע יאהר־הונדערטע. און דורך דעם אויך אויף די אידען פון דיא

סלאווישע לענדער, ווי פּוילען, בעהמען און רוסלאנד. זייער איינפלוס איז אפשר ניט אימער און ניט אין אלע היגזיכטען געווען א ווינשענסווערטהער, אָבער ער קען ניט אָפּגעלייקענט אדער פערשוויגען ווערען.

ר׳ יהודה החסיד איז דער מחבר פון פערשיעדענע ספרים, אָבער זיי זיינען על פּי רוב פערלאָרען געגאנגען. מען ווייס פון זיי בלויז דורך די ציטאַטען וואָס זיינע תלמידים און נאָכפאָל־גער האבען פון זיי געבראכט. איינער פון די דאָזיגע ספרים איז דער „ספר הכבוד“, א מיסטיש־קאבאליסטישער ספר. פון די ווענינע ציטאַטען וואָס ווערען פון דעם דאָזיגען ספר גע־בראכט קען מען זיך מאכען א פארשטעלונג פון ר׳ יהודה החסיד׳ס בעגריף פון גאָט. גאָט אליין איז אונבעגרייפליך, ניט די מלאכים און ניט די מענשען קענען איהם זעהן. ווען ער דאַרף זיך ענטפּלעקען פאר דער בעשאַפענער וועלט, פאר דיא מלאכים פּונקט אזוי וויא פאר דיא מענשען, ערשיינט דיא „געטליכע עהרע“. וועלכע איז בלויז א מין אפּשטראהלונג פון גאָט אליין.

זיין בעקאַנטעסטער און וויכטיגסטער ספר איז דער „ספר חסידים“, אָבער אויך ער איז ניט אין גאנצען זיי־נער. עס זיינען אין איהם אריינגעקומען שטיקער פון שפּעטע־רע שרייבער.

* * *

„עס זיינען פאראן ביכער, וואס זייער בעדייטונג און וויכטיגקייט ליעגט ניט אין זייער אינהאלט, נור אין דער צייט ווען זיי זיינען געשריבען געוואָרען. אנדערע ספרים מיט דעם זעלבען אדער עהנליכען אינהאלט ליגען פערוואָרפען צווי־שען „שמות“ און קיינער אינטערעסירט זיך מיט זיי ניט, וועהרענד דיא ערשטע פער׳כשופ׳ען אונז מיט זייער אינטע־רעסאַנטקייט. מיר קענען זיך פון זיי ניט אָפּרייסען ביז מיר לייענען דורך אלץ וואס דארטען געפינט זיך. זייערע חסרונות גופא זיינען מעלות, און זייערע פעהלערען זיינען ניט ווענינער אינטערעסאַנט. די דאָזיגע ביכער גיבען אונז מעהר וויפיעל זייערע מחברים האבען אונז געוואָלט געבען. זיי זיינען ווי לע־

בעדיגע עדות אויף דעם גייסטיגען צושטאנד פון פאלק אין א בעשטימטער עפאכע; זיי שפּיעגלען אין זיך אפּ דעם לע־בען פון גאנצע דורות. צו די ביכער פון דעם דאזיגען מין בע־לאנגט דער „ספר חסידים". ווי די חורבות פון אלטע טעמפּ־לען, וואס זאגען עדות אויף דעם אמאליגען גלאנץ און דעם איצטיגען חורבן פון דעם בנין, אזוי זאגט דער „ספר חסידים" עדות אויף דעם חורבן פון דעם יודענטהום אין דעם דרייצעהנ־טען יאהרהונדערט. ערהאבענעס און נידריגעס, שעהנעס און מיאוס'עס, קלוגעס און נארישעס ליגען דארטען צוזאמענגע־ווארפען און אויסגעמישט; בריליאנטען צווישען שערבלאך, גאלד צווישען זאמד, דופטענדע בלומען שפּראצען ארוים פון א פערשימעלטען געמייזעכץ" (דאקטאר גידעמאן).

עס זיינען דא ווייניג ספרים אין דער גרויסער אידישער ליטעראטור פון מיטעל־אלטער, וואס זאלען האבען אזא גרוי־סען ווערטה פאר דעם קולטור־היסטאריקער וויא דער „ספר חסידים". אין איהם מעהר ווי אין אירגענד וועלכען אנדערען ספר זעהט מען ארוים שארף און בולט דעם דאמאלסדיגען אי־דישען לעבען אין צפון־פראנקרייך, דייטשלאנד און אין מאנ־כע סלאווישע לענדער. מען זעהט דעם דאזיגען לעבען מיט אלע זיינע מעלות און אלע זיינע חסרונות, מיט גאר זיין ליכט און מיט גאר זיין שאטען. מען זעהט דארטען דעם אידען פון זיין וויגעלע ביז'ן קבר, מיט אלע זיינע מנהגים, גוטע און שלעכטע, מיט אלע זיינע האפנונגען, מיט אלע זיינע גלויב־בענס און אבערגלויבענס. איהר זעהט איהם, דעם אידען, אין זיינע בעציהונגען צו זיין גאט. איהר זעהט איהם אין זיינע קינדערשע יאהרען, אין זיין ערציהונג; איהר זעהט איהם אין זיין פאמיליען לעבען; איהר זעהט איהם אין זיינע פרנסות, אין זיינע דאגות וועגען חיונה, אין זיין ווארטען, אין זיין האפען און זיין דולדען. איהר זעהט אין איהם ענדליך דעם גרויסען און קלוגען דולדער, וועלכער האט ניט אומזיסט געליטען יאהרהונדערטע פון צרות און רדיפות. ער האט עט־וואס געלערענט פון זיינע צרות, ער האט געלערענט לעבענס־ווייזהייט און פארזיכטיגקייט. איהר געפינט אין „ספר

חסידים" קורצע משלי־מוסר, וועלכע איבערראשען אייך מיט זייער קלוגשאפט, מיט זייער פראקטישקייט און מיט זייער טיפען ארייננקוקען אין דער מענשליכער נאטור. איהר גע־פינט, אז דער מחבר פון דעם „ספר חסידים" איז געווען ניט בלויז אן אידעאליסט און טרוימער, נאר אויך א מענש, וואס האט געלערענט פון דער לעבענס־ערפאהרונג — און אמת'ער קינד פון זיין פאלק.

און אין די אלע לעהרען און עצות וואס דער „ספר חסידים" גיט, הערט זיך איין מאטיוו, וואס שטייגט אריבער די אלע אנדערע: אן אונבעגרענעצטע ליעבע און רחמנות צו אלע וואס לעבט. ניט בלויז דארף מען ליעבען און רחמנות האבען אויף דעם אייגענעם אידישען ברודער, נאר אויך אויפ'ן פרעמ־דען, אויפ'ן ניט־אידען, און ניט בלויז אויף דעם מענשען, נור אויך אויף די בהמות און חיות, אויף די שטומע בעשעפעני־סען. און די דאזיגע אלע הויכע מאראלע לעהרען ווערען אזוי ווי פערצויגען מיט א שלייער פון אלערליי אבערגלויבענס.

ר' יהודה החסיד איז ניט קיין היסטאריקער. ער בע־שרייבט ניט און דערצעהלט ניט פון די רדיפות און די פייני־גונגען, וואס דאס אידישע פאלק האט געהאט אויסצושטעהן אין זיין צייט אין יענע לענדער; ער איז אויך ניט קיין מקונן, ער בעקלאגט ניט די אידישע ליידען. אבער דא און דארטען זאגט ער אווארט אדער דערצעהלט א מעשה'לע, וועלכע ענט־פלעקט פאר אייערע אויגען דעם גאנצען שוידערליכען אפ־גרונד אין וועלכען דאס אידישע פאלק האט זיך דאמאלס גע־פונען:

„וואס זייערע מיילער ריידען פאלש און זייערע שבועות זיינען ליגען. אמאל האט מען גוזר געווען אויף די אידען, אז זיי זאלען זיך אויס'שמד'ען, צו פערלייקענען דעם אידישען גאט און אננעהמען די אמונה פון די פרעמדע. האבען זיך די אידען געאיילט צו אנטלויפען פון זייערע פלעצער. האבען זיך געפונען פריצים, וואס האבען זיך ארויסגעשטעלט פאר גוטע פריינד און האבען די אידען איינגעלאדען צו זיך. און ווען די אידען זיינען אהין געקומען, האט מען זיי אויסגע־

הרג'עט". דאס איז אן איינפאכע מעשה'לע, וועלכע רעדט אבער מעהר ווי גאנצע בענדער. דאס וואונדערבארסטע דערביי איז, וואס ר' יהודה החסיד שילט ניט און פלוכט ניט. ער ווערט בלויז עמפערט פון דעם עטהישען פערברעכען, וואס די דאזיגע פריצים זיינען בעגאנגען און האבען ניט געהאלטען זייער ווארט און זייער שבועה.

„אויב די שונאים האבען געזאגט, גיט אונז איינעם פון אייך און מיר וועלען איהם טויטען, ווען ניט וועלען מיר אייך אלעמען טויטען, זאלען זיי זיך בעסער אלע לאזען טויטען און ניט איבערענטפערען קיין אידישען נפש".

„א אידישע פרוי וואס געהט אין וועג, וואו עס געפינען זיך פרעמדע און זי האט מורא, אז מען וועט איהר פערגוואלטיגען, מעג זי זיך פערקליידען אין די קליידער פון א נאנע".

פון אזעלכע און עהנליכע שטעלען אין דעם „ספר חסידים" קען מען זיך מאכען א בעגריעף וועגען דער שוידערליכער לאגע פון דיא אידען, וועלכע זיינען דאמאלס ניט געווען זיכער ניט מיט זייער לעבען און ניט מיט זייער עהרע. [illegible]ט געקענט ערווארטען, אז ביי דעם מחבר פון דעם „ספר חסידים" זאל זיך ערוועקען א געפיהל פון שנאה און נקמה. דאס וואלט געווען ניט מעהר וויא נאטירליך, אבער ר' יהודה החסיד איז אין גאנצען פריי פון דעם. זיינע לעהרען וועגען פרעמדע זיינען דורכגעזאפט מיט א געפיהל פון ליעבע און מענשען־פריינדליכקייט:

„ווען א מענש רעדט וועגען דעם שבח פון צדיקים, סאי אידישע און סאי ניט־אידישע, דארף ער זאגען „צום גוטען זאל ער דערמאהנט ווערען".

„א מענש זאל ניט טהאן קיין עולה צו א **„גברי".** אזעלכע זאכען מאכען דעם מענשען פאר אן ארימאן **און ער** האט ניט קיין הצלחה אין זיין רייכקייט".

„אזוי וויא דו מוזט זיך אויפפיהרען עהרליך מיט א אידען, אזוי זאלסטו זיך אויך אויפפיהרען עהרליך מיט א פרעמדען. און אויב דער פרעמדער האט א טעות געהאט, זאלסטו איהם צוריקקעהרען. אויב א מענש איז אן ארימאן,

זאָל ער בעסער אַנקומען צו לייטען און ניט פערכאַפּען קיין גויעשקע געלדער, וואָרים דאָס איז אַ חלול השם, מען וועט זאָגען, אַז אידען זיינען גנבים און שווינדלער".

„גאָט נעהמט זיך אָן דיא קריוודע פון דיא בעטרויבטע, סאַי פון אַ אידען, סאַי פון אַ ניט־אידען. דעריבער טאָהר מען ניט גנב'ענען אפילו פון אַ ניט־אידען".

„אַ איד און אַ „נכרי" וואָס זיינען צוזאַמען, און דער „נכרי" דערצעהלט איהם, אַז ער וויל געהן דאָרטען און דאָרטען, וואו עס געפינען זיך אידען און ער האָט מורא, אַז זיי וועלען איהם בעשווינדלען, דאַרף איהם דער איד זאָגען, ווער עס איז ערליך און ווער ניט".

דער אַסימילירטער איד שאול פון טאַרסוס, דער „הייליגער פּאול", וויצעלט זיך איז זיינע עפּיסטלען וועגען דעם פסוק „דו זאָלסט ניט פערשליסען דעם מויל פון אָקס, ווען ער דרעשט". ער פרעגט: צו רעדט דען דיא תורה וועגען אָקסען? עס לייגט זיך איהם ניט אויפ'ן שכל, אַז דיא תורה זאָל לייגען רחמנות אויף אָקסען. ער זוכט דאָרטען אַריינצוגעבען אַ אַנדער כונה אין דעם דאָזיגען פסוק. וויא אונפערגלייכבאַר העכער שטעהט איבער איהם דער מיטעלאַלטערליכער אידישער חסיד פון רעגענסבורג:

„ווען איינער פערשאַפט אַ בהמה אומזיסטען צער דערמיט וואָס ער בעלאַדעט איהר מיט אַ צו שווערער משא און זיא קען ניט געהן און ער שלאָגט איהר, וועט ער מוזען אָפּגעבען אויף דעם דין וחשבון, וואָרים „צער בעלי חיים" איז פון דער תורה".

„אַ מענש דאַרף ניט זיין אונדאַנקבאַר אפילו געגען אַ חיה, אַזוי ווי איז פסוק שטעהט: די פערצוקטע אין פעלד זאָלסטו ניט עסען, צום הונד זאָלסטו איהר געבען. דער הונד האָט געהאָלפען פערטרייבען דעם וואָלף אין וואַלד און ער האָט פאַר דיר געראַטעוועט די חלב און די פעל, דעריבער קומט איהם דאָס פלייש."

„דער צדיק ווייס די זעעלע פון זיין בהמה, דאָס מיינט

ער זאָל מיט איהר ניט ארבייטען, ווען זי איז קראנק אָדער ווען זי דאַרף געלעגען ווערען.״

„אויב א הונד וואָס בייסט ניט איז אריין אין הויז און דער איד וויל איהם ארויסטרייבען, זאָל ער איהם ארויסטרייבען מיט א קליינע ריטעל. ער טאָר איהם ניט אָפגיסען מיט הייסע וואַסער, שלאָגען מיט א גראָבען שטעקען, פערקוועטשען איהם מיט דער טיהר, אָדער איהם בלינד מאַכען.״

„גאָט וועט זיך אננעהמען דעם צער פון די פערד, וועלכע די רייטער שלאָגען מיט זייערע ספּאָרען.״

„עס זיינען פאַראַן זאַכען, וואָס מען מיינט, אַז עס איז ניט קיין זינד, אָבער דאָס איז יע א זינד, ווי, צום ביישפּיעל, צו מאַכען די חיות אנדערש ווי זיי זיינען בעשאַפען געוואָרען. דער „השם יתברך״ האָט בעשאַפען אַלעמען ווי זיי דאַרפען זיין, ווי עס איז בעסער פאַר זיי.... ער האָט פאַר יעדע חיה בעשאַפען איהרע בעדירפניסע און איהר בעשיצונג. ער האָט בעשאַפען די בהמה מיט הערנער, כדי זי זאָל זיך קענען שיצען פון די חיות און כדי זי זאָל זיך קענען קראַצען מיט זיי און פערטרייבען די פליעגען מיט די ווערים וואָס בייסען איהר. ער האָט בעשאַפען דעם אָקס א לאַנגען עק, כדי ער זאָל קענען פערטרייבען די פליעגען, וואו די הערנער קענען ניט דערגרייכען. דער מענש, די אַפּע און דער בער האָבען הענד, דאַרפען זיי ניט קיין עקען. ווען א מענש שניידט אָפּ דעם עק פון א בהמה און ער מיינט, אַז ער האָט איהר ניט פערשאַפט קיין צער, האָט ער איהר אין דער אמת'ען יע פערשאַפט צער, ווייל זי וועט מעהר ניט קענען אוועקטרייבען די פליגען פון זיך.״

עס פערשטעהט זיך, אַז ר' יהודה החסיד לייגט פיעל געוויכט אויף די בעציהונגען צווישען מענש און גאָט:

„מען דאַרף ליעב האָבען גאָט מיט אַזאַ שטאַרקער ליעבע, אַז מען זאָל אַזוי ווי קראנק זיין פון דער ליעבע. אַזוי ווי א מענש, וואָס ווערט קראנק פון דער ליעבע צו א פרוי, וועגען וועלכע ער טראַכט שטענדיג ביי זיין זיטצען, זיין שטעהן, זיין געהן, זיין קומען, אפילו ביי זיין עסען און טרינקען. ער קען

ניט שלאָפען פון ליעבע צו איהר. פיעל מעהר און פיעל שטאַרקער דארף זיין די ליעבע צו גאָט... און ווי קען א מענש ליעב האבען גאָט, סיידען ווען ער ווייס איהם? דערפאר דארף א מענש פערשטעהן און לערנען די חכמות און די וויסענשאַפ־טען, וואס פיהרען צו א פערשטענדנים פון גאָט, יעדער נאָך זיינע כוחות. און אז א מענש טראַכט זיך אריין אין די גרויסע און אין די וואונדערבאַרע מעשים פון גאָט ברוך הוא, צו וועלכע עס איז ניטאָ קיין שיעור און קיין ענדע, ווערט ער אנגעפילט מיט א ליעבשאַפט און מיט א גרוים געלוסט צו ווי־סען דעם גרויסען, געעהרטען און געפירכטעטען נאָמען."

„דער עיקר פון דער תפלה איז, אז זי זאל זיין מיט שמחה, און דערפאר פלעגט דוד המלך שפּיעלען אויף זיין פּיעדעל ביי זיינע תפילות און מזמורים."

„א מענש דארף מתפלל זיין אין די שפּראַך וואָס ער פער־שטעהט, ווארום דער עיקר אין זיין כונה און אויב ער פער־שטעהט ניט וואס ער זאָגט ארוים פון זיין מויל, וואָס פאר א כונה קען זיין?"

„מען טאר ניט שמועסען אָדער לצ'עווען אין שוהל, ווען מיר שטעהען פאר אונזער מלך, דער האַרר פון דער וועלט, זיין נאָמען זאל געבענשט זיין. וועה איז צו די רשעים, וועלכע טרייבען דאָרטען קאַטאָוועס."

וויכטיג ווי עס זיינען די בעציהונגען צווישען מענש און גאָט, זיינען אבער די בעציהונגען צווישען מענש און מענש נאָך וויכטיגער.

„תשובה און יום כפור פערגעבען בלויז די זינד צווישען מענשען און זיין שעפּפער, ווי צום ביישפּיעל, ווען איינער עסט טרפות אָדער זינדיגט מיט א פרוי און דערגלייכען. די עברות צווישען מענשען און מענשען, ווי ווען טהאָן איינעם, שילטען אָדער בערויבען, ווערען קיינמאָל ניט פערגעבען. אפילו אז ער האט אומגעקעהרט דאָס געלד וואָס עס קומט איהם, דארף ער איהם איבערבעטען. וויל ער איהם ניט מוחל זיין, דארף ער ברענגען מענשען און זיי זאָלען פאר איהם בע־טען מחילה. וויל ער אַלץ ניט, איז דער וואָס איז ניט מוחל

א זינדיגער ווארום א מענש דארף ניט זיין קיין אכזר און דארף זיין לייכט צו פערגעבען."

„אויב איינער וועט דיר פרעגען: איך האב געלד, זאל איך עס געבען צו א סופר צו שרייבען א ספר תורה אדער צו ארעמע לייט וואס האבען קיין בגד ניט, ענטפער איהם: ישעיה האט געזאגט, ווען דו זעהסט א נאקעטען, זאלסטו איהם בעקליידען."

„עס איז דא צדקה, וואס ווייזט ניט אויס ווי צדקה, און דאס איז די וואס איז אם מעהרסטען בעליעבט ביי גאט, ווי צום ביישפיעל, ווען אן ארעמאן האט צו פערקויפען א חפץ אדער א ספר, וועלכע קיינער דארף ניט, און איינער קויפט עס ביי איהם."

דער גאנצער „ספר חסידים" איז פול מיט אזעלכע און עהנליכע לעהרען. מען דארף זיין בעשיידען; מען טאר ניט ארויסווייזען די אייגענע חכמה און לומדות; מען טאר ניט פערשעהמען יענעם. מען דארף קיין זאך ניט טהאן יענעם, וואס מען וואלט זיך אליין ניט געטהאן. מען טאר ניט לייען אויף פראצענט. מען טאר ניט געבען קיין פאלשע וואג און מאס. מען טאר ניט ארומקראטצען די זילבערנע און גאלדענע מטבעות. בריינגען זיי אלע איז אונמעגליך, ווייל מען וואלט דאן געדארפט איבערזעצען דעם גאנצען בוך. דא וועלען בלויז געבראכט ווערען אייניגע פון זיינע שפריך־ווערטלעך:

„דריי מענשען ווערען דערקענט אין דריי זאכען: דער בעשיידענער, ווען ער ווערט אין כעס; דער גבור אין צייט פון מלחמה, און דער פריינד אין צייט פון נויטה."

„ווען דו ווילסט זיך בעפריינדען מיט א מענשען, פרעג נאר ווער זיינען זיינע פריינד."

„היט דיין צונג מעהר ווי דיינע פיס, ווארום ווען דו ווערסט געשטרויכעלט מיט דיינע פיס, קריגסטו בלויז א וואונד וואס קען זיך אויסהיילען, אבער ווען דיין צונג שטרויכעלט דיר, קענסטו פערלירען דיין קאפ."

„אז איך רייד האב איך חרטה; ווען איך שווייג קען איך קיין חרטה ניט האבען. איידער איך האב גערעדט, בין איך

דער הערשער איבער מיין ווארט; איז דער ווארט ארויס פון מיין מויל, ווערט ער דער הערשער איבער מיר."

„דער־צעהל ניט דיין פריינד קיין שום סוד, וואס דו וואלסט ניט דערצעהלען דיין שונא, ווארום טאָמער וועט ער ווערען דיין שונא און וועט אויסזאגען דיין סוד."

„ווילסטו וויסען וואס איינעם'ס בעשעפטיגונג איז, הער זיך איין וועגען וואס ער רעדט שטענדיג".

„אויב דו האָסט בעזיעגט דיין חבר פרעה זיך ניט. עס איז בעסער צו זיין א בעזיעגטער ווי א זיעגער".

„ריהם ניט א מענשען פאר זיין שונא אין די אויגען, ווייל יענער קען עס ניט פערטראָגען און וועט אָנפאנגען צו ריידען שלעכטס וועגען איהם".

צוזאמען מיט די הויכע עטהישע לעהרען און די קלוגע שפריך־ווערטלעך געפינען זיך אין דעם „ספר חסידים" זעהר פיעל ווילדע אבערגלויבענס און משונה'דיגע נארישקייטען. א גרויסער טהייל פון זיי זיינען איבערגענומען געווארען פון די קריסטליכע שכנים.

„א איד איז איינגעשלאָפען אין שוהל און דער שמש האט איהם פערשלאָסען. אין מיטען נאכט האט ער זיך אויפגע־כאפט און האט געזעהן די נשמות איינגעוויקעלט אין זייערע טליתים. צווישען זיי האט ער געזעהן צוויי מענשען וואס זיי־נען נאך ניט געווען טוידט. איז א קורצע צייט ארום זיינען זיי ביידע געשטארבען." אזעלכע מינים גלויבענס זיינען אויך געווען פערשפרייט צווישען די קריסטען וועגען זייערע קירכען.

„איינער האט אום הושענא רבה ניט געזעהן דעם שאָ־טען פון זיין קאָפּ, האבען ער און זיינע פריינד געפאסט און געגעבען פיעל צדקה, האט ער דערנאך געלעבט פיעל יאָהרען, אזוי ווי אין פסוק שטעהט: צדקה רעטעט פון טוידט.*)

*) אויך ביי די קריסטען איז געווען אזא מין אבערגלויבען. גיעדע־מאַן ציטירט פון ג ר י ם: „ווער עס זעהט ניט דעם שאָטען פון זיין קאָפּ אום ווייניכט, דער שטארבט דעם זעלבען יאָהר."

„אויב א מענש געגענט אז א שד אדער א מת. וואס וויל איהם מזיק׳ען, זאל ער בעהאלטען זיין גראבען פינגער אין פויסט.“

די צואה פון ר׳ יהודה החסיד, וועלכע איז העכסט וואהרשיינליך ניט זיינע, איז אנגעפיקעוועט מיט אלערליי דומהייטען און אבערגלויבענס: מען טאר ניט מקבר זיין צוויי מתים איינע לעבען די אנדערע, וואס זיינען זיך געווען שונאים, ווייל זיי קענען דארטען ניט איינ־והען. מען טאר ניט גראבען א קבר און איהם לאזען אפען איבער נאכט, ווייל איינער פון די שטאדט־לייט וועט שטארבען. אז מען טראגט ארוים דעם מת פון הויז, טאר קיינער ניט ארויסגעהן פריהער. א מענש טאר ניט חתונה האבען מיט א פרוי, וואס טראגט דעם זעלבען נאמען ווי זיין מוטער אדער זיין נאמען איז ווי איהר פאטער׳ס. א הוהן וואס קרעהט ווי א האהן דארף מען קוילען.“

פיעלע פון די אבערגלויבענס וואס געפינען זיך אין „ספר חסידים“ ווערען נאך ביז היינטיגען טאג בעטראכט פאר „תורת משה“ ביי די גרויסע מאסען פון דעם אידישען פאלק, די מאדערנע „פריידענקער“ ניט אויסגעשלאסען. אזא מין „פריידענקער“ וועט זיך ערלויבען צו טהאן אלערליי עברות, ער וועט זיך אפילו בעריהמען, אז ער גלויבט איבערהויפט ניט. אבער ווען א הוהן וועט קרעהען, וועט איהם דאס הארץ שרעקען און ער וועט זיך איילען איהר צו קוילענען.

XIV

ר׳ אלעזר פון ווארמס — דער וויכטיגסטער תלמיד פון ר׳ יהודה החסיד. די מארטירער פסיכאלאגיע פון דעם אידישען פאלק און די פילאזאפיע פון ענטזאגונג. די דייטשע און די שפאנישע קבלה. דער „רוקח" און זיין מאראל.

איינער פון די וויכטיגסטע און בעדייטענדסטע תלמידים פון ר׳ יהודה החסיד, וועלכער האט פארטגעזעצט און ווייטער ענטוויקעלט די לעהרען פון זיין רבי'ן, איז געווען ר׳ אלעזר פון ווארמס.

ר׳ אלעזר איז געבארען געווארען אין מאינץ בערך אין יאהר 1176 און איז געשטארבען אין ווארמס אין יאהר 1237. ער האט אפגעשטאמט פון דער בעריהמטער אי־טאליענישער פאמיליע קלונימוס, וועלכער קארל דער גרויסער האט אריבערגעבראכט פון לוקא, איטאליען, קיין מאינץ, דייטשלאנד.

פון זיין פערזענליכען לעבען איז אונז גאנץ ווייניג בע־קאנט, א חוץ וואס צוויי מערדער, וואהרשיינליך פון די קרייץ־פאהרער באנדען, האבען זיך אריינגעריסען אין זיין הויז, ווען ער האט געהאלטען אין שרייבען א ווערק, האבען ערמארדעט זיין פרוי, זיינע צוויי טעכטער און זיין זוהן. ער אליין איז דערביי אויך פערוואונדעט געווארען. אזעלכע מארדען זיינען דאמאלס געווען געוואוינליכע, אלטעגליכע פאסירונגען. דאס אידישע לעבען נאך מעהר ווי דאס אידי־

שע האָב און גוטס איז געווען הפקר, און ר׳ אליעזר דער־צעהלט וועגען זיין איבערלעבונג אין א גאַנץ קאַלטען, געלא־סענעם טאָן, כמעט גלייכגילטיג, אָהן שום ביטערקייט און שנאה.

די דאָזיגע כמעט גלייכגילטיגע בעציהונג צו די אונענד־ליכע רדיפות און צרות איז געווען כאַראַקטעריסטיש פאַר די אידען פון יענער צייט און יענע לענדער, און דאָס האָט זיי געגעבען כוחות פאַרטצוזעצען זייער לעבענס־קאַמפף. אי־בערהויפּט איז עס געווען דער פאַל מיט די אידישע רעליגיע־זע פאַרשטעהער און זייערע מאָראַלע פירערינגער. זיי פלעגען מעהר ניט ווערען עמפּערט, זיי פלעגען מעהר ניט ווערען ענט־ריסטעט און פלעגען מעהר ניט פּראָטעסטירען. זיי האָבען זיך אזוי ווי איינגעוואוינט דערצו און האָבען קיין בעסערעס ניט ערוואַרטעט. דער מענש איז אזא מין בעשעפעניס, וואָס קען זיך איינלעבען אין אלערליי אַטמאָספּערען און קען זיך צופּאַסען צו אַלערליי אומשטענדען און צושטענדען. א מלחמה, צום ביישפּיעל, רופט ארויס א מלחמה־מאָראַל, א מלחמה־יושר און א מלחמה־פּסיכאָלאָגיע, וועלכע זיינען דורכ־אויס אנדערש און הימעל־ווייט פון דער מאָראַל, דעם יושר און דער פּסיכאָלאָגיע פון א געוואוינליכער פריעדליכער צייט. דער מענש פון מלחמה־צייט איז אנדערש אין זיין פּסיכאָ־לאָגיע, ווי דער זעלבער מענש אין פריעדענס־צייט. ער פּאַסט זיך צו און ער לעבט זיך איין אין דער נייער אַטמאָספערע, גאָר ניט בעמערקענדיג ווי דאָס קומט פאָר. ער טראַכט און ער פיהלט אַנדערש: זאַכען וואָס וואָלטען אין איהם פריהער ארויסרופען עמפּערונג רופען אין איהם איצטער ארויס בלויז פערצווייפלונג און שפּעטער ווערט ער גאָר אין גאַנצען גלייכ־גילטיג. דער מענש קען ניט לעבען שטענדיג אין א געשפּאַנ־טען און אויפגערעגטען צושטאַנד, ווייל דאָס לעבען פאָדערט פאַר זיך דאָס זייניגע.

דאָס אידישע פאָלק האָט דאָמאָלס שטענדיג געלעבט ווי אין א מלחמה, איז שטענדיג געווען ארומגערינגעלט פון אלע זייטען מיט ביטערע בלוטיגע שונאים, „ווי א שעפעלע צווי־

שען זיבעציג וועלף.״ דאָס איז אָבער ניט געוועזן קיין מלחמה, וואָס האָט געדויערט א יאָהר, צי צוויי, צי אפילו פינף, — זי האָט געדויערט גאַנצע יאָהר־הונדערטע. דאָס איז ניט געוועזן קיין מלחמה, וואו ביידע צדדים האָבען מעהר אָדער וועניגער די זעלביגע כוחות און זיי קענען ביידע האָפען אויף א זיעג. דאָס איז געוועזן אזא מלחמה, וואו איין צד איז געוועזן אזוי מעכטיג און שטאַרק, דער אַנדערער אזוי קליין און שוואַך, אז ער האָט גאָר ניט געקענט חלומ׳ען פון א זיעג. דאָס איז געוועזן אַן איינזייטיגע מלחמה, וואו איינער האָט בלויז געשאָכטען און דער אנדערער האָט בלויז געשריען; וואו איין צד איז געוועזן דער מערדער און דער אנדערער זיין קרבן. פון איין צד — ק י ן; פון דעם צווייטען — ה ב ל.

און פונקט ווי ביי די „קין״־פעלקער האָט זיך אויסגעארבייט זייער פסיכאָלאָגיע וואָס האָט גערעכטפערטיגט רויב און מאָרד, ווענינגסטענס ווען עס האָט זיך געהאַנדעלט וועגען די אידען, אזוי האָט זיך אויך ביי דעם אידישען פאָלק אויסגעארבייט אַן אייגענאַרטיגע פסיכאָלאָגיע, די פסיכאָלאָגיע פון דעם שטענדיג־פערפאָלגטען און דעם שטענדיג־געפּלאָגטען, וועלכער פאַסט זיך צו און לעבט זיך איין אין די פערפאָלגונגען און ער פאַנגט אָן צו גלויבען, אז אזוי דאַרף עס זיין, אז די פערפאָלגונגען גופא האָבען א זינן, א תכלית און א ציעל. דאָס אידישע פאָלק האָט אָנגעפאַנגען צו גלויבען, אז דורך זיינע צרות ווערט ער געלויטערט און גערייניגט, כדי ער זאָל זיין פּאַסענד פאַר די גרויסע און ליכטיגע צוקונפט וואָס איהם ערוואַרטעט. און קוים האָט ער געקראָגען דעם דאָזיגען גרויסען גלויבען, איז איהם שוין געוועזן לייכט אריבערצוטראָגען זיינע צרות, זאָגאַר קוקען אויף זיי גלייכגילטיג, אויב ניט מיט פערגניגען. א פערברענטע ספר תורה האָט איהם געקענט פערשאַפען מעהר צער ווי א פערברענטע אידישע שטאָדט.

די דאָזיגע מאַרטירער־פסיכאָלאָגיע האָבען די אידען ניט געקראָגען מיט א מאָל. אין די ערסטע צייטען פון זייער נאַ־

ציאָנאַלען אונגליק פלעגען די צרות און די רדיפות אויך ביי די אידען ארויסרופען פראָטעסט און עמפּערונג, וואָס האָט זיך אויסגעדריקט אין די מעהרערע און פערשיעדענע רעוואָלוציאָנערע אויפשטענדע. שפּעטער, ווען זיי האָבען איינגעזעהן די פרוכטלאָזיגקייט פון די דאָזיגע רעוואָלוציאָנערע פּראָטעסטען, זיינען זיי אריינגעפאַלען אין א גייסטיגען צושטאַנד וואָס גרעניצט זיך מיט פערצווייפלונג. אָבער מענשען קענען ניט לעבען אין פערצווייפלונג, ווייל איינס שליסט אויס די אַנדערע. און אזוי ווי די תשוקה צום לעבען איז דאָס שטאַרקסטע אין לעבען, האָט דאָס לעבען גובר געווען. אַנשטאָט פערצווייפלונג האָט זיך אויסגעבילדעט א טעאָריע פון פערזאכטונג צום לעבען, וועלכע איז אָבער אין דער אמת'ען גאָר געווען א מיטעל ווייטער צו לעבען....

די וועלט האָט בעהאַנדעלט די אידען ווי א בייזע שטיף־מוטער בעהאַנדעלט א שטיף־קינד. האָבען זיך די אידען אַן עצה געגעבען: זיי האָבען מבטל געווען די וועלט מיט איהרע גליקען. וואָס האָבען זיי דען געקענט אַנדערש טהאָן? האָבען זיי דען געהאַט אַן אַנדער ברירה? „וואָס איז דען די גאַנצע וועלט? היינט ביזטו דאָ און מאָרגען ביזטו אין קבר; היינט געהסטו אין זיידענס און מאָרגען ביזטו צווישען ווערים; היינט עסטו שפּייז און מאָרגען ווערסטו אַליין זיסע שפּייז פאַר די ווערים“.

די וועלט איז אַלזאָ גאָר נישט און גאָר נישט, הבל הבלים. א ביסעל מעהר צרות, א ביסעל ווייניגער צרות, וואָס איז דער חלוק? דער עיקר איז דאָך סאַי ווי סאַי יענע וועלט. יסורים זיינען גאָר א מעלה. זיי פערפערטיגען דעם מענשען צו „דער וועלט וואָס איז דורכאויס גוט.“ מען דאַרף אַלזאָ שטרעבען צו „יענער וועלט“. אייך מעג ניט געפעהלען די דאָזיגע פילאָזאָפיע. זי מעג זיך זיין א פערצווייפלונגס־פילאָזאָפיע, אָבער זי האָט געדיענט איהר ציעל; זי האָט געגעבען אַן אינהאַלט צום אידישען לעבען און האָט אויף אַזאַ אופן ערהאַלטען זיין נאַציאָנאַלען קיום. ווען איז עס נויטיג געווען און צו וואָס דאַרף מען עס? קיינעם איז עס ניט

נויטיג און קיינער דארף עס ניט, אבער לעבעדיגע ווילען ניט שטארבען און זיי זוכען אונבעוואוסטערהייד פאר זיך גופא צו מאכען זייער לעבען ערטרעגליך אויף אזא אדער אן אנדער אופן.

ניט די „פינסטערנים" אין זייערע מוחות, נאר דער פינסטערער אידישער לעבען האט בעשאפען דעם אידישען אסקעטיזם צוזאמען מיט דעם אידישען מיסטיציזם אין מיטעל־אלטער, צווישען די פרעדיגער פון וועלכע ר' אלעזר פון ווארמס פערנעהמט א וויכטיגען פלאץ.

ר' אלעזר פון וואָרמס איז בשום אופן ניט געווען א „פינסטערלינג". פאר זיין צייט איז ער געווען א מענש פון גרויסער בילדונג און געלערענטקייט. ער איז געווען א גוטער מאטהעמאטיקער און אסטראנאם. ער האט אויך געהאט א ידיעה פון דער אידיש־אראבישער פילאזאפיע. ער איז געווען בעקאנט מיט דעם „האמונות והדעות" פון סעדיה גאון, וועמען ער ציטירט. ער בריינגט אויך אויסציגע פון דעם אידיש־איטאליענישען געלעהרטען שבתי דאנאלא'ס פירוש אויף דעם „ספר יצירה".

זיין בעגריף פון גאט איז געווען ניט ווייניגער ריין ווי די דאזיגע פון די אידישע פילאזאפען. אין זיין ספר „שערי הסוד והיחוד והאמונה" פרעדיגט ער אן איין־אייניגען, אונקערפערליכען, אונענדליכען, דורכאויס־רוחניות'־דיגען גאט, „וועלכער האט בעשאפען די וועלט מיט זיין וואָרט, מיט זיין ווילען און מיט זיין געדאנק. ער האט ניט דעם געשטאלט און דעם אויסזעהן פון זיינע שעפּפונגען, אדער אירגענד וועלכען געשטאלט און אויסזעהן". דאס וואס די נביאים געברויכען אויסדריקע, וועלכע ריידען פון גאט אלס קערפער מיט גליעדער זיינען נאר סימבאלען. ניט דיא נביאים און ניט אפילו די מלאכים האבען ווען עס איז געזעהן אדער קענען זעהן גאט. גאט איז אונבעגרייפליך ניט בלויז פאר די מענשען נאר אויך פאר די מלאכים. זיי קענען בלויז זעהן זיין „כבוד", וואס איז אייגענטליך ניט מעהר ווי א מין אפשפיעגלונג דורך וועלכע ער ענטפלעקט זיך צו זיי.

ר׳ אלעזר פון ווארמס צוזאמען מיט ר׳ יהודה החסיד קענען בעטראכט ווערען אלס די גרינדער פון דער דייטשער קבלה, וועלכע שיידעט זיך אונטער פון דער שפאנישער קבלה הויפטזעכליך דערמיט, וואס זי, די ערשטע, גיט זיך מעהר אפ מיט דער פראקטישער זייט פון דער קבלה, מיט דער „קבלה מעשית": מיט השבעות, סגולות, לחשים, קמיעות און אלערליי וואונדער־מאכעריי. אין דעם זיינען זיי שטארק בעאיינפלוסט געווארען פון די דייטשע קריסטליכע מיסטיקער.

די קבלה, ווי עס איז בעקאנט, בעשטעהט פון צוויי אבטהיילונגען: פון פראקטישע און טעארעטישע קבלה. די טעארעטישע קבלה האט זיך אם שטארקסטען ענטוויקעלט, טאקע בערך אין דער זעלבער צייט, אין שפאניען, וואו זי איז אויסגעוואקסען אייגענטליך אלס א מין פראטעסט געגען דעם אריסטאטעליאניזם פון דעם „ערשטען ראב"ד" און דעם רמב"ם. די שפאנישע קבלה, וועלכע איז אליין אזא מין פילאזאפיע, האט געוואלט פערטרייבען דעם אריסטאטעליא־ניזם און פערנעהמען זיין פלאץ. זי האט אריינגענומען אין זיך אזעלכע לעהרען, וואס זיינען שוין געווען בעקאנט צו די אידען און זיינען שוין מעהר ניט געווען אין ווידערשפרוך מיט די עלטערע אידישע לעהרען. זי איז בעשטאנען פון א געמישעכץ פון פילאזאפישע און טהעאסאפישע סיסטעמען: צוזאמען מיט די פיטהאגארעאישע, פלאטאנישע און נײ־פלאטאנישע לעהרען געפינט מען אויך אין דער קבלה גע־דאנקען פון די אריענטאלישע טהעאסאפיען. מען געפינט דארטען זאגאר שפורען פון די אלט־אינדישע און בראה־מישע לעהרען.

די פראקטישע קבלה איז דאגעגען אויסגעארבייט גע־ווארען ביי די אידישע מיסטיקער פון דייטשלאנד. ווי עס ווייזט אויס, האבען זיך שוין דאמאלסט דיביידערליי קבלות בעגעגענט און איינע פון די אנדערע בעאיינפלוסט געווארען. די דייטשע מקובלים האבען זיך בעקאנט מיט דער טעארע־טישער קבלה פון די שפאניער און די שפאנישע מקובלים מיט די פראקטישע קבלה פון די דייטשען. דער רמב"ן

צום ביישפּיעל, דערמאָנט ר׳ אלעזר פון וואָרמס און זיין ספר „שערי הסוד והיחוד והאמונה“.

אַ חוץ אַ מקובל איז ר׳ אלעזר אויך געווען אַ בעדייטענדער רעליגיאָנס־פּאָעט. צ ונ ץ רעכענט אויס פינף און פופציג פּיוטים, וואָס ר׳ אלעזר האָט פערפאַסט און וועלכע געפינען זיך אין דיא מחזורים, סליחות און קנות.

דער וויכטיגסטער פון אַלע זיינע ספרים איז דער „רוקח“, וואו עס געפינט זיך אַן אבטהיילונג וועגען די דינים פון תשובה טאָהן. די דאָזיגע אבטהיילונג איז אינטערעסאַנט דערמיט, וואָס אין איהר זעהט מען אַרוים דעם גאַנצען אסקעטיזם, דעם גאַנצען ענטזאַגען זיך פון די פערגעניגענס פון דעם לעבען, פון דעם מחבר. דאָס איז אַ נאַטירליכער פּראָדוקט פון דער שרעקליכער צייט, וואָס די אידען האָבען דאַמאָלס דורכגעלעבט.

זיינע מאָראַלע לעהרען, וועלכע געפינען זיך אין דער הקדמה צום „רוקח“ טראָגען דעם זעלבען כאַראַקטער ווי די לעהרען פון דעם „ספר חסידים“. אין געוויסע הינזיכטען שטעהען זיי נאָך העכער:

„עס איז ניטאָ קיין שעהנערע קרוין ווי בעשיידענהייט; קיין שעהנערער אנדיינקען ווי אַ גוטער נאָמען; קיין בעסערער ריוח ווי צו טאָהן מצוות; קיין בעסערער קרבן ווי אַ צובראָכענע האַרץ; קיין גרעסערע חכמה ווי די חכמה פון דער תורה; קיין בעסערע מדה ווי צו זיין שעהמעדיג. וואויל איז דעם וועמעס האַרץ עס ציטערט פון לוסט צו זיין שעפּפער, וועלכער געדיינקט די ליעבע צו זיין גאָט, טראָגט דעם יאָך פון זיין מורא, פערמיאוסט די נאַרישקייטען פון די וועלטליכע פערגעניגענס, דריקט אונטער זיין „יצר־הרע“, האַלט גאָט פאַר זיך שטענדיג, רעדט מיט יעדען בנעימות, פיהרט זיינע קינדער אין גלייכען וועג... ער פרייט זיך מיט׳ן צווייטענס גליק, האָט ליעב זיינע שכנים און פריינד, אנטלייט אָן אָרעמאַן אין זיין נויט, גיט צדקה עהאַל־טענערהייט, און טהוט אַלץ פון גאָט׳ס וועגען“.

„אויב גאָט האָט דיר געגעבען רייכקייט און כבוד, שטאָלציר ניט געגען דיין אָרימען ברודער, וואָרים דו ווייסט ניט וואָס דער טאָג וועט ברייננען. ביידע זייט איהר אַרויס נאַקעט פון בויך, און אַז דו וועסט אַרויס פון דער וועלט וועסטו ווי ער ליגען אין דער ערד, צווישען ווערים“.

בעשיידענהייט און אונטערטהעניגקייט, דאָס זיינען די יסודות פון זיין מאָראַל. בעשיידענהייט איז גרעסער ווי אפילו חסידות, וויייל דער פּסוק זאָגט די „בעשיידענע“ וועלען ערבען די וועלט און זאָגט ניט די חסידים וועלען ערבען די וועלט.

... „ער זאָל מוחל זיין דעם וואָס רעדט אויף איהם שלעכטס. זיינע רייד זאָלען זיין ווענינ און זיין שטימע ניעדריג. ווען מען בעליידיגט איהם און ער קען נעהמען נקמה, זאָל ער עס בעסער בעשיידען אַריבערטראָגען און דולדען... זעהר און זעהר זיי בעשיידען און ניעדריג ביי זיך“.

די לעהרען פון ר' יהודה החסיד און ר' אלעזר פון וואָרמס האָבען געהאַט אַ שטאַרקע און דויערנדע ווירקונג אויף דעם לעבען פון די אידען ניט בלויז אין דייטשלאַנד, נאָר אויך אין די אַנדערע לענדער, וואו די דייטשע אידען זיינען געצוואונגען געוואָרען אויסצוואַוואַנדערען צוליעב די רדיפות. דאָס זיינען געווען לעהרען, וועלכע האָבען זיך אַם בעסטען געפּאַסט פאַר דעם טרויעריגען צושטאַנד פון דעם אידישען פאָלק פון יענע לענדער.

וואָס פאַר אַ לעבען אַזאַ פילאָזאָפיע.

XV

ר׳ מאיר פון ראטהענבערג אלס ראציאנאליסט. זיינע גרויסע תלמודישע קענטניסע און זיין שטעלונג צו דער מיסטישער ריכטונג פון ר׳ יהודה החסיד. זיין ארעסט און זיין טויט אין געפענגניס. ר׳ מאיר ראטהענבערג אלס פאעט.

איז דער געשיכטע פון די גייסטיגע אדער קולטורעלע בעוועגונגען איז שטענדיג אנצומערקען צוויי שטרעמונגען, וועלכע געהען כמעט פאראלעל און גלייכצייטיג איינע מיט דער אנדערער: פון איין זייט א ראציאנאליסטישע און פון דער אנדערער זייט א מיסטישע. די געשיכטע פון די גייסטיגע בעוועגונגען ביים אידישען פאלק איז ניט קיין אויסנאהמע, א חוץ אפשר וואס די דאזיגע טענדענץ איז מעהר בולט.

די ראציאנאליסטישע שטרעמונג אדער שוהלע בעטראכט דעם מענשליכען שכל אלס דעם אויבערסטען און דעם העכסטען ריכטער. זיל וויל ניט וויסען און זוכט אויסצומיידען אזעלכע פראגען, וואס שטעהען אויסערהאלב און איבער די גרענצען פון דעם מענשליכען שכל, כאטש זי איז מודה, אז אזעלכע פראגען עקזיסטירען. „במופלא ממך אל תדרש ובמכוסה ממך אל תחקור“. — פארש ניט וואס איז פון דיר פערבארגען און גריבעל זיך ניט אין וואס עס איז פון דיר פערדעקט, דאס איז אייגענטליך איהר מאטטא. עס זיינען פאראנען אזעלכע אייביגע סודות׳דיגע פראגען, וואס וועלען אימער בלייבען פערבארגען פון מענשליכען שכל, און דאס בעסטע איז זיי אויסצומיידען. פון די פיער וואס זיינען אריין

אין „פּרדס“ איז בלויז איינעם געלונגען ארויסצוגעהן אונ־בעשעדיגט. פון די איבריגע איז אייגער געשטארבען, דער צווייטער משוגע געווארען, און דער דריטער איז אראפּ פון וועג, געווארען אן „אנדערער“.

די מיסטישע ריכטונג דאגעגען פּערוואָרפט לכתחילה דעם מענשליכען שכל אלס דעם העכסטען ריכטער. מיר זיינען ארום און ארום ארומגערינגעלט מיט די טיעפסטע סודות און די שווערסטע פּראבלעמען, וועלכע דער שכל קען ניט דורכ־דרינגען און קען ניט פּערענטפערען. דאס גופא איז דער בעסטער בעווייז, אז ער, דער שכל, קען ניט און דארף ניט פּערנעהמען דעם דאזיגען הויכען פּלאץ, וואס די ראציאנא־ליסטען האבען פאר איהם אפּגעטיילט. אז ער קען ניט און דארף ניט בעטראכט ווערען אלס דער העכסטער ריכטער.

די פראגען און די סודות זיינען פאראנען. דער פערלאנג זיי צו פּערענטפערען און זיי צו ענטדעקען איז אויך פאראנען. דער שכל איז אבער צו קליין און צו שוואך דאס צו טהאן. פּאלגליך מוזען זיך געפינען ביים מענשען אנדערע פעה־היגקייטען אדער אייגענשאפטען, וועלכע קענען עס טהאן בעסער ווי דער שכל. די לאגיק איז אפילו א שוואכליכע, ווארים דערפון וואס דער שכל קען ניט פּערענטפערען די דאזיגע פראגען איז נאך ניט געדרונגען, אז דער מענש מוז בעזיצען אנדערע אייגענשאפטען וואס קענען עס יע טהאן. אבער די לאגיק איז דא ניט וויכטיג, ווייל זי גופא איז דאך ניט מעהר ווי א שכל׳דיגער עניין. אנשטאדט די לאגיק האבען די מיסטיקער אויף זייער זייט די מענשליכע געפיהלען, וואס דריקען זיך אין דעם פאל אויס אין דעם מענשליכען ווילען צו וויסען דאס וואס ער קען ניט וויסען, אין זיין ווילען ניט צו ווילען וויסען, אז עס זיינען דא אזעלכע זאכען וואס ער קען ניט וויסען.

פּערווארפען זיי, די מיסטיקער, דעם מענשליכען שכל און זוכען אריינצודרינגען אין די אייביגע טיעפע געהיימניסע דורך אנדערע וועגען. זיי בענוצען זיך מיט יענע נאך ניט־

אויפגעקלעהרטע און אונפערשטענדליכע כוחות פון אונזער נשמה, וועלכע ווערען בעצייכענט מיט אזעלכע כמעט גאר־נישט־ערקלעהרענדע ווערטער ווי „אינסטינקט". „רעפלעקסיווע טעטיגקייט". „הינטער־בעוואוסטזיין" און דער גלייכען. דורך פערשיעדענע מיטלען און מעטאדען ברענגען זיי זיך אריין אין אזא מין עקסטאטישען צושטאנד, אין אזא מין התלהבות. ווען דער שכל פערלירט אין גאנצען זיין צוריקהאלטענדען איינפלוס. און זיי גלויבען דאן זיך צו קענען פעראייניגען מיט דעם אונבעוואוסטען. דאס א י נ ע ר ל י כ ע אונקלאהרע א. ן אונפערשטענדליכע פעראייניגט זיך, אזוי צו זאגען. מיט דעם אונקלאהרען און אונפערשטענדליכען פון דעם א ו י ס ע ר ע ן. מאנכע פון די מיסטיקער זוכען צו דערגרייכען דעם דאזיגען צושטאנד דורך פייניגונג, דורך תעניתים און סיגופים; אנדערע דורך שמחה און פרעהליכקייט. די מעטאדען זיינען פערשיעדען, אבער דער ציעל איז דער זעלבער.

דער ראציאנאליזם. פונקט ווי דער מיסטיציזם איז ניט קיין בעשטימטע לעהרע, האט ניט קיין פארטיגען „שולחן ערוך" פון דינים און כללים. זיי ביידע, דער ראציאנאליזם און דער מיסטיציזם, זיינען ניכער א געמיטהס־צושטאנד, אן ארט און ווייזע ווי צו בעטראכטען זיך און די וועלט. יעדער דור האט זיך דארום זיין מיסטיציזם און זיין ראציאנאליזם. וואס ווענדעט זיך אן דעם סכום פון וויסען וואס יענער דור בעזיצט און פון נאך אנדערע אורזאכען. ווי פאליטישע, סאציאלע און עקאנאמישע צושטענדע. מען קען זאגען. אז וואס פאר א ראציאנאליזם, אזא מיסטיציזם. איז דער ראציאנאליזם א ריין וויסענשאפטליכער. זוכט אויך דער מיסטיציזם זיך צו בעגרינדען אויף וויסענשאפטליכע יסודות; איז דער ראציאנאליזם א ספעקולאטיוו־פילאזאפישער. איז דער מיסטיציזם אויך אזא; פערקליידעט זיך דער ראציאנאליזם אין א רעליגיעזען מאנטעל, טהוט עס אויך דער מיסטיציזם. ווארים ביידע, סאי די ראציאנאליסטען און סאי די מיסטיקער, זיינען ניט מעהר ווי קינדער פון זייער צייט און זייער לאנד, און

ביידע קענען זיך בענוצען בלויז מיט דעם וויסען, וואס זייער צייט און לאנד פערמאגט.

דער מיסטיציזם פון ר' יהודה החסיד און זיינע תלמידים איז ניט געווען דער פילאזאפישער מיסטיציזם פון א „בחיי" אדער אנדערע אידיש־שפאנישע פילאזאפען. פונקט אזוי איז דער ראציאנאליזם פון די אידען אין צפון־פראנקרייך, ר"ש י און די בעלי התוספות, און פון די אידען אין דייטש־לאנד ניט געווען דער זעלבער ראציאנאליזם פון א ר"מ ב ם. דער אידיש ־ פראנצויזישער ראציאנאליזם האט זיך הויפטזעכליך אויסגעדריקט אין דעם, וואס ער האט זיך גע־האלטען שטרענג אן די לעהרען פון דער תורה און דעם תלמוד, אויסמיידענדיג אלע געהיימניסע און „סתרי־תורה".

דער גרויסער איינפלוס, וואס ר' יהודה החסיד און זיינע תלמידים האבען אויסגעאיבט אויף די אידען אין דייטשלאנד און דורך דעם אויך אויף די אידען פון די אנדערע לענדער, האט אבער בשום אופן ניט בעזייטיגט דעם איינפלוס פון דער ראציאנאליסטישער ריכטונג. וועלכע האט זיך, ווי עס איז שוין בעמערקט געווארען, אויסגעדריקט אין דעם שטודיום פון'ם תלמוד און אין האלטען זיך שטרענג אן איהם. דיביידע שטרעמונגען זיינען געגאנגען זייט ביי זייט, און האבען גע־וויסערמאסען איינע די אנדערע ערגענצט.

דער וויכטיגסטער פארשטעהער פון דער דאזיגער רא־ציאנאליסטישער ריכטונג אין דרייצעהנטען יאהרהונדערט, וועמעס איינפלוס עס האט זיך געפיהלט אם שטארקסטען, איז געווען ר' מ א י ר פ ו ן ר א ט ה ע נ ב ע ר ג. דאס ווארט „ראציאנאליסט" ווערט דא געברויכט אין געגענזאץ צום ווארט „מיסטיקער". דאס מיינט דארום ניט צו זאגען, אז ר' מאיר פון ראטהענבערג איז געווען א פילאזאף און א פריי־דענקער. עס מיינט בלויז, אז ער איז ניט געווען קיין מיסטי־קער, כאטש ער האט געמעגט זיין פרימער אפילו ווי ר' יהודה החסיד. אין דעם זעלבען זינן, למשל, קען מען זאגען, אז דער ווילנער גאון איז א ראציאנאליסט און דער בעש"ט—א מיסטי־קער.

ר׳ מאיר פון ראָטהענבערג איז געווען אַ שטרענגער תּלמודיסט, איינער פון די וויכ־טיגסטע זיילען פון דער תּלמודישער וועלט אין פראַנקרייך און אין דייטשלאַנד. פון די אַלע גרויסע תּלמודיסטען איז פראַנקרייך און אין דייטשלאַנד האָבען בלויז דריי מענשען געקראָגען דעם טיטול „די ליכט פון גלות“. איינער פון זיי איז געווען ר׳ מאיר פון ראָטהענבערג; די איבריגע צוויי זיינען געווען רבינו גרשום און רש״י.

עס איז ניט בעקאַנט, אַז ר׳ מאיר זאָל האָבען געפיהרט אַן אַקטיווען קאַמפּף געגען די לעהרען פון ר׳ יהודה החסיד און זיינע תּלמידים, אָבער אַלס דער אנערקענטעסטער פאָר־שטעהער פון דעם תּלמודישען יודענטום אין פראַנקרייך און אין דייטשלאַנד איז זיין ביישפּיעל געווען געגנוג. איהם צו פערדאַנקען האָט דער שטודיום פון תּלמוד ווידער אויפגע־בליהט. ווי אַ שטרענגער תּלמודיסט האָט ער ניט געוואָלט וויסען פון די אַלע נייע אָבערגלויבענס, וואָס געפינען זיך ניט אין תּלמוד. פאַר זיין צייט איז אפילו דאָס געווען זעהר פיעל. און זיינע צייט־גענאָסען און שפּעטערע נאָכפאָלגער האָבען געפונען פאַר נויטיג צו דערצעהלען פון זיינטוועגען, אַז ער האָט, למשל, „ערלויבט מענער צו קוקען אין אַ שפּיעגעל“; אַז „ער פלעגט שניידען זיינע נעגעל כסדר“; אַז „ער האָט ער־לויבט צו געהן אָהן אַ היטעל“; אַז „ער פלעגט זיך ניט שאַקלען ביים דאַווענען“; אַז „מען האָט איהם געפרעגט וועגען „חבוט־הקבר“, האָט ער געענטפערט, איך ווייס ניט“. פאַר אונז הייגט קען עס אויסקוקען לעכערליך, אָבער אין דריי־צעהנטען יאָהרהונדערט אין דייטשלאַנד האָט עס געשמעקט מיט פריידענקעריי...

ר׳ מאיר פון ראָטהענבערג איז געבאָרען געוואָרען אין וואָרמס בערך אין 1215 און איז געשטאָרבען אין געפענגניס אין דער פעסטונג ענסישהיים, עלזאַס, אין דעם יאָהר 1293. ער האָט אָפּגעשטאַמט פון אַ פאַמיליע פון גרויסע תּלמודיסטען, זיין פאָטער איז אויך געווען אַ בעריהמטער תּלמודיסט. צווישען זיינע תּלמודישע רביים זיי־

נען געווען ר׳ יצחק פון וויען, ר׳ יחיאל פון פאריז און ר׳ מנחם פון ווירצבורג.

ער איז געווען רב אין פערשיעדענע דייטשע שטעדט ווי קאזניטץ, ווירצבורג, ראטהענבורג און מאינץ. ווי עס ווייזט אויס, איז ער פאר א געוויסע צייט זאגאר געווען דער רב הכולל פון אלע דייטשע אידישע קהלות מיט דער צושטימונג פון דער רעגיערונג.

די לאגע פון די אידען אין דייטשלאנד איז דאמאלס גע־ווען זעהר א טרויעריגע. מארד און רויב זיינען דארטען געווען געוועהנליכע, אלטעגליכע פאסירונגען. די אידען זיינען ניט געווען זיכער ניט מיט זייער לעבען און ניט מיט זייער פער־מעגען. פאר די פערשיעדענע קעניגע און פירסטען זיינען די אידען בלויז געווען אלס מקור פון וואנען געלד צו שעפען. ווי־סענדיג, אז ביי די אידען איז די מצוה פון „פדיון שבויים" זעהר גרויס, אז די אידען לאזען זיך בלוטען ביז׳ן לעצטען גראשען אבי אויסצולייזען א ברודער פון גוי׳אישע הענד און פון דער תפיסה, פלעגט די רעגיערונג גאנץ אפט לאזען ארע־סטירען די אנגעזעהענסטע מענשען פון די קהלות, כדי אויף אזא אופן אויסצוצאפען אויסלייז־געלד.

ר׳ מאיר פון ראטהענבערג איז געווען איינער פון די דאזיגע קרבנות. די רעגיערונג פון דעם קאיזער רודאלף האט שוין לאנג צוריק געווארפען אן אויג אויף ר׳ מאיר׳ן. ווי־סענדיג גאנץ גוט מיט וואס פאר א עהרפורכט און דרך ארץ די אידען פון דייטשלאנד און פראנקרייך קוקען אויף דעם גרויסען רב, האט די רעגיערונג ניט מיט אונרעכט געגלויבט, אז ארעסטירענדיג איהם וועט זי קריגען א גרויסע סומע פאר זיין אויסלייזונג. זי האט דארום בלויז געווארט אויף א געלע־גענהייט. און די געלעגענהייט איז געקומען, ווען ר׳ מאיר און א טייל פון זיינע פריינד און תלמידים האבען בעשלאסען אויסצו־וואנדערען פון דייטשלאנד קיין ארץ ישראל.

וואס עס האט ר׳ מאיר׳ן בעוועגט, אז ער זאל פערלאזען דייטשלאנד איז ניט איין גאנצען קלאהר. איינער פון זיינע תלמידים דערצעהלט, אז ער האט זיך דערוואוסט דאס די רע־

ג׳יערונג וויל איהם אַרעסטירען, כדי צו קריגען אויסלייז־געלד. און אזוי ווי ר׳ מאיר האט ניט געוואלט, אז צוליעב איהם זאל מען ארויפלעגען אזא שווערע לאסט אויף די אי־דישע קהלות, האט ער בעשלאסען זיך אפּצוטראָגען בעציי־טענס. עס איז אבער אויך מעגליך, אז ער האט פּשוט גע־וואלט פערלאזען דייטשלאַנד, ווייל ער האט זיך דארטען ניט געפיהלט זיכער, וועהרענד אין ארץ ישראל האבען די אידען דאמאלס געלעבט מעהר אדער ווייניגער רוהיג און אונגע־שטערט. אנקומענדיג אין א שטאדט אין איטאַליען, אויף׳ן וועג קיין ארץ ישראל, האט איהם א משומד, וועלכער האט איהם דערקענט, פער׳מוסר׳ט. און ר׳ מאיר איז איבערגעלי־פערט געווארען צו דעם קאַיזער רודאלף פון דייטשלאַנד.

דאס האט פּאסירט אין יאהר 1286, ווען ר׳ מאיר איז געווען א זקן פון אריבער זיבעציג יאהר. די רעגיערונג האט איהם פערפּאַקט אין דער אויבענדערמאַנטער פעסטונג און האט געהאפט צו קריגען א גרויסע „פּותיקו״. דא האט זי אבער געהאט א טעות אין איהר חשבון. די אידען זיינען גע־ווען פארטיג צו געבען די העכסט מעגליכע סומע פאר זייער גרויסען רב׳ס אויסלייזונג, אבער ר׳ מאיר האט זיי עס פער־באָטען. ער וועט בעסער אפּלעבען זיינע לעצטע יאהרען אין א געפענגניס איידער צו געבען א געלעגענהייט די רעגיערונג צו צאפּען געלד פון די אידען; ער וועט בעסער שמאכטען ווי א פערברעכער איידער צוליעב איהם זאלען די אידישע קהלות פעראָרימט ווערען. אויב די אידען וועלען איצטער בעצאהלען די גרויסע סומע, וואס די רויבערישע רעגיערונג פאָדערט, וועט עס איהר בלויז ארייננעבען מעהר חשק און מעהר מוטה ווייטער צו ארעסטירען די אידישע רבנים. דער גרייז־גרויער זקן האט אלזא פערבראכט זיינע לעצטע יאהרען, זיבען יאהר, אין דער פעסטונג.

ר׳ מאיר פון ראָטהענבערג ווערט בעטראכט אלס איינער פון די וויכטיגסטע בעלי התוספות אין דייטשלאַנד. זיינע „תוספות׳ען״ געפינען זיך אויף מעהרערע מסכתות. א חוץ דעם האט ער אויך געשריבען „שאלות ותשובות״ איבער פער־

שיעדענע ענינים צו פערשיעדענע רבנים, און פערשיע־דענע „הלכות“.

אין זיינע דינים האלט ער זיך שטרענג אן דעם תלמוד, און זיין כלל איז, אז „אזוי ווי מען טאר ניט ערלויבען דאס פערבאטענע, אזוי טאר מען ניט פערבאטען דאס ערלויבטע“. אין מאנכע פון זיינע „תשובות“ געפינען זיך ענטפערס, וועל־כע זיינען עפיגראמאטיש: „פערפלוכט איז די פרוי וואס האט א מאן און פוצט זיך ניט. און פערפלוכט איז די פרוי וואס האט ניט קיין מאן און פוצט זיך יא“.

ר׳ מאיר פון ראטהענבערג איז אויך געווען איינער פון די בעסטע „פיטנים“. וואס די דייטשע אידען האבען פון זיך ארויסגעגעבען. זיינע „פיוטים“ געפינען זיך אין די מחזורים און אין די קינות פון ד י אשכנזים. די בעסט בעקאנטע צווישען זיי איז זיין קלאג־ליעד אויף דער פערברענונג פון דעם תלמוד און אנדערע אידישע ספרים, וואס איז פארגעקומען אין פ א ר י ז אין יאהר 1244. זי פאנגט זיך אן מיט די ווער־טער „שאלי שרופה באש“ און איז א מין נאכאהמונג פון ר׳ יהודה הלוי׳ס בעריהמטע ציון־ליעד: „ציון, הלא תשאלי“. זיין שפראך און זיין ריטהם איז ניט אזוי רייך און אזוי שעהן ווי ר׳ יהודה הלוי׳ס, אבער זיין פיהלען איז ניט פיעל שוואַ־כער פון זיין גרויסען פארגענגער. די פאלגענדע אויסציגע פון דער דאזינער קנה זיינען איבערזעצט געווארען פון א ב ר ה ם ר י י ז ע ן:

א, ווענד זיך און פרעג, דו פערברענטע אין פייער
אויף דיינע אבלים, וואס דו ביזט זיי טייער.
פרעג נאך וואס עס מאכען, פרעג נאך וואס עס טהוען
די יעניגע וואס גלוסטען אין הויף דיינעם רוהען.
וואס ווארפען אין שטויב זיך מיט הערצער פול וואונדען
אויף דיינע עץ־חיים׳ס — אין פלאמען פערשוואונדען,
וואס וואנדלען ארום ווי די שאטענס, און זיינען
מיט האפנונג פול, אז די זונן וועט נאך שיינען.
און פרעג אויך אויף יענעם, געבויגען אין דרייען
וואס הערט גאר ניט אויף — אויף דיין אונגליק צו שרייען.
וואס קלאגט ווי א סאווע ביי נאכט אין דער מיטע,

וואס קיינער פון זיי האט זיין שטראָף ניט געליטען
ווען דו ביזט אין פייער געווארען געטריבען
און זיי זיינען גאנץ, אונבעשעדיגט געבליבען.

— —

האט גאט דען מיט דיר זיך גענדארפט צו אונז ווענדען
ער זאָל דיך דערנאָכדעם אין פייער פערלענדען?
בארג סיני, האט גאט דיך דערפאר אויסגעקליבען
ער זאָל דיך דערהויבען און נאכדעם בעטריעבען?

— —

כ'וועל לאנג אזוי וויינען און גיסען די טרערען
ביז וואנען א טייך פון די טרעהרען וועט ווערען,
און וועלען דערגרייכען צו דיינע צוויי הארען,
וואס ליגען אין הור־ההר — משה ואהרון.
און איך וועל זיי פרעגען, די ליעבע, די טרייע,
צו האבען זיי גרייך דען א תורה, א נייע?
צו ביזטו אין גאנצען שוין איבריג געווארען
און גאט האט דערפאר דיך פערברענט מיט גרוים צארן?

— —

ווי קען דאס עסען זיין זיס צו מיין גומען
ווען איך האב געזעהן ווי מען האט דיך פערנומען.
אין ערגעץ א געסעל, דורך פינסטערע וועגען
און האבען פערשעהמט דיך, פערברענט גאט'ס פערמעגען.

און ווי די אמאָליגע אידישע נביאים ענדיגט ר' מאיר פון ראטהענבערג זיין קלאָג־ליעד מיט טרויסט־ווערטער:

עס וועט דיר נאָך טרייסטען, דער שעפער פון אויבען,
די שבטים אויפקלויבען, געפאלענע — דערהויבען.
דו וועסט זיך פערציערען, אין זיידענס בעקליידען,
א פויק וועסטו נעהמען און טאנצען אין פריידען.
און שטאלץ וועל איך ווערען ווען גאט וועט אנצינדען
זיין ליכט אויף דאס נייע, און די נאכט וועט פערשווינדען.

די אידען אין ענגלאַנד.

XVI

די אידען אין ענגלאנד. זייער פאליטישע און עקאנאמישע לאגע. די פאגראמען און די שחיטות, וועלכע האבען זיך געענדיגט מיט דעם ארויס־טרייען פון די אידען פון ענגלאנד, ווארום די ענגלישע אידען אין מיטעל־אלטער זיינען געשטאנען קולטורעל נידריגער ווי די אידען פון די אנדערע לענדער. ר' ברכיה בר נטרונאי הנקדן. זיין „משלי שועלים" און זיינע אנדערע ספרים.

ווען אייגענטליך די אידען האבען זיך אנגעפאנגען צו בעזעצען אין ענגלאנד, איז ניט אין גאנצען קלאר. עס איז אבער בעוואוסט, אז אין יאהר 1070 האט ווילִיאם דער זיעגער אריבערגעבראכט אין לאנדאן א געוויסע צאהל אידען פון פראנקרייך. עס איז זעהר מעגליך, אז די דאזיגע אריבערגעבראכטע אידען האבען עס מיט זיך געבילדעט די ערשטע אידישע קאלאניע אין ענג־לאנד, פון וואנען זיי האבען זיך שפעטער אויך פערשפרייט איבער די אנדערע שטעדט פון לאנד. עס איז אבער אויך מעגליך, אז איינצעלנע אידישע משפחות האבען זיך שוין גע־האט פון פריהער בעזעצט אין ענגלאנד, ווייל אידישע סוחרים פון פראנקרייך, הויפטזעכליך די שקלאפען־הענדלער, האבען שוין געהאט פערבינדונגען מיט ענגלאנד, וואו זיי פלעגען ברענגען זייערע סחורות.

וואס „ווילִיאם דער זיעגער" האט בעצוועקט מיט זיין ברענגען די אידען אין לאנדאן איז ניט בעשטימט. עס איז די מיינונג פון מאנכע היסטאריקער, אז ער איז ניט אזוי אוי־

סען געווען די אידען ווי זייער געלד. ער האָט זיך גענויטיגט אין א קלאסע מענשען, וואס בעזיצען „פליסענדען קאפּיטאל“ כדי ער זאָל דורך זיי קענען קריגען די אבצאהלונגען און די צינזען, וואס ער פלעגט קריגען פון די באראָנען ניט אין סחורה — ניט אין תבואות, וויינען, פיה, וואָלל און אזוי כסדר, ווי עס איז פריהער געווען דער מנהג — נור אין באארען געלד. אין די אידען האָט ער געפונען אזא קלאסע מענשען; זיי זיינען אויף אזא אופן געווארען ווי א מין צינזען־זאמלער פון'ם קעניג. דער קעניג האָט די אידען געגעבען א פרייע האנד אין זייערע פינאנציעלע אונטערנעהמונגען. ער האָט זיי ערלויבט צו נעהמען הויכע פּראצענטען אויף זייער געלד, וויל פריהער אדער שפּעטער האָט ער דאָס געלד אויף אזא אדער אן אנדער אופן אריינגעקראגען צו זיך אין די אוצרות.

די אידען זיינען געווארען דעם „קעניג'ס מענשען“. זיי זיינען געווארען זיין אייגענטהום. דאס איז אין תוך גענומען געווען ניט מעהר ווי א מין „פּאנשציזנע“, אויב ניט שקלאַ־פעריי. אבער די אידען זיינען ווענינגסטענס געווען זיכער מיט זייער לעבען. זייענדיג דעם „קעניג'ס מענשען“ און דעם קע־ניג'ס אייגענטהום, זיינען זיי געשטאנען אונטער דער ספּע־ציעלער השגחה פון קעניג, וועלכער האָט זיי געהאט צו שיצען סאַי פון דער בעפעלקערונג און סאַי פון די באראָנען. זייער עקאנאָמישע און פּאָליטישע לאגע איז דורך דעם געווען א פיעל בעסערע ווי די לאגע פון די פעלד־ארבייטער ביי די באַ־ראָנען אדער אפילו ווי די לאַגע פון די שטאדט־מענשען. אין געוויסע הינזיכטען איז זייער לאַגע ניט געווען פיעל ערגער ווי די לאַגע פון די באראָנען גופא, וועלכע זיינען אויך בלויז געווען דעם קעניג'ס מענשען.

לאנג האָט אבער די דאָזיגע „גליקליכע“ לאגע ניט גע־דויערט. די אידען אלס צינזען־זאמלער און פּראצענטניקעס, בעשעפטיגונגען צו וועלכע מען האָט זיי געצוואונגען זיך צו נעהמען, האבען געגען זיך ערוועקט דעם צאָרן סאַי פון די באראָנען און סאַי פון דער שטעדטישער בעפעלקערונג. פּטור

ווערען פון די אידען האט פאר זיי געהייסען פטור ווערען פון די וועקסלען, פון די חובות וואס זיי האבען צו בעצאה־לען. די גייסטליכע פון זייער זייט האבען אויך ניט געשווי־גען. זיי האבען זיך געהאט זייערע אלטע טענות: די אידען האבען געקרייציגט דעם „ערלייזער" און דערפאר זיינען זיי פעראורטהיילט צו אייביגען ליידען און צו אייביגער שקלא־פעריי. די קעניגע, וועלכע בעהאנדלען די אידען ווי מענשען, גאנץ גלייך וועלבע מאטיווען זיי האבען דערביי, בעגעהן דער־מיט א זינד געגען גאט.

דער שטורם האט זיך געקליבען פון אלע זייטען, און עס האט ניט לאנג גענומען ווי ער האט אויסגעבראכען מיט ווילדער מאכט. עס האבען זיך אנגעפאנגען א רייהע פון פאַ־גראמען און שחיטות, וועלכע קענען זיך פערגלייכען מיט זייער ברוטאליטעט און אכזריות מיט די ערגסטע אין דער אידישער געשיכטע. די ערשטע שחיטה, ווארום א שחיטה איז עס געווען, איז פארגעקומען אין סעפטעמבער 1189, אויף דער קאראנאציע פון ר י ט ש א ר ד דעם ערשטען האבען די ענגלישע אידען געשיקט א דעלעגאציע צו בעגרי־סען דעם קעניג ביי דער געלעגענהייט. די דעלעגאציע איז ניט עמפפאנגען געווארען, מסתמא דערפאר וואס די מערדער פון י ע ז ו ס ׳ע ן קענען ניט האבען די זכיה צו זיין אנ־וועזענד ביי אזא הייליגע צערעמאניע. באלד האט זיך פער־שפרייט א קלאנג, אז דער קעניג האט בעפוילען צו אויס־שלאכטען די אידען. מעהר האט מען ניט בעדארפט. די מאסע אזי בעפאלען דעם אידישען קווארטאל, און ניט קענענדיג איינברעכען אין די שטיינערנע הייזער, וואס די אידען האבען אויסגעבויט אלס שוץ, האט די צוויישעטע באנדע אונטערגע־צונדען די הייזער, טויטענדיג אלעמען, ווער עס האט גע־זוכט צו אנטלויפען.

דאס איז געווען ווי א סיגנאל. באלד האבען זיך אנ־געפאנגען פאגראמען אין אנדערע ענגלישע שטעדט. אין דעם יאהר 1190 איז פארגעקומען די שחיטה אין י א ר ק. בעלא־גערט פון אלע זייטען און ניט זעהענדיג קיין רעטונג פאר זיך,

האבען זיך די אידען איינע די אנדערע אויסגעקוילעט. אבי ניט אריינצופאלען אין די הענד פון זייערע פייניגער. דער רב האט מיט זיינע אייגענע הענד געקוילעט זיין ווייב און צוויי קינדער, דעם שעהנסטען בעל הבית פון שטאדט און דאן זיך אליין. די יעניגע וועלכע האבען ניט געהאט דעם מוטה זיך אליין דעם לעבען צו נעהמען, האפענדיג אז זיי וועלען זיך רעטען דערמיט, וואס זיי וועלען אננעהמען דעם קריסטענטהום, זיינען אלע ערמארדעט געווארען.

די פּאַגראַמען, און די שחיטות זיינען געוואָרען א מין כראָנישע קראַנקהייט. אויף א געוויסע צייט, אויף א פּאָר צעהנדליג יאהר, פלעגען זיי אפּלאָזען און דאן פלעגען זיי אויסברעכען מיט נייע כוחות און מיט מעהר פרישקייט. די קלענסטע קלייניגקייט האט ארויסגערופען א שחיטה. אין אויגוסט, 1255, האט זיך פערשפּרייט אַ קלאַנג, אַז די אידען האבען ערמאָרדעט א קריסטליכען קינד. קיינע בעווייזע זיינען ניט געווען, אבער איין און ניינציג אידען האט מען אריינגעזעצט אין „טהורם פון לאָנדאָן”, אכטצעהן האט מען הינגעריכטעט און די איבריגע האט מען געלאָזען פוילען אין פערשיעדענע געפענגניסע.

די אלע פּאגראמען און שחיטות האבען זיך ענדליך אויסגעלאָזען מיט אן אלגעמיינעם גירוש. אין יאָהר 1290 איז ארויסגעגעבען געוואָרען א גזרה, אז אלע אידען מוזען פערלאָזען ענגלאנד. די אידען איז ערלויבט געוואָרען צו נעהמען מיט זיך בלויז זייערע „בעוועגליכע רייכטהימער”. נאָר ווע־ניגע האבען געקראגען די ערלויבנים צו פערקויפען זייערע הייזער. די אונגליקליכע פערטריבענע זיינען אויפ'ן וועג בערויבט געוואָרען פון די שיפס־קאפּיטאנען און גאר פיעלע פון זיי זיינען דערטרונקען געוואָרען אין ים אויף זייער וועג קיין פראנקרייך.

אט אזוי האט זיך געענדיגט דער אויפהאלט פון די אי־דען אין ענגלאנד אין מיטעל־אלטער. קורץ איז געווען זייער אויפהאלט אין ענגלאנד, פון 1070 ביז 1290, און דער לעצ־טער יאהרהונדערט פון זייער זיין דארטען, האט זיך אויסגע־

צייכענט מיט פאגראמען און שחיטות. ערשט אין די לעצטע העלפט פון דעם זיבעצעהנטען יאהרהונדערט האבען די אידען געקראגען ערלויבניס זיך פון דאס נייע צו בעזעצען אין ענג־לאנד, צו פארדאנקען די אונערמידליכע ארבייט פון מנשה בן ישראל. אינטערעסאנט איז, אז איינער פון די ארגו־מענטען, וואס מנשה בן ישראל האט אנגעגעבען קראמ־וועלען צו ..ונסטען דער צוריק־ארייינלאזונג פון די אידען אין ענגלאנד איז בעשטאנען אין דעם, וואס אזוי ווי משיח דארף סאי ווי סאי באלד קומען (עס איז געווען די צייטען פון שבתי צבי און ביי די אידען ווי ביי די קריסטען איז געווען פערשפרייט דער גלויבען, אז משיח קומט), וועלען דאך די אידען ממילא געהן קיין ארץ ישראל.

עס פערשטעהט זיך, אז אונטער אזעלכע שרעקליכע אומשטענדען האט זיך ביי די אידען אין ענגלאנד ניט גע־קענט אויסארבייטען קיין קולטורעלע טהעטיגקייט און קיין קולטורעלען לעבען. דאס ענגלישע יודענטהום אין מיטעל־אלטער איז געבליבען ווי א ניט־בעארבייטע פעלד, וואס האט פון זיך גאר ניט ארויסגעגעבען. אין דעם גאנצען מי־טעל־אלטער האבען די אידען פון ענגלאנד פון זיך ניט ארויסגעגעבען קיין איינציגען ווירקליך גרויסען מענשען, ניט אין דער פילאזאפיע, ניט אין דער וויסענשאפט און ניט אפילו אויף דעם תלמודישען געביעט. עס זיינען געווען רבנים, עס זיינען מסתמא אויך געווען געבילדעטע מענשען, אבער קיינער פון זיי האט ניט געלאזען זיין חתימה אויף זיין צייט.

סמנים פון א קולטורעלען לעבען האבען זיך אנגעפאנגען ארויסצוצייגען ביי די אידען אין ענגלאנד אין צוועלפטען יאהרהונדערט ווען זייער עקאנאמישע און פאליטישע לאגע איז געווען אם בעסטען. מיט דעם אנקומען פון די פאגרא־מען און די שחיטות איז דער דאזיגער לעבען צושטערט גע־ווארען. אין צוועלפטען יאהרהונדערט איז אין לאנדאן גע־קומען צו בעזוך דער וואנדערענדער פאעט אברהם אבן עזרא, וועלכער האט זיך דארטען אויפגעהאלטען בערך צוויי

יאהר און האט דארטען געשריבען מאנכע פון זיינע ווערק. דארטען האבען זיך אויך אויפגעהאלטען א פּאָאר געלערנטע פראנצויזישע אידען ווי סער יהודה ליאָן, אבער דאָס זיינען אלץ געווען גרים, פרעמדע געסט.

דער איין איינציגער איד פון בעדייטונג, וואָס האט גע־לעבט און געשאפען אין ענגלאנד איז געווען ר׳ ברכיה בר נטרונאי הנקדן. ווען און וואו ער איז געבאָרען גע־ווארען איז ניט בעוואוסט. מאנכע היסטאריקער זיינען מיט דער מיינונג, אז ער איז געקומען קיין ענגלאנד פון דרום־פראנקרייך. ער איז אלזא אויך ניט געווען קיין געבאָרענער פון ענגלאנד. ווי די מעשה זאָל ניט זיין, איז עס אבער איצטער פעסטגעשטעלט געוואָרען, אז ביין ענדע פון צוועלפ־טען יאהרהונדערט האָט ער זיך אויפגעהאלטען אין ענגלאנד, וואו ער האט וואהרשיינליך פערפאסט זיין בעריהמטען „משלי־שועלים“ (די פאבלען פון די פוקסען).

דער אויסדרוק „משלי שועלים“, וואָס איז געלעגט אויף פאבלען פון אלע חיות, געפינט זיך שוין אין תלמוד. דער תלמוד וויים צו דערצעהלען פון דריי הונדערט פוקס־פאבלען, באטש אין תלמוד גופא געפינען זיך ווייניג פון זיי. דער תנא רבי מאיר איז געווען א בעריהמטער פערפאסער פון פאַ־בעלען. דער תלמוד זאגט וועגען איהם, אז „מיט זיין טוידט זיינען געשטארבען די פאבעלען־מאכער“. אלערליי פאבע־לען און משלים זיינען געווען זעהר פערשפּרייט צווישען די אידישע דרשנים, וועלכע פלעגען זיי אָפט געברויכען אום קלעהרער צו מאכען א געדאנק און ארויסצודריינגען א מוסר השכל. א חוץ זייערע אייגענע משלים זיינען די אידישע דרשנים געווען בעקאנט אויך מיט די משלים פון די אנדערע אריענטאלישע פעלקער און מיט די גריכישע פאבלען פון עזאָפּ.

אין דער העברעאישער ליטעראטור פון מיטעל־אלטער זיינען געווען מעהרערע פאבעלען־שרייבער, אבער דער וויכ־טיגסטער און דער אריגינעלסטער צווישען זיי איז געווען ברכיה בר נטרונאי הנקדן. מען קען זאגען, אז ער איז נאָר

ביז היינטיגען טאג דער בעסטער פאבעלען־שרייבער אין העברעאיש.

די מעהרסטע פאבעלען וואס געפינען זיך אין „משלי־שועלים“, זיינען איבערזעצונגען. דער מחבר גיט ניט אן די נעמען פון די שרייבער, אבער ער לייקענט ניט, אז זיי זיינען איבערזעצונגען. ער זאגט אין זיין הקדמה: „דאס זיינען פא־בעלען וואס זיינען בעקאנט פאר דער גאנצער וועלט און זיי געפינען זיך שוין אין ספרים פון אלע שפראכען“. אין דעם איז ער שוין פיעל עהרליכער ווי דער רוסישער פאבעלען־שרייבער קרילאוו. ער בעהויפטעט אבער, אז ער האט זיי „פערגרעסערט און פערבעסערט“. אין דער אמת'ען זיי־נען זיינע פאבעלען פיעל מעהר ווי איבערזעצונגען, זיי זיינען בעארבייטונגען. דער מחבר נעהמט בלויז דעם תוכן, דעם ספור המעשה, אבער ער שרייבט זיי אן אויף זיין אייגענעם שטייגער און ציהט פון זיי זיין אייגענעם מוסר־השכל. דא און דארטען געפינען זיך ביי איהם אויך אריגינעלע פאבעלען אדער גענומען פון תלמוד, ווי צום ביישפיעל, די מעשה מיט דעם פוקס און די פיש, וואס ווערט אין תלמוד דערצעהלט אלס אן ענטפער פון ר' ע ק י ב א צו פפוס בן יהודה. די פא־בעלען זיינען געשריבען אין גראמען, אין א לייכטע און רייכע שפראך.

ברכיה הנקדן'ס פאבעלען זיינען ניט בלויז פון גרויס בעדייטונג פאר דער העברעאישער ליטעראטור, נאר אויך פאר דער פאבלען־ליטעראטור פון די איירא פעאישע פעלקער. זיינע פאבעלען, הונדערט און זיעבען אין צאהל*, זיינען אי־בערזעצט געווארען אין לאטיין. דער העברעאישער טעקסט מיט א לאטיינישער איבערזעצונג געדרוקט אין יאהר 1661 געפינט זיך אין דער היגער שטאדטישער ביבליאטעק. „אין דייטש זיינען זיי איבערזעצט געווארען פון ל ע ס ס י נ ג“ (קארפעלעס). די אידען, וועלכע האבען געשפיעלט די ראלע

*) אין דער ווארשעווער אויסגאבע פון 1874 געפינען זיך בלויז דריי און נייציג.

פון פערמיטלער צווישען דער אַלטער און דער נייער וועלט בנוגע דער פילאָזאָפיע און די וויסענשאַפטען. האבען אויך געשפּיעלט די זעלבע ראָלע בנוגע דער פאבעלען־ליטעראַטור. זיי האבען איבערזעצט די אראבישע און די משלים פון די אנדערע אריענטאַלע פעלקער אין העברעאיש, און פון דאָר־טען זיינען זיי איבערזעצט געוואָרען אין לאַטייניש און שפּע־טער אויך אין די לעבעדיגע אייראָפּעאישע שפּראַכען.

דאָ וועלען געבראַכט ווערען איינינע פון זיינע קירצערע פאבעלען אין אַ פרייער איבערזעצונג.

דער הונט מיט דעם קעז.

אַ הונד האט ערגעץ געכאַפּט אַ שטיקעל קעז. האַלטענדיג דעם קעז צווישען די ציינער איז ער ארומגעלאָפען איבער די גאַסען. און אַט איז ער ארויף אויף אַ בריק, האט אַ קוק געטהאָן אין וואַ־סער און דערזעהן אַ צווייטע שטיקעל קעז. „גוט“, האט ער געטראַכט. „צוויי איז בעסער ווי איינס.“ ער האט אַ שפּרונג געטהאָן אין וואסער און גע־וואָלט איינשלינגען דעם צווייטען קעז. אבער עפנענדיג דעם מויל איז די שטיקעל קעז, וואס ער האט געהאַלטען, אויך ארויסגעפאַלען.

דער מוסר־השכל: ווער עס פערלאַנגט צו־פיעל, פערליערט אויך דאס וואס ער האט.

און אַט איז אַ צווייטע פאבעל, וועלכער איז אויך אזוי גוט בעקאַנט ווי דער ערשטער:

דער וואָלף און דער שעפּס.

אַ דורשטיגער וואָלף איז ארויס ביין טייך טרינקען. פון וויטען האט ער דערזעהן אַ יונגען שעפּסיל. „גזלן, רוצח!“ האט דער וואָלף גע־שטורעמט. „דער טייך בעלאַנגט צו מיר. ווי האסטו עס געהאַט די חוצפה מיין טייך צו בעשמו־צען?“ צושראָקען האט דער שעפּסיל גענטפערט: „איך... איך האב ניט געוואוסט. וועל עס מעהר

ניט טהאן. וועל זיין דיין טרייער שקלאף פון איצ־טער אן. „חצוף, דו רעדסט נאך, נעגען מיר דעם וואלף, רעדסטו? איך קען נאך דיין טאטען, אויך געווען א חצוף, האט זיך פערזינדיגט נעגען מיר נאך מיט פיער יאהר צוריק“. „וואס בין איך שולדיג, בין נאך דאמאלס ניט געבארען גע־ווען, בין קוים א יאהר אלט“. האט זיך דער שעפ־סיל געבעטען. מעהר האט דער וואלף ניט געוואלט הערען, און פערצוקט האט ער דעם שעפסיל.

דער מוסר־השכל: יעדער געהט נאך זיין רויב, דער שטארקער פערשלינגט דעם שוואכען.

די צוויי הירשען.

צוויי הירשען זיינען געשטאנען נאהענט איינע נעבען די אנדערע, איינעם׳ס אויערען נעבען דעם צווייטענ׳ס. איז פערבייגעגאנגען א מענש און האט זיי געפרעגט: „וואס שושקעט איהר זיך אזוי אין דער שטיל, וואס פאר א סודות האט איהר עם צווישען זיך? פאר וועמען האט איהר דען מורא, עס איז דאך סאי ווי סאי קיינער ניטא דערביי?“ „סודות“, האבען געענטפערט די היר־שען, „וועלכע סודות האבען מיר דען? מיר האבען זיך אנגעשפארט איינע אן די אנדערע פשוט פון פוילקייט.“

דער מוסר־השכל: א נאר וואס טראגט זיך ארום געהיימניספול ווערט מאנכעס מאל בע־טראכט פאר א חכם. פאנגט איהר אבער אן מיט איהם צו ריידען, זעהט איהר באלד ארוים זיין נאַ־רישקייט.

דער אָקס, דער לייב און דער באָק.

אן אקס האט א ברומענדען לייב געטראפען, און איז נאטירליך באלד אנטלאפען. ער האט זיך פערשטעקט ערגעץ צווישען די קוסטעס אין וואלד,

וואו ער האט פּלוצלינג פאר זיך א באק דערזעהן.
„וואס ציטערסטו אזוי, מיין פריינד?“ האט דער באק איהם געפרעגט. „שטאמען מיר דען ניט פון איין שטאל? זינט איך האב דעם לייב געזעהן און זיין ברום געהערט“, האט דער אקס געענט־פערט. „ווייזען מיר אוים אלע בהמות ווי לייבען“.
מוסר־השכל: ביים שרעק זיינען די אויגען גרוים.

* * *

א חוץ זיינע משלים האט ברכיה אויך געשריבען און איבערזעצט פערשיעדענע ספרים. אין יאהר 1902 האט דר. הערמאן גאלאנץ צום ערשטען מאל אפּגעדרוקט פון אן אלטען מאנוסקריפּט זיין ווערק: „ספר החבור וספר המצרף“ מיט אן ענגלישער איבערזעצונג. דארטען בעהאנ־דעלט ער פערשיעדענע פילאזאפישע און עטהישע פראגען, ווי אונשטערבליכקייט, די נשמה, האפנונג, עהרע, ארעמ־קייט, גערעכטיגקייט און אזוי ווייטער. ער ציטירט דארטען דעם אידיש־שפּאנישען פילאזאף אברהם אבן־דאוד, וואס דאס בעווייזט, אז ער איז געווען בעקאנט מיט דער אי־דיש־שפּאנישער פילאזאפיע און ליטעראטור.

די פאלעמישע ליטעראטור.

XVII

שפורען פון פאלעמישער ליטעראטור אין דער ביבעל. פאלעמישע ליטעראטור אין דער גריכישער עפאכע. אריסטאבולוס, פילא דער איד און יאזעפוס פלאוויאוס. דאס געבורט פון קריסטענטום און די נייע ווענדונג פון דער פאלעמישער ליטעראטור. די ויכוחים מיט די „מינים" אין תלמוד און אין די מדרשים. די פאלעמיק מיט די משומדים. „ספר מלחמות ל"ה, פון יעקב בן ראובן. „וכוח" פון רמב"ן.

די פאלעמישע ליטעראטור ביי די אידען איז זעהר אלט, כמעט אזוי אלט ווי דאס אידישע פאלק גופא. אזוי שנעל ווי די אידישע רעליגיאן און די אידישע קולטור האבען געקראגען זייערע כאראקטעריסטישע אייגענטהימליכקייטען, מיט וואס זיי האבען זיך אונטערשיידעט פון די רעליגיאנען און די קולטורען פון די ארומיגע פעלקער, האבען די אידען זיך געפונען געצוואונגען, פון איין זייט צו פערטיידיגען מינדליך און שריפטליך זייערע אייגענע לעהרען און פון דער אנדערער זייט צו אטאקירען די רעליגיאנען פון די פרעמדע פעלקער.

שפורען פון דער דאזיגער פאלעמישער ליטעראטור קען מען נאך געפינען אפילו אין יענע טהיילען פון דער ביבעל, וואס זיינען נאך געשריבען געווארען איידער דער ערשטער גלות, איידער דער גלות פון בבל. אלס ביישפיעל קען דיענען דער צעהנטער קאפיטעל פון ירמיה, וועלכער איז א

שאַרפע אטאַקע געגען די רעליגיאָנען און די געטער פון די היידנישע פעלקער. אין א שפּראַך פון א מייסטער, מיט אַן איראָניע וואָס האָט צו זיך קיין גלייכען ניט, שילדערט דער נביא, ווי אַזוי די געטער פון די פעלקער ווערען געמאַכט: א בוים פון וואַלד ווערט אויסגעהאַקט, און א סטאָליאַר נעהמט זיך צו איהם מיט א הובעל. מיט גאָלד און זילבער ווערט ער בעפּוצט, מיט צוועקעס און מיט האַמערען ווערט ער שטאַרק געמאַכט. מען טראָגט איהם, ווייל ער קען ניט געהן. ניטאָ פאַר זיי וואָס זיך צו שרעקען, — זיי קענען קיין שלעכטס ניט טהאָן, פּונקט ווי זיי קענען ניט טהאָן קיין גוטס! דעם פאָלעמישען כאַראַקטער פון דעם דאָזיגען קאַפּיטעל קען מען זעהן דערפון, וואָס אין דעם העברעאישען טעקסט געפינט זיך פּלוצלונג א פּסוק געשריבען אין כאַלדעאיש, וועלכער פאַנגט זיך אָן „כדנא תאמרון להום" — אַזוי זאָלט איהר זיי זאָגען.

מיט דער זעלבער איראָניע און כמעט אין די זעלביגע ווערטער האָט מיט עטליכע צעהנדליג יאָהר שפּעטער געשילדערט דער צווייטער ישעיה די געטער פון די אַרומיגע פעלקער. דאַמאָלס זיינען שוין די אידען געוועזען אין גלות. זייענדיג אין דער פרעמדע, קומענדיג אין נאָהענטער בעריהרונג און אין צוזאַמענשטויס מיט פרעמדע פעלקער, האָט זיך שוין דאַמאָלס געפיהלט א שטאַרקערע בעדירפניס אין אַזא מין פּאָלעמישער ליטעראַטור. עס איז שוין געוועזען א געפאַהר, אַז דאָס אידישע פאָלק זאָל זיך אויסמישען מיט די אַנדערע פעלקער און פערשווינדען צווישען זיי. מען האָט געדאַרפט מונטערען דעם עולם, געבען איהם האָפנונג, טרייסטען איהם מיט א באַלדיגער ערלייזונג און אין דער זעלבער צייט אויך איבערצייגען איהם, אַז זיין רעליגיאָן און זיין קולטור איז אונפערגלייכבאַר העכער. ישעיה לאַכט: „דעם בילד האָט דער מעטאַל-גיסער אויסגעגאָסען, און דער גאָלדשמיעד האָט איהם מיט גאָלד איבערגעצויגען און מיט זילבערנע קייטעלעך. און דער וואָס איז אָרעם קלייבט זיך אויס א האָלץ וואָס פוילט ניט, ברענגט איהם צו א גוטען בעל מלאכה און לאָזט

איהם אין א שטאַרקען גאָט מאַכען" (ישעיה, מ"). נאָך מעהר סאַרקאַסטיש איז ער אין אַן אַנדער פּלאַץ: "א העלפט פון איהם (פון דעם בוים) האָט ער אין א פייער פערברענט; אויף א העלפט פון איהם עסט ער פלייש, בראָט א בראַטען און זעטיגט זיך; ער וואַרעמט זיך דערביי און רופט מיט ענט־ציקען אויס: עס איז מיר וואַרעם, עס איז מיר ליכטיג. און דעם רעשט מאַכט ער זיך צום גאָט, קניעט זיך צו איהם, בוקט זיך און בעט צו איהם: רעטע מיך, דען דו ביסט מיין גאָט. (ישעיה, מ"ד).

דער גלות פון בבל האָט ניט לאַנג געדויערט. די אידען האָבען זיך באַלד צוריק בעזעצט אין זייער לאַנד און האָבען אָנגעפאַנגען צו פיהרען א מעהר אָדער וועניגער זעלבסט־שטענדיגען נאַציאָנאַלען לעבען. דער געפאַהר פון נאַציאָנאַ־לער אונטערגאַנג האָט מעהר ניט געשוועבט פאַר די אויגען. צוזאַמען דערמיט איז אויך פערשוואונדען די נויטווענדיגקייט פון א פּאָלעמישער ליטעראַטור. די אידישע פיהרער האָבען געזוכט פון דאַס נייע אויפצובויען דעם חרוב'ען לאַנד, צו בעפעסטיגען דעם נאַציאָנאַלען לעבען אויף די יסודות פון דער נאַציאָנאַלער רעליגיאָן און קולטור. זיי האָבען פערטריבען די פרעמדע ווייבער, איינגעפיהרט די נאַציאָנאַלע שפּראַך (העברעאיש), געעפענט שוהלען און אַזוי ווייטער. מיט ויכוחים און פּאָלעמיקס האָבען זיי זיך ניט אָפּגעגעבען. זיי האָבען געהאַט צו טהאָן פיעל וויכטיגערע אַרבייט, וואָס איז מעהר נויטיג געווען.

מיט א פּאָר הונדערט יאָהר שפּעטער, ווען די אידען זיי־נען געקומען אין בעריהרונג מיט די גריכען און מיט דער גריכישער קולטור, האָט זיך ווידער אָנגעפאַנגען צו ענט־וויקלען א פּאָלעמישע ליטעראַטור. די גריכען האָט מען ניט געקענט אַזוי לייכט אַרונטערמאַכען מיט דער האַנד. די גריכען האָבען אַליין געהאַט א גרויסאַרטיגע און רייכע קול־טור. א חוץ זייער קונסט, וואָס מען האָט נאָך געקענט ווי־עס־איז איגנאָרירען אַלס געצען־מאַכריי, האָבען זיי אָבער

אויך געהאט א גרויסע פּליאָזאָפיע און וויסענשאפט. עס איז אויפגעשטאַנען א ווירקליכע געפאהר, אז די גריכישע קולטור זאל אין גאנצען ניט פערשלינגען די אידישע.

די אידישע אריסטאָקראטיע, די רייכע און די מעכטיגע קלאַסען, האט גלייך אהן שום שהיות פערראטהען דעם אייגענעם פאָלק און זיין אייגענע קולטור. די אידישע אריסטאָקראטיע איז אין דעם ניט געווען בעסער ווי אלע אנדערע אריסטאָקראטיען, וועלכע זיינען די ערשטע איבערצונעהמען די קולטור פון דעם הערשענדען פאָלק. און ווי אלע אנדערע אריסטאָקראטיען, האט אויך די אידישע בלויז איבערגענומען די אויסערליכע זייט, דעם שאָלעכץ, ניט דעם תוך, ניט די יאָדרע פון דער גריכישער קולטור. זי האָט איבערגענומען די גריכישע שפּראך, די גריכישע מאניערען און מנהגים, די גריכישע שפּיעלען און די גריכישע קליידער, אבער ניט די גריכישע פילאָזאָפיע און וויסענשאפט. דער פערראטה פון דער אידישער אריסטאָקראטיע האט געפיהרט דערצו, וואָס די גריכען האבען געזוכט מיט געוואלד ארויפצוצווינגען זייער קולטור אויף דעם אידישען פאָלק, וואָס עס איז ווידער געווען די אורזאכע פון דער בעפרייאונגס־מלחמה פון די מאַקאבייער.

די געפאהר פון א געוואלדזאמער ארויפצווינגונג פון דער גריכישער קולטור אויף דעם אידישען פאָלק איז פערשוואונדען, אבער די געפאהר פון דער גריכישער פילאָזאָפיע און די גריכישע וויסענשאפט, וועלכע קען אונטערגראבען די יסודות פון דער אידישער אמונה, איז נאָך געבליבען. די פרומע האָבען זיך געהאט זייער עצה: צו פערבאָטען „חכמת יונית“. עס האבען זיך אבער אויך געפונען אנדערע, וואס האבען געהאט א בעסערען מיטעל: זיי האָבען געזוכט צו פעראידישען די גריכישע קולטור. זיי האָבען געזוכט צו מאכען שלום צווישען די דאָזיגעביידע קולטורען. אָפּלאכענדיג פון דער גריכישער רעליגיאָן, פון זייער פיעל־געטעריי, האָבען זיי אין דער זעלבער צייט צוגעגעבען, אז די גריכישע פילאָזאָפען מיט זייער בעגריף פון גאָט זיינען אויף דעם אמת'ען וועג.

מאנכע פון זיי האבען זאגאר בעהויפטעט, אז די גריכישע פילאזאפען האבען געקראגען זייערע לעהרען פון אידישע קוועלען. זיי האבען געזוכט צו בעווייזען, אז די אידישע רעליגיאן און די גריכישע פילאזאפיען זיינען ניט אנטאגאניסטיש איינע צו די אנדערע. זייער ארבייט איז גיכער געווען אן אפאלעגעטישע ווי א פאלעמישע. זיי האבען ניט אטאקירט די גריכישע פילאזאפיע, נאר זיי האבען פ ע ר ע נ ט פ ע ר ט די אידישע תורה, הויפטזעכליך יענע אויסדריקע וועגען גאט, וואס זיינען ניט אין איינקלאנג מיט דעם גאטעס־בעגריעף פון דער גריכישער פילאזאפיע.

איינער פון די עלטסטע פון די דאזיגע פערטהיידיגער איז געווען א ר י ס ט א ב ו ל ו ס, וועלכער האט געלעבט אין צווייטען, צי אין דריטען יאהרהונדערט פאר ק ר י ס ט ו ס. פראגמענטען פון זיינע שריפטען ווערען ציטירט פון אלטע קריסטליכע שרייבער. אריסטאבולוס זוכט אויסצוטייטשען מאנכע אויסדריקע פון דער ביבעל, וואס קענען פארשטאנען ווערען, אז גאט איז א קערפער. אזוי, צום ביישפיעל, טייטשט ער אויס, אז „גאט'ס האנד" מיינט „גאט'ס מאכט" און אזוי ווייטער. ער איז דער ערשטער צווישען די אידישע פילאזאפען, וואס האט געמאכט די בעהויפטונג, אז די גריכישע פילאזאפען האבען נעקראגען זייערע לעהרען פון אידישע קוועלען.

פיעל מעהר ווי אריסטאבולוס האט אויף דעם דאזיגען געביעט אויפגעטהאן דער בעריהמטער אידיש־גריכישער פילאזאף „ פ י ל א ד ע ר א י ד" פון אלעקסאנדריען, וועלכער איז געווען אן עטוואס עלטערער צייט־גענאסע פון קריסטוס. ער קען מיט רעכט בעטראכט ווערען אלס דער פאטער פון די אלע אידישע אללעגאריסטען. ער איז איינער פון די גלענצענדסטע פערטהיידיגער פון די אידען און פון יודענטהום. ער איז מיט דער מיינונג, אז די תורה איז בשום אופן ניט געגען דער גריכישער פילאזאפיע, ווי ער האט איהר פערשטאנען.

צווישען די בעדייטענדע פּאָלעמישע ווערק מוז אויך דערמאָנט ווערען דער בוך „געגען אפּיאן“ פון דעם בעריהמטען אידישען היסטאָריקער י אָ ז ע פ ו ס פ ל א ו ו י א ו ס.

* * *

די פּאָלעמישע ליטעראַטור האָט געקראָגען א נייע ווענדונג מיט דעם געבורט פון קריסטענטהום. די פּאָלעמיק, גאַנץ אָפט א פערביטערטע, איז געפיהרט געוואָרען פון ביידע צדדים, פון די אידען און די קריסטען. זייענדיג פון אָנפאַנג בלויז א מין אידישע סעקטע, וואָס זוכט זיך צו בעגרינדען אויף די אלטע „הייליגע שריפטען“, האָט דאָס קריסטענטהום געזוכט אויסצוטייטשען געוויסע שטעלען פון דער ביבעל אין איינקלאַנג מיט די קריסטליכע לעהרען און דאָגמען. די אידישע בעקעמפּפער פון קריסטענטהום האָבען דאַרום געהאַט א דאָפּעלטע אויפגאַבע: פון איין זייט צו בעשטרייטען די קריסטליכע לעהרען און דאָגמען גופא און פון דער אנדערער זייט צו בעווייזען, אז די קריסטליכע אויסטייטשונגען פון די ביבלישע שטעלען זיינען פאַלשע. עס זיינען געפאַלען בעשולדיגונגען פון ביידע זייטען איינע אויף די אנדערע, אז זיי האָבען געפעלשט די ביבעל. נאָך א וויכטיגער פּונקט, וועגען וועלכער די פּאָלעמיקס זיינען געפיהרט געוואָרען, איז געווען די פראַגע וועגען דעם, צו איז שוין משיח געקומען אָדער ער דאַרף נאָך ערשט קומען. די קריסטען האָבען גע'טענה'עט, אז י ע ז ו ס איז דער פערשפּראָכענער משיח און אלע נביאות פון די נביאים וועגען משיח'ס צייטען זיינען שוין מקוים געוואָרען. די אידען האָבען עס, נאַטירליך, אָפּגעלייקענט.

פון דער קריסטליכער זייט זיינען געבליבען מאַנכע פּאָלעמישע ווערק פון יענער צייט, די וויכטיגסטע פון וועלכע איז דער ויכוח צווישען י ו ס ט י ן מ א ר ט י ר און דער איד ט ר י פ א ן (וואהרשיינליך דער תנא ט ר פ ו ן). פון דער אידישער זייט זיינען ניט געבליבען קיינע ספרים וועגען דעם פון יענער צייט. דאָ און דאָרטען געפינען זיך אין

תלמוד און אין די מדרשים פראגמענטען פון ויכוחים, וואס די אידישע געלעהרטע האבען געהאט מיט די „מינים“ אדער „פילוספים“, אבער זיי זיינען פערהעלטניסמעסיג זעהר וועניג. דאס קען ערקלערט ווערען דערמיט, וואס דער תלמוד איז פריהער פאר אלץ א בוך פון פראקטישער געזעצגעבונג. עס איז אבער אויך אנצונעהמען, אז די צענזארען האבען פון תלמוד ארויסגעווארפען די דאזיגע אלע ויכוחים און טענות געגען דעם קריסטענטהום. דאס ביסעלע וואס איז געבליבען איז אויך פערביטען און געענדערט געווארען. דער נאמען „נוצרי“ איז אפט פערביטען געווארען אויף דעםווארט „מין“ אדער „פילוסוף“ (שטיינשניידער).

צווישען די תנאים וואס האבען פאלעמיזירט מיט די קריסטען געפינען זיך ר׳ י ו ח נ ן ב ן ז כ א י, ר׳ י ה ו ש ע ב ן ח נ נ י א און ר ב י ע ק י ב א.

די בעקאנטסטע פאלעמיקער צווישען די אמוראים זיינען ר׳ ש מ ל א י און ר׳ א ב ה ו. ר׳ שמלאי בעקעמפפט הויפטזעכליך די קריסטליכע לעהרע פון דריי־אייניגקייט. ר׳ אבהו בעקעמפפט אויך די אנדערע קריסטליכע דאגמען, ווי דער „הימעל־ארויפגאנג“, „גאט׳ס פערקערפערונג“ און אזוי ווייטער. די פאלעמיק ווערט געפיהרט, ווי עס איז דאמאלס געווען די מאדע, אויף א מגידישען שטייגער מיט דרשות און ראיות פון פסוקים. אט איז א ביישפיעל: „איך בין גאט דיין גאט, זאגט רבי אבהו, א קעניג א בשר ודם הערשט און קען האבען א פאטער, אדער א ברודער, אדער א זוהן. גאט זאגט: איך בין ניט אזוי. איך בין דער ערשטער, — איך האב ניט קיין פאטער; איך בין דער לעצטער — איך האב ניט קיין ברודער; און א חוץ מיר איז ניטא קיין גאט, — א י ך ה א ב נ י ט ק י י ן ז ו ה ן.“

א מעהר וויסענשאפטליכען כאראקטער האבען אנגעפאנגען צו קריגען די פאלעמיקס פון די שפעטערע שרייבער, צווישען וועלכע עס קען אויך אריינגערעכענט ווערען ר ב ס ע ד י ה ג א ו ן. אין דער זעלבער צייט האט אויך געלעבט א קאראאימישער שרייבער, וועלכער האט ארויסגעזאגט דעם

גערדאנק, אז „די קריסטליכע רעליגיאָן, ווי זי ווערט איצטער פּראַקטיצירט, האָט קיין שייכות ניט מיט די לעהרען פון יעזוס'ען. זי איז די ארבייט פון פּאוליען."

ספרים וואָס זאָלען זיך אָבגעבען ספּעציעל און בלויז מיט פּאָלעמיק האָבען זיך אין דער אידישער ליטעראַטור אָנ־געפאַנגען צו בעווייזען אין צוועלפטען יאהרהונדערט, כאָטש פערשיעדענע עפענטליכע דעבאַטען און ויכוחים צווישען אי־דישע און קריסטליכע פאַרשטעהער זיינען שוין פריהער פאָר־געקומען. די דאָזיגע ספרים זיינען געווען אַז ענטפער אויף די אנפאַלען און די אטאַקען, וואָס מאַנכע משומדים האָבען געמאַכט געגען זייערע פריהערדיגע גלויבענס־גענאָסען.

* * *

יעקב בן ראובן'ס ספר „מלחמות ל'ה" איז אייגענטליך געווען אַן ענטפער אויף אַן אַטאַקע אויף דער אידישער אמונה, וואָס איז געמאַכט געוואָרען פון דעם משומד משה הספרדי, א אידישער געלעהרטער און דאָקטאָר, וועלכער האָט זיך געטויפט אין יאָהר 1106 און האָט אָנגענומען דעם נאָמען פּעטרוס אלפאנזי. אזעלכע אטאַקעס פון משומדים זיינען ניט געווען קיין זעלטענע ערשיינונג, אזוי אַז דיא אידישע געלעהרטע האָבען זיך געפונען געצוואונגען צו שרייבען פּאָלעמישע טעקסט־ביכלאך געגען קריסטענטהום, כדי דער אידישער עולם זאָל האָבען וואָס צו ענטפערען אויף דיא קריסטליכע טענות און ארגומענטען.

דער ספר „מלחמות ל'ה" איז איינגעטהיילט אין צוועלף קאַפּיטלען און דאַרטען ווערען ניט בלויז פערוואָרפען דיא קריסטליכע ארגומענטען און אָנגעוויעזען זייערע פעלשונגען אין דער ביבעל, נאָר עס געפינט זיך דאָרטען אויך א קריטיק איבער געוויסע שטעלען פון די „עוואנגעליאומס" און די „אַפּאָסטאָלען".

פיעל אינטערעסאַנטער און קלעהרער איז דער „וכוח" פון רמב"ן, וואו ער אליין דערצעהלט און גיט איבער דעם וכוח וואָס ער האָט געהאַט אין באַרצעלאָנאַ,

אין דער אנוועזענהייט פון דעם קעניג, די הויף־לייטע און בי־שאפען, מיט דעם משומד פ ר א פ א ו ל א („פראי פול") אדער פ א ב ל א ק ר י ס ט י א נ י.

רבי מ ש ה ב ן נ ח מ ן (דער רמב"ן) אויך בע־קאנט מיט דעם נאמען נ א כ מ א נ י ד ו ס און ב א־נ א ס ט ר ו ק דא פ א ר ט א איז געווען איינער פון די בעדייטענדסטע און גרעסטע מענשען, וואס דאס שפאנישע יודענטהום האט פון זיך ארויסגעגעבען אין דער עפאכע וואס פאנגט זיך אן פון ר מ ב ם" ם טוידט ביז וואנען דיא אי־דען זיינען אין גאנצען פערטריעבען געווארען פון שפאניען.

ער איז געווען א גרויסער תלמודיסט, איינער פון דיא גרעסטע פון זיין צייט, א גרויסער ביבעל־קאמענטאטאר און איינער פון דיא ערשטע מקובלים אין דער נייער שפאנישער קבלה. דערצו איז ער אויך גאנץ גוט געווען בעקאנט מיט דיא וויסענשאפטען און דיא פילאזאפיע פון זיין צייט, און האט זיך בעשעפטיגט מיט מעדיצין אלס זיין פראפעסיע. ער איז געבארען געווארען אין ג ע ר א נ א אין יאהר 1194 און איז געשטארבען אין ארץ ישראל אין יאהר 1270.

ער האט אנגעשריעבען פיעל ספרים איבער תלמודישע ענינים און אויך קאמענטארען אויף דעם חומש. מען שרייבט איהם צו געוויסע ספרים איבער קבלה, אבער זייער עכטקייט קען ניט בעוויעזען ווערען. מאנכע פון די פארשער זיינען מיט דער מיינונג, אז זיי שטאמען פון שפעטערע שרייבער, וועלכע האבען זיך בענוצט מיט זיין נאמען. פון זיינע קאמענטארען אויפ'ן חומש איז אבער ארויסצוזעהן, אז ער איז געווען בע־קאנט מיט דער קבלה און איהרער אן אנהייננגער.

אין דעם ערשטען קריעג וואס האט אויסגעבראכען וועגען רמב"ם און זיינע ספרים גלייך נאך זיין טוידט, האבען זיךביידע צדדים געווענדעט צום רמב"ן. ער האט אויסגעדריקט דעם גרעסטען רעספעקט צום רמב"ם פאר זיינע גרויסע תלמודישע קענטניססע, אבער ער איז געווען זעהר שטארק נעגען איהם פאר זיין פילאזאפיע. דער רמב"ן איז געווען א שטארקער געגנער פון דעם אריסטאטע־

ליאניזם. ער האט געזוכט צו מאכען א פשרה צווישען דיא קריעג־פיהרענדע צדדים כדי אויסצומיידען מחלוקות און חלול השם, אבער דאס איז איהם ניט געלונגען. ביידע צדדים זיינען געבליעבען אונצופריעדען מיט איהם. פאר דעם רמב"ם'ס חסידים איז ער געווען צו קאנסערוואטיוו און פאר זיינע, דעם רמב"ם'ס, געגנער צו ראדיקאל.

אין דעם יאהר 1263, ווען דער רמב"ן איז געווען קרוב פון זיעבעציג יאהר אלט, איז ער געצוואונגען געווארען צו פיהרען אן עפענטליכען וכוח מיט דעם אויבענדערמאנטען משומד און מוסר.

פאבלא קריסטיאני איז געווען איינער פון די שווארצעסטע און שעדליכסטע מוסרים־משומדים, איינער פון דיא ערגסטע און ניעדערטרעכטיגסטע פעררעטהער. וואס דאס אידישע פאלק האט פון זיך ארויסגעגעבען. א געבארענער אין מאנפעליע, פראנקרייך, איז ער אריבערגעגאנגען צום קריסטענטהום און איז געווארען א מאנאך אין דעם דאמיניקאנער ארדען. וואס דיא אורזאכע פון זיין שמד'ען זיך איז געווען, אז ניט בעוואוסט, אבער ער איז געווארען א פערביטערטער שונא פון זיינע פריהערדיגע גלויבענס־גענאסען, זוכענדיג זיי צו שעדיגען אין אלערליי מעגליכע וועגען. אויף זיין מסירה האט דער פאבסט קלעמענט דער פיערטער צוזאמענגערופען א קאמיטעט פון דאמיניקאנער און פראנציסקאנער, צווישען וועלכע פאבלא איז אויך געווען, צו רעווידירען און איבערצוקוקען דעם תלמוד. אלץ וואס האט נעקענט אויסגעלייגט ווערען געגען דעם קריסטענטהום איז פון תלמוד ארויסגעווארפען געווארען.

ער איז אנגעקומען קיין בארצעלאנא און דורך די גרויסע רעקאמענדאציאנען וואס ער האט געקראגען האט ער געפועלט ביים קעניג פון אראגאן, אז ער זאל צווינגען דעם רמב"ן צו האבען מיט איהם א וכוח. פאבלא איז געווען זיכער מיט זיין זיעג איבער רמב"ן, ווייל ער האט געוואוסט, אז דער לעצטער וועט ניט קענען זאגען אלץ וואס ער וויל און ווי ער וויל. ער האט געוואוסט אז דער רמב"ן וועט מוזען זיין צוריקגעהאלטען,

וועהרענד ער פאבלא, וועט קענען ריידען פריי און אונגעשטערט. ער האט געהאפט, אז דורך א זיעג איבער דעם רמב"ן, דעם גרויסען און בעריהמטען אידישען געלעהרטען. וועט זיין אייגענע רעפוטאציע שטייגען, און דורך דעם וועט איהם אויך געלינגען צו זיין מעהר ערפאלגרייך אין זיין מיסיאנערסקער ארבייט.

דער רמב"ן איז אויפגעפאדערט געווארען פון קעניג צו האבען דיא דעבאטע מיט פ א ב ל א ׳ ן. דער רמב"ן האט זיך ניט געקענט העלפען, און האט אנגענומען די אויפפאדערונג. ער האט אבער געשטעלט א בעדינגונג, אז מען זאל איהם לאזען ריידען פריי, ווי ער וויל *).

„די ערלויבניס וועט דיר געגעבען, אבער דו זאלסט זיך ניט אויסדריקען גראב", האט איהם דער בישאף געזאגט.

„איך וויל ניט זיין פערפליכטעט צו אייך. איך וויל קענען זאגען וועגען דעם ויכוח אלץ וואס איך וויל פונקט וויא איהר זאגט אלץ וואס איהר ווילט. איך האב גענוג שכל און אנשטענדיגקייט צו ריידען מיט דרך ארץ, אבער דאס וועל איך טהאן פון מיין אייגענעם ווילען **), האט דער רמב"ן געענטפערט.

פאבלא האט געוואלט ריידען וועגען קלייניגקייטען, וועגען געוויסע נארישע מנהגים און דינים וואס געפינען זיך ביי אידען. מיינענדיג אז דערמיט וועט ער צווינגען דעם רמב"ן זיך צו שטעלען אין דער פאזיציע פון א פערטהיידיגער, וואס דאס גופא וואלט שוין געוועזען א געווינס פאר פאבלאן. דער רמב"ן האט עס פערשטאנען און האט געזאגט: וועגען קלייניגקייטען וויל איך ניט ריידען. אין יעדער אמונה קען מען געפינען פיע־

*) צוה אותי אדוננו המלך להתוכח עם פ ר א י פ ו ל בהיכלו בפניו ובפני יועציו בברצלונה, ואען ואומר, אעשה כמצות אדוני המלך א ם ת ת נ ו ל י ר ש ו ת ל ד ב ר כ ר צ ו נ י.

**) אמרתי להם אינני רוצה להיות בדינכם על זה. אבל שאומר כל רצוני בעניין הויכוח כאשר אתם אומרים כל רצונכם. ואני יש לי דעת לדבר בדרך המוסר (בעניין הויכוח כאשר אתם אומרים), אבל ברצון נפשי יהיה.

לע אזעלכע זאכען, וואָס עס קענען ניט געפעהלען ווערען. איך וויל ריידען פון די סאמע וויכטיגסטע ענינים, אן וואָס אלץ היינגט אָפּ (אלא בדברים שכל הדין תלוי בהם). אנשטאָדט זיך צו פערטהיידיגען האָט דערמיט דער רמב"ן איבערגענר־מען דיא אטטאַקע.

עס איז געבליעבען אז מען זאָל דעבאַטירען וועגען דריי פונקטען : 1) צו איז שוין משיח געקומען וויא דיא קריסטען גלויבען אָדער ער דארף נאָך קומען וויא דיא אידען גלויבען ; 2) צו משיח איז עס גאָט אליין אָדער א מענש געבוירען פון עלטערען; 3) צו דיא אידען אָדער די קריסטען האלטען זיך אן דער אמת'ער תורה*). פיער טעג האָט זיך דער ויכוח געצויגען, און געענדיגט האָט ער זיך מיט אַ זיעג פאר דעם רמב"ן, ווענען דער קעניג האָט בעדאנקט און נאָך געגעבען א מתנה דריי הונדערט „דינרים“.

דאָ איז ניט דער פּלאַטץ איבערצוגעבען דיא גאנצע דע־באַטע. דאָ וועלען בלויז איבערגעגעבען ווערען אייניגע פונק־טען. דער משומד פּאבלא האָט זיך אונטערגענומען צו בעווייזען פון דעם תלמוד און די מדרשים גופא, אז משיח איז שוין געקומען. ער האָט געבראַכט א געוויסען „מדרש איכה“, וואו עס ווערט דערצעהלט, אז אין דעם טאָג פון חורבן איז משיח געבאָרען געוואָרען און ער געפינט זיך אין רוים. דער רמב"ן האָט געענטפערט : אויב דאָס איז אזוי, דאן בעווייזט דאָך עס, אז יעזוס איז ניט משיח, ווייל ער איז געבאָרען געוואָרען פריהער. א חוץ דעם האָט דער רמב"ן ווייטער געזאָגט, מיר אידען גלויבען פריהער פאר אלץ אין דער תורה, דאן קומט דער תלמוד אויף וויפיעל ער ערקלעהרט די דינים. די „אגדות“ פון תלמוד זיינען ניט מעהר ווי דרשות, און **ק י י נ ע ר איז אין זיי ניט מחוייב צו גלויבען.**

*) ובכן הסכמנו לדבר תחילה בענין המשיח אם בא כפי אמונת הנוצרים או אם הוא עתיד לבוא כאמונת היהודים. אם המשיח הוא האלוה ממש או אם הוא איש גמור נולד מאיש ואשה. ואח"כ נדבר אם היהודים מחזיקים בתורה האמתית או הנוצרים עושים אותה.

אויף דער קריסטליכער בעהויפטונג, אז מיט יעזוס'עס טוידט איז אפגעשאפט געווארען די זינד פון אדם הראשון און עס איז אראפגענומען געווארען פון איהם די קללה, אזוי אז ער האט געקענט ארויס פון גהינום, בעמערקט דעם רמב"ן סארקאסטיש: וואס אין גהינום איז פארגעקומען איז שווער צו וויסען (הרוצה לשקר ירחיק עדותו), אבער צוליעב אדם'ס זינד איז פערשאלטען געווארען די ערד, אז זי זאל שפראצען דערנער און אז דער מענש זאל עסען ברויט מיט מאטערנים. אויך די פרוי איז פערשאלטען געווארען צו ליידען פון וועהע־ניסען ביין געבוירען קינדער, — פאר וואס זיינען די דאזיגע קללות ניט אפגעשאפט געווארען?

וועגען דעם, צי איז שוין משיח געקומען, זאגט דער רמב"ן: אויף משיח איז געזאגט געווארען, אז ער וועט גע־וועלטיגען איבער דער גאנצער וועלט. יעזוס האט קיין מלוכה ניט געהאט, ער האט זיך געמוזט בעהאלטען פון זיינע שונאים... אויך נאך זיין טוידט האט ער ניט געהאט קיין מלוכה, דיא מלוכה פון די רוימער איז ניט געווען פאר איהם. און אפילו איצטער האבען דיא מאהאמעדאנער א גרעסערע מלוכה.

ווייטער טענה'ט דער רמב"ן: „דער נביא זאגט, אז אין משיח'ס צייטען וועט איינער דעם אנדערען ניט לערנען קיין מלחמה, וויל די גאנצע וועלט וועט פול ווערען מיט וויסען ווי דער ים איז מיט וואסער פערדעקט, און זיי וועלען צוקלא־פען זייערע שווערדען אין אקער־אייזענס. זינט יעזוס איז גע־בארען געווארען ביז היינטיגען טאג איז די גאנצע וועלט פול מיט אונרעכט און רויב. און די קריסטען פער־גיסען מעהר בלוט ווי די אנדערע אומות**).

---

*) הנביא אומר שבזמן המשיח לא ילמדו איש את רעהו מלחמה, כי מלאה הארץ דעה במים לים מכסים, וכתתו חרבותם לאתים.... ומימי ישו ועד הנה כל העולם מלא חמס ושוד, והנוצרים שופכים דמים יותר משאר האומות.

ער לאָזט זיך דאָרטען אויף אריין אין א דיסקוסיע וועגען דעם קריסטליכען גלויבען אין א דריי־אייניגקייט. ער טענה'ט, אויב מען זאָל אפילו אָננעהמען די ערקלעהרונג פון די קריסטליכע טעאָלאָגען, אז זיי מיינען דערמיט בלויז די דריי זייטען פון דער געטליכער נאַטור: חכמה, ווילען און קענען, בלייבט אלץ די פראגע וואָס זיי מיינען דערמיט. אויב זיי מיינען, אז דאָס זיינען בלויז געטליכע אייגענשאַפטען, טאָ וואָס האָבען זיי פאר א שייכות מיט יעזוס'ען? אויב זיי בעטראַכטען זיי וויעדער אלס דריי בעזונדערע פּערזענליכקייטען, דאַן איז עס ניט אַנדערש ווי פיעל־געטעריי.

די דאָמיניקאַנער האָבען פערשפּרייט דעם קלאַנג, אז פ א ב ל א איז ארויס דער זיעגער. דער רמב"ן האָט געפונען פאר נויטהיג אָנצושרייבען דעם ויכוח און איהם צו פערשפּרייטען צווישען דעם אידישען עולם. ווען די דאָמיניקאַנער האָבען זיך דערפון דערוואוסט, האָט מען איהם געבראַכט צום געריכט אויף דער בעשולדיגונג, אז ער האָט בעליידיגט די קריסטליכע רעליגיאָן.

דער רמב"ן האָט עס ניט אָפּגעלייקענט. ער האָט אָבער געטענה'ט, אז ער האָט אין זיין „ויכוח" ניט אָנגעשריעבען קיין נייע זאַך, וואָס ער האָט ניט געזאָגט דער עפענטליכער דעבאַטע. און אזוי ווי ער האָט דאמאָלסט געקראָגען דיא ערלויבניס צו ריידען וואָס ער וויל, זעהט ער ניט איין פאר וואָס מען זאָל איהם בעשטראָפען.

די טענה איז געוועזן א שטאַרקע, אָבער זיינע ריכטער האָבען איהם בעשטראָפט, אז ער מוז פערלאָזען דאָס לאַנד אויף צוויי יאָהר. דיא דאָמיניקאַנער האָבען געפונען, אז די שטראָף איז א צו לייכטע און זיי האָבען געפּועלט, אז ער זאָל מעהר קיינמאָל ניט טאָרען קומען צוריק אין א ר א ג א ן. א יאָהר דריי האָט זיך דער רמב"ן אויפגעהאַלטען אין דרום פראנקרייך. אין יאָהר 1267 האָט ער אויסגעוואַנדערט אין ארץ ישראל און האָט ער זיך בעזעצט אין ע כ ו. דאָרטען האָט ער באלד געקראָגען תלמידים און אָנהייננגער, פאר וועַ־

מען ער האָט געזאָגט א „שיעור“. אין ארץ ישראל האָט ער אויך אָנגעשריבען זיין פירוש אויף חומש.

זייענדיג אין ארץ ישראל האָט ער געבייגקט נאָך שפּאַניען, וואו ער האָט איבערגעלאָזען זיינע קינדער, זיהן און טעכטער. „איך האָב דאָרטען געלאָזען מיין נשמה. מיין הארץ און מיינע אויגען וועלען אייביג זיין מיט זיי“.

אין יאהר 1270 איז ער געשטאָרבען אין ארץ ישראל, וואו ער איז געבראכט געוואָרען צו דער קבורה.

XVIII.

די אידען־פערפאלגונגען אין שפאניען אין פיערצעהנטען יאהרהונדערט. די „אנוסים". פ א ו ל ד ע ס א נ ט א מ א ר י א. זיין שנאה צו אידען און יודענטהום. ר' יהושע בן יוסף א ל ־ ל ו ר ק י און זיין בריעף צו פאול'ען. פ ר א פ י א ט ד ו ר א ן און זיין בעריהמטער „אל תהי כאבותיך". זיין „כלמת הגויים" און זיינע אנדערע ספרים.

גרויסע פאסירונגען, זאגט מען, ווארפען זייערע שא־טענס פאראויס. דאס איז אויך אמת בנוגע דעם שרעקליכען גירוש פון די שפאנישע אידען אין יאהר 1492. ער איז געקו־מען ניט אונערוואַרטעט. די לאגע פון די אידען אין שפאניען איז געווארען ערגער און אונערטרעגליכער כמעט מיט יעדען יאהר זינט די קריסטען האבען דארטען געקראגען די אויבער־האנד איבער די מאהאמעדאנישע מורינען. אם שלימסטען און ערגסטען האט אנגעפאנגען זייער לאגע צו ווערען ביים ענדע פון פיערצעהנטען יאהרהונדערט. עס איז געווען דער אנ־פאנג פון דער ענדע. צו די פערפאלגונגען, צו די הריגות און צו די שחיטות איז גאר ניט געווען קיין גרענעץ.

פיעלע אידען זיינען אומגעקומען אויף קידוש השם. זיי האבען זיך בעסער געלאזט טויטען מיט אלערליי מיתות משונות, אבי ניט צו פערראטהען זייער גאט, זייער רעליגיאן און זייער פאלק. עס האבען זיך אבער אויך געפונען פיעלע, וואס האבען ניט געקענט בייזשטעהן דעם שווערען נסיון און זיינען אריבער צום קריסטענטהום. ניט אויס ליעבע, נאר ווע־ניגער אויס איבערצייגונג, נאר אויס מורא האבען זיי אנגע־

נומען דעם גלויבען פון זייערע פייניגער. מיט א געבראכענעם געמיטה און מיט א שווערער הארץ האבען זיי פערלאזען זייערע גלויבענס גענאסען און זייערע ליידענס־ברידער און זייערע אריבער אין דעם לאגער פון שונא. דער שונא, זייערע נייע קריסטליכע ברידער, האט זיי קיין צוטרויען ניט געשאנקען. די קריסטען האבען גאנץ גוט געוואוסט און פערשטאנען, אז ניט אויס איבערצייגונג זיינען זיי באקעהרט געווארען צום נייעם גלויבען, און זיי זיינען פערהאסט און פעראכטעט געווארען נאך מעהר ווי די אידען. זייערע נייע קריסטליכע ברידער האבען זיי בעטיטעלט מיט דעם נאמען מאראנאס (פערפלוכטע). די אידען האבען זיך די ערשטע צייט געהאלטען פון ווייטען פון די דאזיגע משומדים אבער ביסלעכווייז זיינען זיי געווארען פריינדליכער צו זיי, בעטראכטענדיג זיי אלס „אנוסים" (געצוואונגענע).

די מעהרסטע פון די דאזיגע אנוסים האבען זיך געהאלטען ביי זייער נייעם גלויבען נאר אזוי לאנג, ווי זיי האבען געמוזט. ביי דער ערשטער בעסטער געלעגענהייט וואס האט זיך זיי געמאכט, האבען זיי פערלאזען זייער געבורטס־לאנד און אויסגעוואנדערט אין פרייערע לענדער. וואו זיי האבען אפען און אונגעשטערט געקענט לעבען אלס אידען. צווישען די אנוסים האבען זיך אבער אויך געפונען א רעכט ביסעל, וואס האבען זיך מיט דער צייט איינגעוואהנט מיט דער נייער אמונה און מיט דעם נייעם ארט לעבען. זיי זיינען געווארען עכטע שפאניער און האבען אנגעפאנגען שפיעלען ניט קיין קליינע ראלע אין דעם פאליטישען, קולטורעלען און ליטעראַרישען לעבען פון לאנד. זיי זיינען פערלארען געגאנגען פאר דעם אידישען פאלק אין גאנצען. אבער קיין משומדים־להכעיס, קיין אידישע שונאים, זיינען זיי ניט געווארען.

א חוץ די „אנוסים" האבען זיך אבער אויך געפונען פרייוויליגע משומדים, וואס זיינען אריבער אין פיינד'ס לאגער צוליעב פערזענליכע נוצען און צוועקען. זיי זיינען געווארען פערביטערטע שונאים פון זייער פאלק און האבען אנ־

געוועגדעט זייער גאנצע ענערגיע, זייערע גאנצע פעהיגקייטען, זייער גאנצען קענען און וויסען צו בעקעמפּפען זייער פאָלק און זייער פריהערדיגע רעליגיאָן. זיי האָבען ניט געקליבען קיין מיטלען. אלץ איז רעכט געווען. מסירות, בלבולים, בעשמור־צונגען און פערלוימדונגען דאס זיינען געווען זייערע וואפען. זיי פלעגען פער׳ מוסר׳ען דאס אידישע פאָלק און די אידישע אמונה. זיי זיינען געווארען הייסערע קריסטען, ווי די קריס־טען גופא. ווי אלע רענעגאטען, צי דאָס איז א פּאסיפיסט, וואס ווערט א מיליטאריסט, צי דאס איז א סאציאליסט וואס ווערט א קאפּיטאליסט, זיינען זיי געוואָרען ווילדערע פערפאל־גער פון זייערע פריהעריגע גלויבענס־גענאסען ווי די קריסטען גופא. טהיילווייז איז עס געווען, ווייל זיי האָבען דערמיט געוואָלט ארויסווייזען זייער טרייהייט און איבערגעבענהייט צו דער נייער רעליגיאָן און טהיילווייז צוליעב דעם, וואס זיי האָבען געוואָלט פערשטיקען און פערשרייען זייער אייגענעם געוויסען. זיך אַליין איינריידען אז זיי מיינען ערנסט.

איינער פון די וויכטיגסטע פון די דאזיגע להכעיס־משומדים איז געווען פּ א ו ל ד ע ס א נ ט אָ מ א ר י א, אָדער פ א ו ל ד ע ב ו ר ג א ס. זיין פאטער ר׳ יצחק הלוי איז געווען א גרויסער למדן, א גרויסער יחסן און א רייכער מאַן. ער אליין, מיט זיין אידישען נאָמען ר׳ של מ ה ה ל ו י, איז געווען א געלעהרטער און איינער פון די בעדייי־טענדסטע תלמודיסטען פון זיין צייט. ער איז אויך געווען ריַיך און פאר א לאַנגע צייט רב אָדער דיין אין בורגאס. דער בעריהמטער תלמודיסט ר י ב ״ ש האָט זיך מיט איהם אי־בערגעשריבען וועגען תלמודישע פראגען. ער איז דערצו גע־ווען זעהר פרום. זיין טויפען זיך אין יאָהר 1390 איז דארום געקומען ווי א דונער אין א מיטען העלען טאָג. קיינער האָט עס ניט געקענט ערווארטען.

נאָך זיין טויפען זיך איז פּאול דע סאנטא מאריא גע־פאהרען קיין פּאריז, וואו ער האָט געשטודירט און אין פער־לויף פון א פּאָר יאהר געקראגען דעם טיטעל דאקטאר פון טעאָלאָגיע. ער איז שפּעטער געווארען אַן ערץ־בישאָפּ און

האט זיך ארומגעטראגען מיט אמביציעזע געדאנקען צו ווערען קארדינאל און זאגאר פאבסט.

די אורזאכע פון זיין שמד'ען זיך איז ניט אין גאנצען קלאהר. ער האט בעהויפטעט, אז ער איז בעקהערט געווארען צום קריסטענטהום דורך די שריפטען פון דעם בעקאנטען קריסטליכען פילאזאף ט ה א מ א ס א ק ו ו י נ א. די אידען, איבערהויפט די וואס האבען איהם געקענט נעהענטער, האבען עס ערקלעהרט צוליעב זיין עהרגייציגקייט און יאגענים נאך הערשאפט. אין דער קריסטליכער קירכע האט ער געקענט געפינען מעהר געלעגענהייטען זיך ארויפצוארבייטען און צו געווינען מאכט און אנזעהן. ווי די מעשה זאל ניט זיין, דער אמאליגער רב שלמה הלוי איז געווארען איינער פון די פערביטערטסטע געגנער פון די אידען און פון יודענטהום. זייענדיג אז איינגעהער אין פאבסטליכען פאלאסט, האט ער אנגעווענדעט אלע זיינע מעגליכקייטען צו פארערגערען די לאגע פון די אידען דורך אלערליי מסירות. געגען דער אידישער אמונה איז ער ארויסגעטראטען אפען מיט מעהרערע פאמפלעטען.

ער איז געווען דער וויכטיגסטער פון די דאזיגע משומדים־להכעים, אבער בשום אופן ניט דער איינציגער. עס האבען זיך אויך געפונען אנדערע משומדים, וואס האבען זיך גענומען צו שרייבען ביטערע אטאקעס געגען דעם יודענטהום. די אידען פון זייער זייט האבען אויך ניט געשוויגען און זיינען ארויס מיט אטאקעס און פערטהיידיגונגען. אזוי אז דער פיערצעהנטער און א טהייל פון דעם פופצעהנטען יאהר־הונדערט זיינען געווען די רייכסטע אין דער פאלעמישער ליטעראטור.

ר' י ה ו ש ע ב ן י ו ס ף א ל ־ ל ו ר ק י, א נאהענטער בעקאנטער און בעוואונדערער פון פאול דע סאנטא מאריא, ווען ער, דער לעצטער, איז נאך געווען א איד, האט זיך צו איהם געווענדעט מיט א לאנגען בריעף, אין וועלכען ער האט דעם משומד אויפגעפאדערט, אז ער זאל איהם ערקלעהרען זיין טהאט.

דער בריעף לויטעט בקצור אזוי: „איך גלויב ניט, אז דו ביזט בעקעהרט געווארען צוליעב וועלטליכער גדולה און עשירות, ווייל איך געדענק נאך, ווי דו ביזט געווען אונצו־פריעדען מיט דיין רייכקייט, ווי דו האסט געביינקט נאך אן ארימען לעבען, כדי דו זאלסט זיך בעסער קענען אפגעבען מיט'ן לערנען און מיט שטודירען. איך גלויב אויך ניט, אז דו האסט אנגעפאנגען צווייפלען אין דער אידישער אמונה צו־ליעב דער פילאזאפיע, וואס האט אונטערגעגראבען איהרע יסודות, ווייל איך ווייס, אז די אמת'ען פון דער פילאזאפיע זיינען ביי דיר ניט געווען אין ווידערשפרוך מיט די אמת'ן פון דער רעליגיאן. ביזט געווען פרום ביז דעם לעצטען טאג פון דיין טויפען זיך. צי איז עס מעגליך, אז די פערפאלגונגען פון די אידען האבען דיר געבראכט צום געדאנק, אז דאס אי־דישע פאלק מוז אונטערגעהן און האט מעהר קיין האפנונג ניט? האסטו דאך געמעגט וויסען, אז דער גרעסטער טהייל פון דעם אידישען פאלק לעבט ניט אונטער דער קריסטליכער הערשאפט, און ווען אפילו עס איז גאט'ס גזרה, אז די אידען פון אלע קריסטליכע לענדער זאלען פערניכטעט ווערען, ווערט נאך אלץ דאס אידישע פאלק בלייבען.

„מען מוז דארום אננעהמען", שרייבט אל־לורקי סאר־קאסטיש ווייטער, „אז דו ביזט בעקעהרט געווארען צום קריסטענטהום אויס ריינער איבערצייגונג, ווייל דו האסט איינגעזעהען, אז די קריסטליכע דאגמען זיינען אמת. איך וואלט דיר דארום בעטען, אז דו זאלסט אזוי פריינדליך זיין און מיר אויפקלעהרען אייניגע פונקטען:

1) די אויפגאבע פון משיח'ן, לויט ווי די נביאים הא־בען פאראויסגעזאגט, איז צו בעפרייען דעם אידישען פאלק. האט עס י ע ז ו ם געטהאן?

2) דער קומענדער משיח דארף צוזאמענקלייבען די אידען פון גלות, ווי אזוי קען עס זיין י ע ז ו ם, ווען די אי־דען זיינען נאך דאמאלס ניט געווען אין גלות?

3) מיט דעם אנקומען פון משיח, שטעהט געשריבען, ווערט ארץ ישראל פון דאס ניי אויפגעבויט ווערען און די אי־

דען װעלען זיך דארטען אויפהאלטען. די דאזיגע נבואה איז נאך ניט מקוים געװארען, װייל די אידען זיינען צוזעעט און צושפרייט איבער דער גאנצער װעלט און די הייליגע לאנד איז נאך קיינמאל ניט געװען אזוי חרוב װי זי איז איצט.

4) נאך משיח׳ס קומען, האבען דיא נביאים געזאגט, װעט גאט אנערקענט װערען פון אללע פעלקער. איז דאס שוין מקוים געװארען?

5) װאו איז דער אייביגער שלום, װאס איז פערשפראכען געװארען פאר דער משיח׳ס־צייט?

„דאס זיינען בלויז אייניגע פון מיינע צװייפלען בנוגע דער קריסטליכער אמונה", ענדיגט אל־לורקי זיין בריעף „איך װיל דא ניט שרייבען װעגען מיינע צװייפלען בנוגע יעזוס׳עס געבורט, זיין טויט, זיין תחית־המתים, זיינע געשפרעכען מיט דיא תלמידים און אנדערע פערזאנען, זיינע ניסים און דער גלייכען. דאס װעלען מיר בעשפרעכען מינדליך".

איינער פון די גייסטרייכסטע פערטהיידיגער פון יודענטהום און אטאקירער פון קריסטענטהום איז געװען פראפיאט דוראן (דער אפודי). ער איז געבארען געװארען אין לעצטען העלפט פון פערצעהנטען יאהר־הונדערט אין דרום־פראנקרייך. אין זיינע יונגע יאהרען האט ער געלעהרענט תלמוד אין איינע פון דיא דייטשע ישיבות. אחוץ תלמוד האט ער שפעטער אויך שטודירט דיא אנדערע װיססענשאפטען, און איז בעריהמט אלס גרויסער העברייאישער גראמאטיקער און בעדייטענדער פילאזאף. צװישען זיינע מעהרערע ספרים איז זיין העברייאישע גראמאטיק „מעשה אפוד" און זיין פירוש אויף דעם „מורה נבוכים" אם בעסטען בעקאנט.

אין יאהר 1391 איז ער צוליעב דיא שרעקליכע פערפאלגונגען געצװאונגען געװארען אנצונעהמען דעם קריסטענטהום. ער האט שפעטער זיין גאנצען לעבען זיך ניט געקענט פערגעבען דיא דאזיגע זינד, װארום ער איז בעסער ניט אומגעקומען אויף קדוש השם. דיא „טבילה־װאסער" האט ער אנגערופען די „מים הזדונים". לאנג האט ער זיך מיט דער

נייער אמונה ניט געהאַלטען. ער האט אפּגעמאַכט מיט זיינעם א פריינד, אז זיי זאָלען פערלאַזען אייראָפּא און זיך בע־זעטצען אין ארץ ישראל. ער האט זיך בעדאַרפט טרעפען מיט זיין פריינד אויף א בעשטימטען פּלאַטץ, אבער צו זיין איבערראשונג האט ער דארטען זיין פריינד ניט געטראָפען. אנשטאַט דעם האט ער געקראָגען פון איהם א בריעף, וואו דער פריינד זיינער ערקלעהרט איהם, אז ער האט בעשלאָסען צו בלייבען ביי דער קריסטליכער אמונה. ער דערצעהלט איהם, אז ער האט זיך געטראָפען מיט פּאול־דע סאנטא־מאַריע, וועלכע האט איהם געעפענט זיינע אויגען און איהם איבערצייגט אין דער אמת'קייט פון קריסטענטהום. אין דעם דאָזיגען בריעף דערצעהלט ער אויך פון דיא גרויסע אמבי־ציעס פון פּאול דע־סאנטע מאַריע, וועלכער וועט מסתמא ווערען א קארדינאַל אדער דער פּאַבסט אליין.

פּרפיאט דוראן האט בעשלאָסען צו ענטפערען זיין פריינד איז א לאַנגען בריעף, אין וועלכען יעדער פּאַראַ־גראַף פאַנגט זיך אָן מיט די ווערטער: „אל תהי כאבותיך“ (דוא זאָלסט ניט זיין וויא דיינע עלטערען). אין דעם בריעף אַטאַקירט דוראן אַלע קריסטליכע דאָגמאַן, אבער ער טהוט עס מיט אזא עדעלער און פיינער איראָניע, אז פאר א היבשע צייט האבען דיא קריסטליכע פּריסטער דאָס אנגענומען פאר א פּראָפּאַגאַנדא פאר דעם קריסטענטהום. זיי האבען דארום דעם דאָזיגען בריעף פערשפּרייט אַלס פּראָפּאַגאַנדא ליטעראַ־טור אונטער דעם נאָמען: „אלטעקא־באַטעקא“. ערשט שפּע־טער האבען זיי זיך געכאַפּט, אז ער איז פול מיט לצנות און חוזק פון דיא קריסטליכע דאָגמען און האָבען איהם, דעם דאָזיגען בריעף, פעראורטהיילט צום פערברענען. דיא אידען דאָגעגען האבען געטאָהן זייער בעסטענס צו פערברייטען דעם „אל תהי כאבותיך“. יוסף בן שם־טוב, א געלעהר־טער און פילאָזאָף, האט זאָגאר אנגעשריעבען א פּירוש אויף איהם.

דא וועט בלויז געגעבען ווערען אייניגע אויסציגע פון דעם דאָזיגען בריעף:

אל תהי כאבותיך. וואס האבען געגלויבט אין אן איין־איינציגען גאט און האבען פון איהם בערויבט איר־גענד וועלכע מערהייט. זיי זיינען פערפיהרט געווען, ווען זיי האבען געזאגט: הער ישראל, גאט אונזער גאט איז איינער. זיי האבען געמיינט, אז איינער מיינט איינער, ניט קיין צו־זאמענגעשטעלטער אדער מעהרער וויא איינער. דוא ביזט ניט אזוי: גלויבסט אין איינס און דריי, אין איינעם וואס איז דריי און אין דריי וואס איז איינס. ניט דריי איינע נאך דיא אנדערע, נאר דריי צוזאמענגעשטעלטע און פעראייניגט גוף צו גוף. דאס מויל קען פון דעם ניט ריידען און דער אויער קען עס ניט בעגרייפען.

אל תהי כאבותיך. וואס האבען געגלויבט אין א גאט וואס קען ניט געענדערט ווערען אין קיין שום אופן. זיי זיינען פערפיהרט געווען, ווען זיי האבען געזאגט: איך גאט קען ניט געענדערט ווערען. זיי האבען איהם בערויבט פון אירגענד וועלכער קערפערליכקייט און האבען איהם גע־מאכט צום פשוטען, ריינעם שכל. זיי האבען אויסגעטייטשט דיא פסוקים פון דער תורה, אז זיי זאלען שטימען מיט'ן שכל. ניין, דוא ביסט ניט אזוי. דוא בערויבסט איהם ניט פון קערפערליכקייט, חס ושלום. דוא גלויבסט, אז ער האט זיך אין איינע פון זיינע געשטאלטען פערקליידט אין פלייש, ניט אין גאנצען ער, נאר בלויז א דריטעל פון איהם. ער האט געלאזען פערגיסען זיין בלוט ווי וואסער, כדי זיין פאלק פון זינד אויסצולייזען. דאנק איהם און לויב איהם פאר דעם חסד, וואס ער האט דיר געטאהן דיר צו העלפען און דיר צו רעטען. ער האט געביך אליץ געליטען פון דיינטוועגען, קיין אנדער וועג האט זיין חכמה ניט געפונען. וויא אזוי דיר צו רעטען. גלויב, אז דיא ריינע יונגפרוי איז געבליבען יונגפרוי אויך נאכדעם וויא זיא האט פערשוואנגערט. אויך נאכדעם וויא זיא האט געבוירען אהן יסורים און אהן וועהעניסען. פרעג ניט קיין קשיות, וויא אזוי קען א קערפער ארויס און אריין און אליץ זאל בלייבען וויא געוועזן.

אל תהי כאבותיך, וואס האבען זיך פערטיעפט

אין דיא ספּורים פון דער וועלט־שעפּפונג און האָבען דאַר־טען געזוכט אויסצוגעפינען דיא סודות. וועלכע זאָלען זיין אין איינפערשטענדניס מיט דער פילאָזאָפיע; וואָס האָבען דערקלעהרט דעם גן־עדן און דעם גהינום, דיא טייכען, דעם בוים פון וויסען, וועגען אדם און חוה, וועגען דעם שלאַנג און דיא פעלענע העמדער. ניין, דוא דאַרפסט עס ניט. דוא דאַרפסט זיך ניט גריבלען און זוכען, פאַר דיר איז אַלץ קלאָהר און פּשוט. דוא נעהמסט אַלץ וויא עס שטעהט געשריבען. נאַר דוא לייגסט צו עטוואָס וואָס שטעהט ניט געשריבען. דוא לייגסט צו, אז פאַר זיין זינד איז אדם הראשון איבער־געגעבען געוואָרען אין דיא הענד פון שטן, ביז וואַנען דער ערלייזער האָט איהם מיט זיין טויט אויסגעלייזט... ער האָט איהם אויסגעלייזט פון אַ שטראַף, וואָס איז אין פּסוק ניט דערמאַנט און האָט איהם ניט אויסגעלייזט פון דיא קללות וואָס ווערען אין פּסוק יע דערמאַנט...

אל תהי כאבותיך. וואָס האָבען זיך פערלאָזען אויפן שכל און האָבען זיך אָפּגעגעבען מיט וויססענשאַפטען און פילאָזאָפיע; זיי האָבען אויסגעבויט גאַנצע פּאַלאַסטען אויף דיא נאַרישקייטען פון שכל. זיי זיינען פערפיהרט און פערנאַרישט געוועזען, ברודער. געה ניט אין זייערע וועגען. דוא דאַרפסט עס ניט. גלויב אין אַ טאַטען. וואָס איז זיך אַ זוהן און אין אַ זוהן, וואָס איז זיך אַ טאַטען...

אל תהי כאבותיך וואָס האַלטען זיך אַן משה׳ס תורה, זיי היטען אָפּ דיא פערבאָטען און דיא פערזאַגען... דוא דאַרפסט עס ניט, דאָס קען דיר נאָך ברייננען צו שאַנדע. זיי ניט מל דיינע קינדער, עס טרפות, טהו וואָס דיין האַרץ געלוסט און לעב אַ טאָג.

אל תהי כאבותיך. וואָס האָבען געזאָגט, אַז דיא ביינער פון אַ עזעל זיינען ריין און דיא ביינער פון כהן־גדול זיינען אונריין. ניין, דוא ביסט ניט אַזוי. געה אויפן „מאַר־היליניק“ און נעהם זיך מענשליכע ביינער און מאַך דיר דערפון הייליגטהימער... זוך דיא טויטע און וואָס בלייבט פון זיי.

נעהם דיר א ביינדיל וויא א גערשט דיא גרויס און שעטץ עס
וויא אן אבן־טוב, פערהייליג עס און קוש עס.

* * *

א חוץ דעם „אל תהי כאבותיך“ האט פראפיאט דוראן
אויך אנגעשריבען דעם ספר „כלמת הגויים“, וואו די קריסט־
ליכע דאגמען ווערען בעקעמפפט און בעהאנדעלט אין א מעהר
ערנסטען טאן.

XIX.

ר׳ חסדאי קרשקש. זיין קאמפּף נעגען דעם אריסטאטעליאניזם, הויפּט־זעכליך נעגען די אידישע אריסטאטעליאנער ווי דער רמב״ם און דער רלב״ג. זיין קאמפּף געגען די דאגמען פון קריסטענטהום און זיין „בטול עקרי הנוצרים״. זיין איינפלוס אויף שפּינאזא׳ן.

ר׳ חסדאי בר׳ אברהם קרשקש (קרעשקאש) איז געבארען געווארן אין בארצעלאנא, שפּאניען, אין יאהר 1340 און איז געשטארבען אין 1410. ער האט אפּגעשטאמט פון א פאמיליע פון גרויסע תלמודיסטען און רייכע מענשען. ער אליין איז אויך געווען א גרויסער תלמודיסט און רייכער מאן. זיין רבי אין תלמוד איז געווען דער בעריהמטער תלמודיסט און אויך פילאזאף ר׳ ניסים פון גירונדי (דער ר״ן). צווישען זיינע נאהענטע פריינד און חברים זיינען געווען דער עלטערער ריב״ש און דער אינגערער ״אפודי״. אין דער וויענער אויסגאבע פון זיין ווערק „אור ה׳״ געפינען זיך אויף׳ן שער די ווערטער „שחיה רב בסרגוסא בשעת השמד״ (וועלכער איז געווען דער רב אין סאראגאסא אין דער צייט פון דעם שמד). אבער עס איז א צווייפעל צי ער איז איבערהויפּט ווען עס איז געווען דער אפיציעלער רב פון סאראגאסא. די דאזיגע שטעלע איז דאמאלס פערנומען געווארען פון דעם ריב״ש.

אזוי צי אזוי, זיין נאמען און בעדייטונג אלס תלמודיסט איז געווען זעהר שטארק פערשפּרייט און צו איהם ווי צו דעם

ריב"ש פלעגען זיך די רבנים פון די נעהענטערע און ווייטערע אידישע קהלות ווענדען מיט אלערליי שאלות ותשובות.

זיין רייכקייט און זיין אנזעהן אלס געלעהרטער אפילו צווישען ניט־אידען האט איהם ניט גערעטעט פון די פער־פאלגונגען און די ערנידרונגען, וואס די שפאנישע אידען האבען געהאט אויסצושטעהן. צוליעב א בלבול האט מען איהם אין יאהר 1378 ארייננעזעצט אין תפיסה. אין 1391 איז זיין איינציגער זוהן אומגעקומען אויף קדוש השם, ווייל ער האט זיך ענטזאגט אנצונעהמען דעם קריסטענטהום.

די אלע צרות און ליידען האבען אבער ניט אפגעשוואכט זיין איבערגעבענהייט צו דער אמונה פון זיינע עלטערן, וועלכע ער האט געזוכט צו פערטהיידיגען מיט אלע זיינע אויסערגע־וועהנליכע פעהיגקייטען. די געפאהר פאר דעם יודענטהום איז געווען א דאפעלטע. פון איין זייט זיינען די יסודות פון דער אידישער אמונה אונטערגעגראבען געווארען פון דער ארי־סטאטעלישער פילאזאפיע, פון די עקסטרעמע תלמידים פון דעם רמב"ם און דעם רלב"ג; פון דעם צווייטען זייט איז זי געשטעלט געווארען אין געפאהר דורך די משומדים און די מוסרים, וואס האבען זיך דאן פארמעהרט. ר' חסדאי קרשקש האט זיך ארייננעווארפען אין קאמפף געגען די ביידע געפאה־רען, פון איין זייט פיהרענדיג א פאלעמיק געגען דעם רמב"ם, רלב"ג און דעם גאנצען אריסטאטעליאניזם און פון דעם אנ־דערען זייט געגען דער מכה פון די משומדים. געגען דעם אריסטאטעליאניזם איז ער ארויסגעטראטען מיט זיין ספר „אור ה'" (גאט'ס ליכט), וועלכען ער האט אנגעשריבען אין א קורצען, קלאהרען העברעאיש. געגען דער משומדים־מכה און די טענות פון די משומדים איז ער ארוים מיט זיין ספר „בטול עקרי הנוצרים" (די צושטערונג פון די קריסטליכע דאגמען), וועלכען ער האט אנגעשריבען אין שפאניש און וועלכער איז איבערזעצט געווארען פון ר' י ו ס ף ב ן ש ם ־ ט ו ב.

ר' חסדאי קרשקש בעקעמפפט דעם אריסטאָטעליאַניזם ווי א גלויביגער, פרומער איד, אבער ער בענוצט זיך דערביי מיט די וואפען פון די פילאָזאָפען גופא. ניט דערפאר טויג ניט דער אריסטאָטעליאַניזם, ווייל ער שטימט ניט איין מיט אידישקייט; ניט דערפאר טויג ער ניט, ווייל ער קען אראָפּ־פיהרען די אידישע יונגע לייט פון דעם רעכטען וועג, ווי דאס איז געווען די טענה פון דעם רשב"א און די אנדערע געגנער פון דער פילאָזאָפיע. לויט קרשקש טויג דער אריסטאָ־טעליאַניזם ניט דערפאר, ווייל ער איז אין עצם ניט דער אמת, ווייל זיינע בעווייזע זיינען קיינע בעווייזע ניט, ווייל זיינע הנחות זיינען ניט בעגרינדעט. דער מאָטיוו פון קרשקש'עס קאמפף געגען דעם אריסטאטעליאַניזם איז אהן ספק געווען זיין גרויסע איבערגעבענהייט און זיין טיעפער גלויבען אין דעם יודענטהום, אבער די מעטהאָדען און די מיטלען וועלכע ער געברויכט זיינען פון א פילאָזאָף. ער בעקעמפפט דעם אריסטאָטעליאַניזם מיט זיין אייגענער וואפע, מיט דער לאָגיק. ער בעווייזט מיט דער הילף פון לאָ־גיק, אז די מענשליכע לאָגיק איז גאר ניט ווערטה, ווען עס קומט צו אזעלכע פראגען. ער זוכט צו בעווייזען, אז די אלע לאָגישע בעווייזע וואָס די אריסטאָטעליאנער ברענגען צו בע־גרינדען די עקזיסטענץ פון גאָט, זיין איינהייט און אזוי ווייטער, זיינען גאר ניט ווערטה: זיי בעווייזען קיין זאך ניט.

דער רמב"ם אין זיין „מורה נבוכים" ברענגט זעקס און צוואנציג „הקדמות" אדער הנחות „פון די פילאָזאָפען". צו די דאָזיגע זעקס און דרייסיג „הקדמות" ברענגט דער רמב"ם נאָך זעקס אייגענע „מופתים" אדער בעווייזע. אויף דעם גרונד פון די דאָזיגע צווי און דרייסיג „הקדמות", אקסיאָמען און טהעאָרעמען, בויט דער רמב"ם אויף זיין גאנצען בנין. אייג־ציגווייז צוגלידערט קרשקש די דאָזיגע הקדמות, און מיט א אהן־רחמנות'דיגער און שאַרפער קריטיק בעווייזט ער ווי גרונדלאָז און אונבעגרינדעט דעם רמב"ם'ס יסודות זיינען. „דער רמב"ם און אפילו זיינע שיחות חולין זיינען אונז טייער

און ליעב, אָבער דער אמת איז אונז ליעבער". זאָגט קרשקש וועגען דעם רמב"ם.*)

דעם רמב"ם'ס בעוויז, דער אריסטאָטעליאַנישער בעוויז, פון גאָטס עקזיסטענץ ווערט בעגרינדעט אויף דער אונמעגליכ־קייט פון אַן אונענדליכקייט. יעדע זאַך וואָס איז אין בעוועגונג מוז האָבען אַ בעוועגער. דער בעוועגער אַ צווייטען, ד ער צוויי־טער אַ דריטען ביז דער אונענדליכקייט. אָבער אַזוי ווי קיין אונענדליכקייט עקזיסטירט ניט אין דער ווירקליכקייט, מוזען מיר סוף כל סוף קומען צו אַן ערסטען בעוועגער, וואָס איז אַליין בעוועגלאָז. דער דאָזיגער בעוועגלאָזער בעוועגער איז גאָט. קרשקש טענה'ט, אַז אַן אונענדליכקייט קען יאָ עקזיסטי־רען, און אַז ממילא איז דער גאַנצער בעוויז צוזאַמען מיט די שליסע פון איהם גאָר ניט ווערטה. אויף דעם זעלבען וועג צור־שטערט קרשקש דעם רמב"ם'ס בעוויז וועגען גאָט'ס איינ־הייט. אונענדליכקייט אין חלל (רוים) קען עקזיסטירען און עקזיסטירט. עס איז דאַרום מעגליך די עקזיסטענץ פון אַן אונענדליכע צאָהל וועלטען, וועלכע מוזען ניט על פי לאָגיק דוקא זיין בעשאַפען פון איין איינציגען גאָט.

דער מענשליכער שכל און די מענשליכע לאָגיק איז ניט אונפעהלבאַר. דער מענשליכער שכל איז ניט אימשטאַנד צו פאַרענטפערען די דאָזיגע פראַגען, אָבער דאָס וואָס דער מענש־ליכער שכל קען אונז ניט געבען, גיט אונז די אמונה. זי, די אמונה, לערנט אונז ניט אַזעלכע זאַכען, וואָס זיינען געגען דעם שכל. מען קען ניט און מען דאַרף ניט גלויבען אין זאַכען, וואָס זיינען געגען שכל, אָבער דאָס מיינט נאָך ניט, אַז מען קען ניט גלויבען אין זאַכען, וואָס דער שכל איז ניט ביכולת צו בעווייזען.

קרשקש בעקעמפפט אין אַלגעמיין דעם אינטעלעקטואַ־ליזם פון די אריסטאָטעליאַנער, לויט וועלכען גאָט אַליין איז דורכאויס ריינער שכל, און אַז דאָס העכסטע אין מענשען

*) דברי הרב רבינו ושיחות חולין שלו חביבים עלינו ואהובים אצלנו, הנה האמת אהוב יותר (הקדמה, אור ה').

איז זיין שכל. וועלכער קען זיך ערווערבען אונשטערב־ליכקייט בלויז דורך דעם, וואָס זיין שכל פעראייניגט זיך מיט דעם אלגעמיינעם וועלט־שכל. בעגרינדענדיג זיך אויף דעם איז דער רמב"ם מיט אלע אנדערע אריסטאָטעליאַנער געקומען צום שלום, אז בלויז דער דאָזיגער מענש איז זוכה צו אונשטערבליכקייט, וועלכער האָט ענטוויקעלט זיין שכל. וואָס מעהר איינעמס שכל איז ענטוויקעלט און פערפאָל־קאָמט, אלץ מעהר ווערט ער פאראייניגט מיט דעם וועלט־שכל, אלץ א העכערע מדרגה פון „השארת הנפש" דערגרייכט ער. לויט דעם קומט אויס, אז דער מענש, וואָס גיט זיך אָפּ מיט מאטהעמאטיק, למשל, איז גיכער זוכה צו אונ־שטערבליכקייט ווי דער פרומער און דער גוטער. קרשקש איז ניט צופריעדען מיט דער דאָזיגער לעהרע, וואָס די פילאָזאָפען האָבען זיך אויסגעטראַכט. גאָט אליין, מיינט קרשקש, איז ניט בלויז ריינער שכל אין זיין נאטור. ער איז דערצו אויך גוטסקייט און ליעבע, וואָס עס פיהרט דערצו, אז ער זאָל וועלען טהאָן גוטס צו די ברואים. גאָט'ס גרעסטע הנאה בע־שטעהט ניט אין דעם, ווי די אריסטאָטעליאַנער ווילען האָבען, וואָס ער איז זיך בעוואוסט אין זיין אונבעגרעניצטען אלל־וויסען, נאָר אויך אין זיין אונענדליכער ליעבע און גוטס־קייט. ליעבע און ניט וויסען איז דער בונד צווישען גאָט און מענשען.

קרשקש בעקעמפפט דעם רמב"ם אין אלע וויכטיגע פונקטען. ער באַקעמפפט דעם רמב"ם'ס לעהרע וועגען גאָט'ס אטריבוטען. דער רמב"ם בעהויפּטעט, אז מען קען וועגען גאָט ניט זאָגען קיין זאך פּאָזיטיוועס, נור בלויז נעגאטיוועס. מען קען ניט, למשל, זאָגען, אז גאָט איז עקזיסטירענד, נאָר מען דאַרף זאָגען, אז ער איז ניט ניט־עקזיסטירענד. קרשקש רופט עס אָן א שפּיעל אין ווערטער, ווארים אז מען זאָגט, אז גאָט איז ניט ניט־עקזיסטירענד מיינט דאָך עס סאי ווי סאי, אז ער עקזיסטירט. טאָ פאר וואָס זאָל מען ניט זאָגען, אז גאָט עקזיסטירט? וואו איז דער חילוק? אויך איז קרשקש ניט איינפערשטאַנען מיט'ן רמב"ם, אז גאָט'ס אטריבוטען זיינען

ניט בלויז אנדערש אין דער מדרגה, נאָר אויך אַנדערש אין מין. גאָט'ס קענען, גאָט'ס וויסען און אזוי ווייטער זיינען אין גאַנצען אנדערש ווי אונזער קענען און וויסען. קרשקש האלט דאַ מיט'ן רלב"ג, אז זיי זיינען בלויז אנדערש אין מדרגה, אבער ניט אנדערש אין מין. גאָט'ס וויסען איז אונענדליך העכער און קלערער ווי אונזערער אבער ניט קיין אַנדערער, ווארים אז ניט קען דאָך זיין, אז גאָט'ס וויסען איז גאָר דאס וואס מיר רופען אונוויסען.

דאַ איז ניט דער פּלאַץ מאריך צו זיין וועגען קרשקש'ס פילאָזאָפיע אין אַלע איהרע איינצעלהייטען. זיין גרעסטע בעדייטונג בעשטעהט אין דעם, וואס ער איז געווען דער ערשטער צווישען אידען, וועלכער האָט זיך ערלויבט ארונטערצורייסען דעם גאַנצען אריסטאָטעליאניזם, וואס האָט פאר גאַנצע יאָהר־הונדערטע פּעדשקלאָפט די מוחות פון אלע דענקער, סאַי פון די אידישע און סאַי פון די ניט־אידישע. ער איז דער אידישער ג י א ר ד א נ א ב ר ו נ א.

זיין איינפלוס אויף דער אַלגעמיינער פילאָזאָפיע איז פיעל ווענינער ווי מען האָט געקענט ערווארטען. פיעלע פון די אידישע פילאָזאָפען נאָך איהם האָבען בעטראַכט זיין ארויסטרעטען גענען אריסטאָטעלם און נעגען די אריסטאָטעליאנער אלס א חוצפה. מאַנכע פון דעם רמב"ם'ס חסידים האָבען איהם אַנגערופען נאַר און פאנטאזיאָר. עס איז אָבער איצטער פעסטגעשטעלט געוואָרען פון י א ע ל' ען, אז ש פ י נ א ז א איז זעהר שטאַרק בעאיינפלוסט געוואָרען פון קרשקש און זיינע לעהרען וועגען די אטריבוטען און וועגען פרייען ווילען. שפינאָזא ווי קרשקש זיינען מעהר נוטה צום געדאנק, אז דער מענש בעזיצט ניט קיין פאָלשטענדיגען פרייען ווילען. אז דעם מענשען'ס טהאטען זיינען אונטערוואָרפען דעם געזעץ פון אורזאכען און פאָלגען. און שפינאָזא ווי קרשקש זוכען אויף דעם זעלבען וועג צו פערענטפערען די סתירה צווישען גאָט'ס וויסען און דעם מענשליכען פרייען ווילען.

קרשקש טרעט אויך ארוים גענען דעם רמב"ס'ס דריי־

צעהן „עיקרים“. וועגען מאגכע פון די דאזיגע עיקרים זאגט קרשקש, אז כאטש זיי זיינען אזעלכע זאכען, וואס יעדער איד דארף אין זיי גלויבען, אבער דער וואס גלויבט אין זיי ניט קען ניט אנגערופען ווערען קיין אפיקורס.

* * *

מיט דעם זעלבען טאן פון געלעהרטען און פילאזאף ווי קרשקש בעקעמפפט דעם אריסטאטעליאניזם בעקעמפפט ער אויך די דאגמען פון קריסטענטהום. ער לאכט ניט און חוזק'ט ניט. ער בעהאנדעלט די פראגען ערנסט. זיין אפ־האנדלונג איז מעהר א פערטהיידיגונג פון יודענטהום ווי אן אטאקע אויף דעם קריסטענטהום. זיין „בטול עקרי הנוצרים“ איז איינגעטהיילט אין צעהן שערים אדער קאפיטלען און יע־דער קאפיטל בעהאנדעלט א בעזונדערע דאגמע.

דער ערשטער קאפיטעל רעדט וועגען דער זינד פון אדם הראשון און זיין בעשטראפונג. אין צווייטען קאפיטעל ווערט גערעדט וועגען יעזוס'עס טוידט אלס ערלייזונג פון דער זינד. דער דריטער קאפיטעל רעדט וועגען דער דריי־איינינג־קייט. דער פיערטער וועגען יעזוס'עס פערקערפערונג. דאן וועגען מאריע, וואס איז געבליבען א בתולה; וועגען דער בע־דייטונג פון דער טבילה־וואסער; וועגען משיח'ן און וועגען דער נייער תורה וואס איז געגעבען געווארען.

XX.

די פאלעמישע ליטעראטור אין די דייטשע און די סלאווישע לענדער. ליפמאן מילהויזען און זיין „ספר הנצחון". דער קאראאים יצחק בן אברהם טראקי. זיין קלאסישע ווערק „חזוק אמונה". זיין קריטיק פון דעם „ברית חדשה" און זיין איינפלוס אויף די קריסטליכע פריידענקער ווי וואלטער און דייוויד פרידריך שטרויס.

די פאלעמישע ליטעראטור ביי די אידען אין די דייטשע און די סלאווישע לענדער האט זיך אנגעפאנגען צו ענטוויקלען פיעל שפעטער ווי צווישען די אידען פון שפאניען און דרום־פראנקרייך. דאס איז צו ערקלעהרען דערמיט וואס זייער פאליטישע און עקאנאמישע לאגע איז געווען אזוי שלעכט, אז זיי האבען ניט געהאט דעם מוטה און דעם נויטיגען געדולד ארויסצוטרעטען געגען די אלע פערלוימדער און די בעשמוצער פון יודענטהום, וועלכע האבען זיך דארטען. איבערהויפט אין דייטשלאנד, שטארק פארמעהרט. דערצו איז זייער קולטורעלער צושטאנד בכלל געווען אויף א ניעדריגערע מדרגה. זיי זיינען וועניג געווען בעקאנט מיט דער פילאזאפיע פון יענער צייט און בלויז יחידי סגולה זיינען געווען בעקאנט מיט דער דאמאלסדיגער וויסענשאפטליכער שפראך, מיט לאטייניש. זיי האבען פשוט ניט בעזעסען די נויטהינע וואפען צו אזא קאמפף. עס האט זיי געפעהלט דער נויטהיגער וויסען.

דער ערשטער פאלעמישער שרייבער פון דייטשלאנד, וועמעס שריפטען עס זיינען געבליבען, איז געווען ליפמאן

מ י ל ה ו י ז ע ן. ער איז געווען אן עסטרייכער. ער האט געלעבט אין ענדע פערצעהנטען און אין אנפאנג פופצעהנטען יאהרהונדערט אין ק ר א ק א און אין פ ר א ג. אין יאהר 1399 איז ער מיט פיעלע אנדערע אידען אריינגעווארפען גע־ווארען אין תפיסה צוליעב א מסירה פון א געוויסען משומד פ ע ט ע ר. אז זיי האבען בעליידיגט דעם קריסטענטהום. עטליכע און זיעבציג אידען זיינען צוליעב דער דאזיגער מסירה ערמארדעט געווארען דורך פערברענען. מילהויזען איז געווען דער איינציגער. וואס האט זיך גערעטעט פון טויט.

ל י פ מ א ן מ י ל ה ו י ז ע ן איז דער פערפאסער פון „ספר הנצחון" (דער בוך פון זיעג). אין דעם דאזיגען ספר פאלעמיזירט מילהויזען ניט בלויז געגען דעם קריסטענטהום און די קריסטליכע דאגמען, נאר אויך געגען די קאראאימען און די אטהעאיסטען. זיין ארט שרייבען און די גאנצע צוזא־מענשטעלונג פון דעם „ספר הנצחון" שמעקט גאנץ שטארק מיט מגידות און א היבש ביסעל בטלנות. דאס איז א מין דרוש אויף יעדען טאג, און יעדער דרוש פאנגט זיך אן מיט א פסוק.

ווי עס ווייזט אויס איז ער אבער געווען גוט בעקאנט ניט בלויז מיט דעם „ברית חדשה", וואס דאס איז געווען א זעל־טענהייט צווישען די דייטשע תלמודיסטען, נאר אויך מיט דער אידיש־שפאנישער פילאזאפיע, און ער ציטירט אפט דעם רמב"ם, אבן עזרא, סעדיה גאון און אנדערע.

זיינע ארגומענטען געגען קריסטענטהום זיינען גאנץ שטארקע, אבער זיי זיינען צו־ווארפען אהן א סדר און א סיסטעם. זיין ארגומענט געגען יעזוס'עס געטליכקייט לויי־טעט: „אויב גאט וואלטווירקליך וועלען אראפלאזען זיך אויף דער ערד אין דעם געשטאלט פון א מענשען, וואלט ער אין זיין אל־קענער געקענט געפינען אן אנדער וועג און ניט דארפען געבוירען ווערען דורך א פרוי". וועגען דער קריסט־ליכער בעהויפטונג, אז י ע ז ו ס האט מיט זיין טויט אויס־געלייזט פון אייביגער פערדאמונג די צדיקים פון די דורות וואס האבען געלעבט פאר איהם, פרעגט מילהויזען: „פאר

וואס האט גאט אין זיין גוטסקייט ניט געמאכט, אז יעזוס זאל געבארען ווערען פריהער און פערשפארען די ליידען פון די פרומע פון יענע פיעלע דורות פאר א זינד, וואס זיי זיינען ניט בעגאנגען?"

דער „ספר הנצחון" איז איבערזעצט געווארען אין לאטיין און ער האט ארויסגערופען געגען זיך א גאנצע ליטעראטור. קריסטליכע בישאפען און קריסטליכע געלעהרטע האבען גע־פונען פאר נויטיג צו פערענטפערען זיינע קשיות און ווידער־לעגען זיינע ארגומענטען.

דער וויכטיגסטער און דער בעדייטענדסטער פאלעמי־שער ספר געגען קריסטענטהום אין דער גאנצער העברעאישער ליטעראטור איז פערפאסט געווארען פון א קאראאים, י צ ח ק ב ן א ב ר ה ם ט ר א ק י.

יצחק בן אברהם איז געבארען געווארען אין ט ר א ק י, ווילנער גובערניע, אין יאהר 1533, און איז דארטען גע־שטארבען אין יאהר 1594. זיין רבי אין תנ"ך און אין דער העברעאישער ליטעראטור איז געוועזן דער געלעהרטער קא־ראאים צ פ נ י ה ב ן מ ר ד כ י. די לאטיינישע און די פוילישע שפראכען מיט זייערע ליטעראטורען האט ער געלע־רענט פון קריסטליכע לעהרער. ער האט אויך געהאט א היב־שע ידיעה אין דער פילאזאפיע און איז געוועזן גוט בעקאנט ניט בלויז מיט דעם „ברית חדשה", נאר אויך מיט דער קריסטליכער טעאלאגיע און מיט די לעהרען פון די אלע פער־שיעדענע קריסטליכע סעקטען.

קומענדיג אין נאהענטער בעריהרונג מיט דער קריסטלי־כער אריסטאקראטיע, מיט זייערע געלעהרטע און גייסטליכע, דערצעהלט ער אין זיין הקדמה, איז איהם אפט אויסגעקומען צו הערען, ווי זיי פלעגען מאכען חוזק פון דער אידישער אמונה. איהם פלעגט אויסקומען צו הערען זייערע טענות גע־גען דעם יודענטהום און ווי זיי פלעגען זיך דערביי נאך שטי־צען אויף פסוקים פון דער אידישער תורה און פון די אידישע נביאים גופא. דאס האט איהם בעוואויגען צו שרייבען זיין

ספר, וועלכען ער האט א נאמען געגעבען „חזוק אמונה“ (די פערשטארקונג פון גלויבען).

דער „חזוק אמונה“ בעשטעהט פון הונדערט קאפּיטלען און איז איינגעטהיילט אין צוויי טהייל. אין די ערשטע דריי און פערציג קאפּיטלען זוכט דער מחבר צו פארענטפערן די אלע טענות, וואס די קריסטען האבען געגען דעם יודענטהום. פון דעם פיער און פערציגסטען ביז דעם פופציגסטען קאפּי־טעל שטעלט ער ארויס זיינע טענות געגען דעם קריסטענטהום. די לעצטע ניין און פערציג קאפּיטלען זיינען א קריטיק איבער דעם ברית ה׳שה׳, וואו דער מחבר פון דעם „חזוק אמונה“ זוכט צו בעווייזען, אז די צוזאמענשטעלער פון דעם „ברית חדשה“ זיינען געווען גרויסע פראסטאקעס און האבען פאלש ציטירט די פסוקים פון דער תורה און פון די נביאים. א חוץ דעם זוכט ער צו בעווייזען, אז זיי זיינען זיך איינע די אנדערע סותר און ווייסען אליין ניט וואס זיי ווילען.

דער „חזוק אמונה“ איז א מייסטער־ווערק. די שפּראך איז קורץ און לייכט. זיין קריטיק פון דעם ברית חדשה איז במעט מאדערנע וויסענשאפטליך. דער איינציגער פעהלער זיינער איז, וואס ער וויעדערהאלט זיך צו אפט.

דער „חזוק אמונה“ איז איבערזעצט געווארען אין לאטייניש, דייטש, ענגליש און אין אנדערע שפראכען און איז געווארען אן אונערשעפּליכער קוואל פאר די קריסטליכע פריידענקער. וואלטער אין זיינע אטאקען געגען דעם קריסטענטהום האט זיך בענוצט מיט די ארגומענטען און די קריטיק פון דעם מחבר פון „חזוק אמונה“, ווען ער ציטירט. דער קריסטליכער געלעהרטער און פארשער דייוויד פריעדריך שטרויס האט זיך מיט איהם בענוצט אין זיין ווערק „דאס לעבען פון יעזוס“. דער „חזוק אמונה“ האט דורך דעם געקראגען אן אלגעמיינע וועלט־בעדייטונג.

די תלמודישע אידען האבען גאר פארגעסען, אז דער מחבר איז א קאראאים, און האבען זיך אויף איהם ארויפ־געווארפען ווי אויף אן אבן טוב. דער „חזוק אמונה“ איז גע־

ווארען א מין טעקסט־בוד פון פאלעמיקס געגען קריסטענ־טהום. אין מאנכע אויסגאבען איז אויסגעלאזען געווארען דער פאקט, אז דער מהבר איז געווען א קאראאים. אין דער לייפציגער אויסגאבע פון 1857 שטעהט אויפ׳ן שער מ ר ב י י צ ח ק ב ן א ב ר ה ם, און אנשטאט „איש טראקי“ האט מען אוועקגעשטעלט „איש קראקא“. א תלמודישער שרייבער האט זאגאר אריינגעשמוגעלט אין טעקסט אויסציגע פון די תלמודישע שרייבער.

די ארגומענטען, וואס דער מחבר פון „חזוק אמונה“ גע־ברויכט געגען די משיחות פון יעזוס׳ען זיינען ניט קיין נייע. זיי זיינען אונז שוין בעקאנט פון די פריהערדיגע פאלעמישע שרייבער. די הויפט טענה בעשטעהט אין דעם, וואס מיט דעם אנקומען פון משיח׳ן דארפען, לויט די הבטחות פון די נביאים, אלע מלחמות פערשווינדען. מיט דעם אנקומען פון יעזוס׳ען זיינען די מלחמות און די בלוט־פערגיסונגען ניט נאר מעהר, נאר אפטער און נאך ברוטאלער. אויב מען זאל גלויבען אין די נביאים, און די קריסטען בעהויפטען דאך אז פערשוואונדען געווארען, נאר, אדרבא, זיי זיינען געווארען זיי גלויבען, דאן קען י ע ז ו ס ניט זיין דער ערווארטעטער משיח. נאך מעהר, יעזוס זאגט אויף זיך: „מיינט ניט, אז איך בין געקומען ברייגען פריעדען אויף דער וועלט. איך ברייננ דעם שווערד, וואס וועט פערנאנדערטהיילען א זוהן פון א פאטער, א טאכטער פון איהר פאטער און א שנור פון איהר שוויגער.“

ווייטער פרעגט דער מחבר, „וואס פאר א שייכות האט יעזוס מיט דער פאמיליע פון דוד? שוין אפגערעדט דערפון, וואס זיין יחוס־צעטעל ווי עס ווערט אנגעגעבען פון מ א ט־ה י א ו ס, שטימט ניט מיט דעם יחוס־צעטעל, וואס ל ו ק ו ס גיט אן, שוין אפגעזעהן דערפון, איז דאך דער דאזיגער יחוס־צעטעל דער יחוס פון י ו ס ף׳ען, וועלכער איז אבער ניט דער פאטער פון יעזוס׳ען. יעזוס איז דאך געבארען געווארען פון היילינען גייסט, ווען מרים איז נאך געווען א בתולה, טא וואס פאר א שייכות האט דער יחוס פון יוסף׳ען, וועלכער איז ניט

דער פאטער פון יעזוס'ן, מיט יעזוס'ן? (לפי זה אין יחום יוסף מועיל לישו כלום). אויב מען זאל גלויבען אין די נביאים, און די קריסטען בעהויפטען דאך, אז זיי גלויבען, דאן קען יעזוס ניט זיין דער משיח, ווייל ער שטאמט ניט פון דער פאמיליע דוד.

די אידען ווערען בעשולדיגט, אז זיי האבען געפייניגט און געקרייציגט יעזוס'ען. פרעגט זיך: האבען זיי עס געטהאן מיט יעזוס'עס ווילען אדער געגען זיין ווילען? אויב זיי האבען עס געטהאן מיט זיין ווילען, הייסט דאס עס, אז זיי האבען געטהאן דעם ווילען פון גאט, ווארום איהר קריסטען בעהויפטעט דאך, אז יעזוס איז גאט. דערפאר קומט דאך זיי ניט צו בעשטראפען, נאר פארקעהרט, צו בעלוינען. אגב, אויב זיי האבען עס געטהאן מיט זיין ווילען, טא פאר וואס איז ער געווען אזוי טרויעריג און האט געבעטען, אז דעם ראזינגען כוס זאל מען איהם ניט געבען? פאר וואס האט ער אויסגעשריען „גאט, מיין גאט, ווארום האסטו מיר פערלאזען?" ווי קען גאט פערלאזען גאט? אויב ווידער די פייניגונגען און די קרייציגונג איז געטהאן געווארען געגען זיין ווילען, און ער האט די אלע יסורים געליטען איבער געוואלט, טא וואס איז ער פאר א גאט, וואס קען זיך אליין ניט העלפען? (חזוק אמונה, פרק מ"ז).

מען קען פרעגען די קריסטען: איהר גלויבט זעהר שטארק אין יעזוסען, אבער איהר גלויבט ניט אין די ווערטער פון איהם און פון זיינע שלוחים און איהר פאלגט ניט, וואס ער און זיי האבען אייך געלערענט. ערסטענס, ער רופט זיך אין ערגעץ ניט גאט. ער רופט זיך „מענשען־קינד", און איהר רופט איהם גאט, וואס ער האט אייך אין ערגעץ ניט בעפוילען. צווייטענס, יעזוס זאגט: מיינט ניט, אז איך בין געקומען צושטערען די תורה און די נביאים. איך בין געקומען זיי ערהאלטען. הימעל און ערד וועלען בטל ווערען און אפילו איין אות פון דער תורה וועט ניט בטל ווערן", און איהר גלויבט, אז משה'ס תורה איז בטל געווארען. דריטענס, ווען דער רייכער מאן האט געפרעגט יעזוס'ען, וואס דארף איך

טהאן כדי איך זאל זוכה זיין צום אייביגען לעבען. האט ער געענטפערט: היט די מצוות: מארד ניט, זיי ניט מזנה, זאג ניט קיין פאלשע עדות, גיב כבוד דיין פאטער און מוטער און ליעב דיין חבר ווי זיך זעלבסט. דערפון איז צו זעהן, אז יעזוס האט געפאדערט צו טהאן די מצוות אום זוכה צו זיין צום אייביגען לעבען, וועהרענד איהר גלויבט, אז נאר דורך גלויבען אין יעזוס'ען קען מען דאס ערררייכען. יעזוס האט געלערענט, אז מען גיט דיר א פאטש אין איין באק, זאלסטו איהם דערלאנגען די צווייטע באק, אז מען נעהמט ביי דיר דעם אויבער־ראק, גיב איהם אויך די העמד. איך האב נאך ניט גערטראפען קיין קריסט, וואס זאל עס טהאן. (חזוק אמונה, פרק מ"ט).

אין דעם פופציגסטען קאפיטעל פערברייטעט זיך דער מחבר פון „חזוק אמונה" ווענען די דאזיגע פונקטען און זוכט צו בעווייזען, אז דער קריסטענטהום פון הייגט איז אין גאנצען ניט דער קריסטענטהום פון יעזוס'ען. יעזוס האט קיינמאל ניט געהייסען גלויבען אין א דריי־איינינקייט. יעזוס האט זיך אין ערגעץ ניט גערופען גאט. יעזוס האט אויסדריקליך פערבאטען צו מאכען געטצען. יעזוס האט קיינמאל ניט געזאגט, אז מען זאל פיינט האבען און נעהמען נקמה אן די אידען. פערקעהרט, ער האט פאר זיי תפלה געטהאן און האט געזאגט: פארגיב זיי, פאטער, זיי ווייסען ניט וואס זיי טהוען. יעזוס האט געהייסען זיינע נאכפאלגער צו פערקויפען זייערע נחלות און צוטהיילען צווישען ארעמע לייט. יעזוס האט געהייסען ליעב האבען די שונאים, בענשען די, וואס שילטען אייך. איך האב נאך ניט געטראפען א קריסט, וואס זאל עס טהאן."

פיעל אינטערעסאנטער איז זיין קריטיק פון דעם „ברית־חדשה", וועלכע האט נאך ביז הייניגען טאג ניט פערלארען איהר ווערטה.

„דער „ברית חדשה" איז געשריבען געווארען בערך דריי הונדערט יאהר נאך יעזוס'עס טוידט. מ א ר ק ו ס און ל ו ־ ק ו ס האבען געשריבען זאכען, וואס זיי האבען געהערט פון

אנדערע און ניט וואס זיי האבען אליין געזעהן אדער גע־הערט. ווי קען מען זיך דען אויף זיי פערלאזען? אין פיעלע פלעטצער זיינען זיך די שרייבער סותר איינע די אנדערע, וואס דאס בעווייזט אויך, אז זיי האבען זייערע ידיעות ניט געקראגען פון דעם זעלבען קוואל. גאנץ אפט בריינגען זיי פסוקים פון דער תורה און די נביאים אנדערש ווי זיי זיינען געשריבען אין דער אמת'ען. וואס דאס בעווייזט, אז דער ברית־חדשה איז צוזאמענגעשטעלט געווארען פון פראס־טאקעס."

נאך דער דאזיגער הקדמה אדער ווי ער רופט עס „הצעה", גיט דער מחבר א טיעפע און אויספיהרליכע קריטיק פון די פיער עוואנגעליאומס, פון „די ווערק פון די שליחים", פון פאול'ס עפיסטלען און פון „יוחנן'ס זעהונג". ווי עס איז שוין בעמערקט געווארען, האבען זיך מאנכע פון די נייעסטע פאר־שער בענוצט מיט פיעלע פונקטען פון זיין קריטיק.